

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
FÜZETEK 10
Cahiers d'histoire de l'art
AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Kelényi György
FRANZ ANTON
HILLEBRANDT

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART

10

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK KIADVÁNYAI

Főszerkesztő

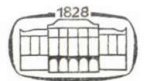
ARADI NÓRA

Szerkesztő bizottság

ARADI NÓRA, DERCSÉNYI DEZSŐ, MIKLÓS PÁL, POGÁNY Ö. GÁBOR,
VAYER LAJOS

Technikai szerkesztő

SZABÓ JÚLIA

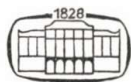
AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1976

FRANZ ANTON HILLEBRANDT

(1719–1797)

Írta

KELÉNYI GYÖRGY

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1976

ISBN 963 05 0861 3

© *Akadémiai Kiadó · Budapest 1976 – Kelényi György*

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Dr. Szucsán Miklós

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

Terjedelem: 10,15 (A/5) ív + 5,6 ív melléklet

AK 1088 k 7678

75.2101 — Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés	7
Hillebrandt élete	9
A pályakezdés évei. Bécsi paloták	12
A kamara főépítésze	14
Pozsonyi paloták	15
A nagyvárad püspöki építkezések	21
A pozsonyi és budai királyi paloták kiépítése	34
Az esztergomi prímási építkezések	43
Oltárépítmények	48
Hillebrandt tevékenysége a Hofbauamt élén	52
Bécsi munkák a 70–80-as években	54
Udvari megbízások	57
Pozsonyi munkák a 70-es években	61
Megvalósulatlan tervek	64
A nagyszombati egyetem átépítése, majd Budára helyezése	68
Az 1783–85 között végzett átépítések	72
Az egyetem Pestre helyezése	73
A budai volt klarissza zárda átalakítása	75
A budai egykori jezsuita épületek átalakítása	80
A bécsi Bankgasse 4–6. sz. épület átalakítása	85
Egyéb átalakítások az 1783–85-ös években	87
Az utolsó munka: a pesti német színház terve	88
Hillebrandt művészi fejlődése	90
Jegyzetek	96
Helynévmutató	105
Zusammenfassung	107
Képek	115

Az osztrák barokk építésztkutatás a két Fischer von Erlach monográfiájának megírásával indult meg a XIX. század végén. Az osztrák barokk építészet egyéni, az itáliai, francia és német barokk mellett önálló hangjának felfedezése is a XVIII. század vezető építészeinek, a Fischer von Erlachok és J. L. Hildebrandt életművének összegyűjtésével, feldolgozásával kezdődött. Sajátos jelenség, hogy míg e nagy művészek pályáját elég alaposan ismerjük, a következő időszak, a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt dolgozó nagyszámú, jelentős építész munkásságáról keveset tudunk. Bár a hivatali ranglétrán az előző generáció helyére léptek, még nem keltették fel eléggé a kutatás figyelmét. Így az udvari első építészek közül Nicolaus Paccassi és Franz Anton Hillebrandt életművének monografikus feldolgozásával eddig adós maradt az osztrák építészettörténet-írás.

Franz Anton Hillebrandt munkássága a magyar művészettörténet szempontjából is jelentős volt, s e munkásság emlékeinek összegyűjtése fontos feladat. Hillebrandt a XVIII. század második felében a legfontosabb állami (udvari) építési feladatokat végezte: tervezte vagy irányította. 15 évig a magyar kamara első építésze, majd udvari főépítész volt, vagyis közel 40 éven át állt a magyar építészettel kapcsolatban. Tevékenységét vizsgálva nemcsak egy sor építkezés — köztük a budai és a pozsonyi királyi palota — mesterkérdéséhez nyerünk fontos adatokat, hanem a korszak építészeti szervezetét, építészeti gyakorlatát is megismerhetjük.

Az itt következő tanulmány Kapossy János 1924-ben írt rövid tanulmányából és az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárában őrzött kéziratos hagyatékából indul ki. A munka közben megmutatkozó nehézségek a magyar barokk építészet kutatásának legnagyobb hiányosságaira mutatnak rá. A XIX. században ugyanis a megelőző időszak barokk művészetét általában nem tartották tanulmányozásra méltónak, s emlékeit — mind a műalkotásokat, mind a forrásokat, adatokat — nem őrizték meg kellő mértékben. Főleg az egyes műalkotások szerzőinek, a művészneveknek megörökítését hiányoljuk — bár ez gyakran a barokk szemléletéből fakadt, mely a művésszel szemben a megrendelőt részesítette előnyben. A legfontosabb barokk építészeti alkotások alkotóit még nem tudjuk kétséget kizáróan megállapítani. Hiányzanak a monografikus feldolgozások, és a levéltárak gazdag anyaga sincs e szempontból kiaknázva.

A Hillebrandt életművét bemutató tanulmány módszere is a fent említett hiányosságokból fakadt. A művész számos épülete időközben elpusztult, illetve a még álló építmények sincsenek eléggé feldolgozva a szakirodalomban. Ezért látszott szükségesnek a régi tervekről, archív fényképekről, leírásokból megállapítható korábbi állapot alapos leírása, a lebontott épület felidézése. A bizonytalan szerzőségű épületek, építészegyeniségekhez nem kapcsolható építkezések minden problé-

májának tisztázására legcélszerűbb módszernek a levéltári kutatás látszott. Eredeti tervek hiányában levéltári forrásokból kellett több épület történetét, egykori megjelenését rekonstruálni. Mivel Hillebrandt tevékenysége Magyarország akkori területén kívül Ausztriára, sőt egyik adatunk alapján Morvaországra is kiterjedt, e levéltári kutatás objektív okokból nem tűzhetett ki maximális célokat. A bécsi levéltárak és a bratislavai városi levéltár módszeres átkutatása még elvégzendő feladat, s ennek megtörténteig Hillebrandt életművében maradtak kevésbé kidolgozott vagy megoldásra váró részletek. Az életmű egésze azonban így is tanulmányozásra méltó, s úgy gondoljuk: nem tévedünk, ha e korszak magyarországi építészetében — hiányosságai, hibái ellenére is — a legjelentősebbek közé számítjuk.

Franz Anton Hillebrandt osztrák építész 1719. április 2-án Bécsben született. Életének, működésének számos ismert adata ellenére is meglehetősen hiányos a kép, melyet felvázolhatunk róla. A magánember szinte teljesen eltűnik a hivatali ranglétrán egyre feljebb jutó, rengeteget foglalkoztatott udvari építész mögött. Az első bizonytalanság, mely több félreértésre adott okot, keresztnéveiből adódott. Leggyakrabban a Franz Anton nevet használta, de szerepelt még a Franz de Paula és a Franz Xaver változat is. Ha hozzátesszük, hogy a bécsi barokk nagy mesterének, a Magyarországon is dolgozó Johann Lucas von Hildebrandtnak a neve is hasonlóan hangzott, megérthetjük, hogy később a kutatók még az ismert adatokat sem mindig tudták Hillebrandt személyéhez kötni.¹

Apja, Wolfgang Hillebrandt, ácsmester volt, keresztaapja pedig a pesti Invalidus-palota építész, Anton Erhard Martinelli. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy az ifjú Hillebrandt az építési pályára lépett, melyen évtizedek múlva fia, Joseph is követte.

1734. január 3-án a bécsi Akadémia tanulójaként indult meg művészi iskoláztatása. További pályafutásához biztos adatokat olvashatunk 1757-es, saját kezű kérvényében.² Eszerint tanulmányait elvégezve: a kor szokása szerint külföldi tanulmányútra indult. Beutazta a Német-Római Birodalmat, Hollandiát és Németalföldet. Végül Würzburgban Schönborn érsek szolgálatába állt, és három évig dolgozott Balthasar Neumann irányítása alatt (1739-től).³ A kérvényben nemcsak Neumann nevét emelte ki, hanem megemlítette, hogy az érseki rezidencia építésén, valamint Neumann más művein segédkezve tett szert alapos gyakorlatra.

1741-ben Mária Terézia trónját komoly háborús veszély fenyegette. Porosz, francia és bajor csapatok támadtak birodalmára, hogy a bajor trónigény támogatásának ürügyén a Habsburg-ház hatalmát megtöriék. Hillebrandt kérvényében kiemelte, hogy akkor hazafias érzésektől vezetve önkéntesként a bécsi erőd helyreállítási munkálataihoz jelentkezett. Ezzel olyan bizalmat nyert, hogy a következő évben Ravensburg várába küldték hasonló feladatok ellátására. Mint használható, ügyes hadmérnök, nyilván elismerést szerzett, mert 1745-ben már Jean Nicolas Jadot császári főépítész környezetében találjuk. Császári uradalmak felmérésével bízták meg, s közben magas rangú építetőkkel került kapcsolatba. Köztük volt gróf Ulfeld főudvarmester is, aki Hillebrandt 1757. július 30-án beadott kérvényéhez ajánló sorokat mellékelte.⁴ E kérvényben a Johann Baptist Martinelli halálával megüresedett magyar kamarai főépítési állásért folyamodott. A döntés meglepően gyors és számára kedvező volt: már augusztus 4-én megbízták a tisztséggel — egyelőre állandó fizetés nélkül, esetenként megállapítandó napidíjjal.⁵ Végleges kinevezési okmányát csak öt év múlva, 1762-ben állították

ki.⁶ E kinevezéssel Hillebrandt a kamarai (állami) építkezéseket is irányító központi szerv élére került. Magyarányú hivatali tevékenységet folytatott, mely felölelte a tervezés, költségvetés-készítés és -ellenőrzés feladatait. Ezekben az években a nagyobb udvari megbízások irányítójaként híre elterjedt, tekintélye megnőtt a magánépítetők körében is.

Tovább emelkedett a ranglétrán, és 1772-ben már nemcsak Magyarország, hanem a birodalom első építészévé nevezték ki: az október 31-i császári rendelet a Hofbauamt élére állította.⁷ Mint udvari építész: Nicolaus Paccassi utóda lett, és azt a tiszteletet töltötte be, melyet korábban az osztrák barokk építészet nagy egyéniségei, például a két Fischer von Erlach is viseltek. A hivatali emelkedést művészi elismerés is követte: 1773-ban a bécsi Akadémia építészeti tanácsosa lett.⁸ Ez év júniusától a „k.k.wirkl.Rat” címét illeszthette aláírásához.⁹

Az udvari főépítési kinevezés nem jelentette azt, hogy Hillebrandt megvált volna a magyar kamarától: bécsi székhellyel ugyan, de továbbra is „Dirigierender Hungarischer Architect und Ingenieur” maradt.¹⁰ Munkája mindössze annyiban egyszerűsödött, hogy Pozsonyban az építészeti hivatal élére 1776-ban egy másodépítész került Lorenz Lander személyében. Tevékenységének e szakaszáról később még lesz szó, annyit azonban már itt előlegezhetünk, hogy az uralkodó elé kerülő minden építészeti vonatkozású ügyről kifejtette véleményét, minden nagyobb megbízást irányított, kisebb ügyekben intézkedett. „Szorgalma és becsületessége”,¹¹ „ügyessége és kivételes szorgalma” mind Mária Terézia, mind II. József előtt ismeretes volt.

Az életút további története összefonódott a hivatal történetével. Változást csak az építést irányító szervezet változása jelentett. Ennek során Hillebrandt tisztsége, feladatköre ugyan módosult, de változatlanul élvezte az uralkodó bizalmát. 1776-ban külön rendelet szabályozta munkakörét: az ekkor szolgálatba lépő Hohenberg és Canevale építészekkel szemben csak a bécsi belváros épületei tartoztak ezentúl felügyelete alá.¹² 1782-ben a más munkakörbe helyezett Canevale „területének” egy részét is megkapta.

II. József 1783-ban az építésügy magyarányú átszervezését határozta el. Felállította a Legfőbb Udvari Építészeti Igazgatóságot (Allgemeine Ober Hofbau Direktion), és egyik ülnökének Hillebrandtot nevezte ki.¹³ Az Igazgatóságnak az uralkodó által meghatározott feladatkörébe tartozott „minden építészeti terv és költségvetés, valamint az itt [ti. Bécsben] és a tagországokban felépítendő új épületek elbírálása”, továbbá „az építkezési és helyreállítási kimutatások ellenőrzése”.¹⁴ Ülnöki minőségben Hillebrandt továbbra is a birodalom udvari és kincstári építkezéseinek legfőbb irányítója maradt, bár egyre inkább hivatalnoki jelleggel és nem tervezői szereppel.

A magyar kamara 1784-es státuszrendezésének iratai szerint¹⁵ az építészeti osztály főigazgatói címét F. A. Hillebrandt viselte, mellette első építész Joseph Tallherr, a magyar ügyeket intéző korábbi másodépítész lett. A 80-as években Hillebrandt még ereje teljében dolgozott, s neve állandóan szerepelt a kormánysszékek áthelyezését követő építkezések, átalakítások iratanyagában. 1784 után azonban a magyarországi építkezési ügyekben egyre kevesebb szerepe volt, inkább Tallherr és a megyei, városi mérnökök végezték a munkákat. 1788-ban sor került az addig központosított építésügy decentralizálására, és önálló építészeti igazgatóság intézte

Magyarország építési feladatait.¹⁶ Az új „Directio in hydraulicis et aedilibus”-szal – jelenlegi tudomásunk szerint – Hillebrandt nem állt tevőlegesen kapcsolatban,¹⁷ de magyarországi működése a budai várpalota kisebb bővítési, helyreállítási munkálatainak irányítása révén nem szűnt meg.

Az idős mestert az udvari könyvelőség felügyelete alá tartozó Hofrechenkammerhez helyezték át.¹⁸ Hillebrandt ekkor az udvari főépítész címet további megtartását kérvényezte, és hamarosan megkapta az engedélyt.¹⁹ Hillebrandt tevékenységének legutolsó ismert dátuma az 1792-es esztendő: ekkor készített terveket a pesti német színházhoz. Nyugdíjazása feltehetően a 90-es évek első felére tehető. Az utolsó évek krónikájában csak halálának időpontja biztos: 1797. január 25-én Bécsben halt meg.

Hillebrandt pályakezdéséről csak kevés adat áll rendelkezésünkre. A legelső utalások az 1757-es kérvényben olvashatók: 1741-ben, a háborús időkben jelentkezett a bécsi erőd helyreállítási munkálataihoz. Feladata nyilván felmérés lehetett, mivel a következő esztendőkből is ilyen megbízásokat kapott. Nem tudni, hogyan került Jean Nicolas Jadot környezetébe; 1745-ben már felmérte számára a Burgot a hozzá tartozó épületekkel együtt, és mappát készített a felmérésekből. E munka Jadot nagyszabású Burg-átalakítási, illetve -kiépítési tervének előkészítéséül szolgált. A következő években megmaradt kapcsolata Jadot-val: 1748-ban felvételeket készített a Ferenc császár magánvagyonát képező holicsei uradalomról, szintén a főépítész átalakítási terveinek előmunkájaként. Hillebrandt első ismert építészeti feladata 1750-ből való: a nagyváradi székesegyház terveit készítette el. A megbízás azonban ekkor nem jutott túl a tervekészítésen.

Az említett kérvény szerint az 50-es években Hillebrandt különböző megbízók számára végzett nem katonai építkezéseket (civil-bau-arbeit). Közülük kiemelte gróf Ulfeld palotáját, mely irányítása alatt épült. Gróf Ulfeld főudvarmester ajánló sorokat is mellékelte Hillebrandt petíciójához, s ebben hivatkozott a számára „egyedül Hillebrandt irányítása alatt” felépült palotára, mely „általános tetszést érdemelt ki”.²⁰ Ez az épület ma is áll, a Minoritenplatz 3. szám alatt (később Dietrichstein-palotának nevezték; a szakirodalom így ismeri²¹). A palota helyén levő három házat²² 1753. július 14-én vette meg Anton Graf von Ulfeld.²³ Kapossy János négy tervet írt le, melyeket Gabriel Jeger városi kőművespallér szignált 1755. november 18-i dátummal. Vagyis az építkezés — melynek tervezője a források szerint egyértelműen Hillebrandt volt — az 1753-as birtokbavétel után nem sokára megkezdődött, s az 50-es évek közepén, legkésőbb 1757-ben befejeződött.

A finoman tagolt háromemeletes épület főhomlokzatán két rokokó kapu nyílik, míg a harmadik az oldalhomlokzaton (Metastasiogasse) be van falazva. A földszint talapzatjellegét sávozása is jelzi, és az emeletiektől eltérő, egyszerű keretezésű ablakok is hangsúlyozzák. A nyílások ritmusa: 2 + K + 4 + K + 2. A bejáratokat egy-egy, a homlokzat síkjából kifelé forduló, fejezetes pillér szegélyezi, s ezeken az osztópárkányhoz kapcsolódó architektonikus tagozat látható, az egész egységes, mozgalmas keretbe foglalva. A homlokzat kiemelt szintje az első; azzal nyer külön súlyt, hogy az íves szemöldökpárkányú ablakok között a 3–4. és a 9–10. tengelyben két-két ablakot közös timpanon fog össze. Változatos, az elsővel majdnem azonos kialakítást nyert a második emelet ablaksora: kettésével váltakozva íves, illetve háromszögű timpanonok díszítik. A harmadik emelet mezzanin jellegű: kisebb méretű, szemöldökdísz nélküli ablakok tagolják. A főpárkány felett a középső hat tengelyt háromszögű, plasztikával is díszített oromzat

teszi még hangsúlyosabbá. A telek adottságai miatt lekerekített sarkú épület oldal-homlokzatának tagolása megegyezik a főhomlokzatával.

Hillebrandtnak már e korai alkotásán megfigyelhetők azok a sajátosságok, melyek később is jellemzik palotaépítészetét. Finoman, síkban tartott elemekkel tagolja a homlokzatot. Kerüli a nagyobb ellentéteket, a plasztikus tagozatokat, az erősen kiugró rizalitokat, megmozgatott felületeket. A homlokzat felosztása, az egyes szintek szerepe is jellemző művészi felfogására, s az Ulfeld-palotán látható felfogásához később is (pl. a budai régi országház homlokzatán) hű maradt.

A szakirodalom szerint²⁴ 1750 és 1754 között építette át Hillebrandt a XVII. századi eredetű Palais Rottalt, a későbbi Staatschuldenkassa épületét (Singerstrasse 17.) Mária Terézia rendeletére. Eredeti tervek, források hiányában csak feltevésként fogadhatjuk el ezt az állítást, melynek igazolását az 1842-es emeletráépítés (restaurálás?) is nehezíti. Két épület összekapcsolásából adódott a palotahomlokzat sajátos ritmusa: háromtengelyes szakasz után ismét háromtengelyes, portálos rizalit következik, majd háromtengelyes, enyhén visszaugró homlokzatrész után újra háromaxisú, portállal ellátott rizalit látható, s még egy utolsó, tizenharmadik axis is következik. A részleteket a plaszticitás és gazdagság jellemzi. Az első emelet hangsúlyos ablakain változatos szemöldökmezőket, a rizalitokon megtört szemöldökpárkányokat és kivételesen gazdag növényi indadíszű szemöldökmezőket látunk.

A palota részleteinek — a fent vázolt körülményektől megnehezített — stíluskritikai vizsgálata alapján a következőket állapíthatjuk meg:

A rizalitok első emeleti ablakainak megtört szemöldökpárkánya s alatta a gazdag kagyló- és indadísz, a mezzaninablakok könyöklője alatti plasztikus dísz s a többi díszítőmotívum plaszticitása, gazdagsága, zsúfoltsága idegennek tűnik Hillebrandt művészetétől. A mester stílusára valló jegyek közül megemlíthetjük a sávozott földszint — díszemelet — mezzaninszint hármastagozását, a kis kiülésű rizalitok alkalmazását, s azt a tulajdonságát, hogy finom eszközökkel tesz különbséget a falszakaszok között: az egyik felülete sávozott, a másiké nem, a rizalit általában pilaszterekkel összefogott, a többi falfelületet mélyített mezők stb. tagolják. Hillebrandt szerzősége ellen szól még az is, hogy a pályakezdő, alacsony beosztásban álló építészről nehéz feltételeznünk az önálló, komoly állami megbízást. Mindent összevetve, s felidézve, hogy az említett stílussajátságok elég általánosak voltak a XVIII. századi építészetben, és így nem elegendők egy építészegyenység meghatározásához, a Staatschuldenkassa épületét nem tartjuk Hillebrandt művének.

Az 1757. évben elnyert kamarai állás előtt végzett tevékenységéről még hiányos a képünk. Tudjuk, hogy Hillebrandt 1757-ben már viselte a „Salm herceg építésze” címet.²⁵ A Salm herceg részére végzett munkáról azonban egyelőre nem tudunk semmit. Ez az épülete, továbbá a kérvényben említett „különböző uraságok” részére végzett munkái még felderítésre várnak.

Hillebrandt 1757-ben egy olyan műszaki szervezet élére került, mely a XVII. század végétől fokozatosan fejlődve, egyre nagyobb, sokrétűbb tevékenységet fejtett ki. A század első felében a kamarai birtokok felmérése, gazdaságosságának megvizsgálása folyt, hogy a birtokok korszerűsítésével a kincstár jövedelmeit növeljék. A birtokok modernizálását célozták a megindított gazdasági és műszaki munkák, a folyamszabályozások, a mocsárlecsapolások és az utak javítása is. A kamara műszaki személyzete az állandóan sokasodó feladatokkal egyre kevésbé tudott megbirkózni, és a mérnökök számát fokozatosan növelni kellett.²⁶

Hillebrandt kamarai tevékenységéről kevés adattal rendelkezünk, csak feltételezzük, hogy abban a műszaki jelleg dominált. Ebben az időben az építészeti, tervezői és a mérnöki munkák határa nem volt olyan éles, mint a későbbiek során, s az építészek „Architect und Ingenieur” címe igazolja mindkét területen való jártasságukat. Hillebrandt pályakezdésének éveiben — mint láttuk — felmérési és erősítési feladatokat végzett. Ezért úgy gondoljuk, hogy kamarai munkásságát a következőképpen foglalhatjuk össze: irányította, illetve ellenőrizte a kamara felmérési, útépitési, folyamszabályozási munkáit, költségvetéseket készített, illetve jóváhagyásra javasolt, s a kisebb, főleg gazdasági építkezéseket irányította. Valószínűleg hozzájárult e tevékenységhez a kamara költségén folyó nagyobb építkezések rendszeres ellenőrzése is. Egyelőre nincs adatunk arról, hogy a budai és a pozsonyi királyi palotákkal már az 50-es években kapcsolatba került-e, vagy csak a 60-as években, amikor viszont munkái a korábbi műszaki jelleg helyett egyre inkább építészeti jelleget öltöttek. 1762-ben, amikor Hillebrandtot állandó fizetéssel véglegesítették a kamarai építésügyek élén, a kinevezési „Decretum”-ban rövid említés esik addigi tevékenységének jellegéről.²⁷ Eszerint különféle alaprajzokat készített (köztük a pozsonyi várt), és kamarai építési feladatokat oldott meg „nagy szorgalommal és ügyességgel”. Az „alaprajzok elkészítése” kifejezés — véleményünk szerint — inkább mérnöki-felmérésj-rajzolói, mint önálló tervezői munkát jelent. A pozsonyi várra történő utalás különösen aláhúzza ezt a megállapítást, mert tudjuk, hogy ekkor Hillebrandt Paccassi irányítása alatt dolgozott. A „kamarai építési feladatok megoldása” viszont magában foglalja mindazokat a nem tervezői munkákat, melyeket a fentiekben vázoltunk. Ebben az időszakban Hillebrandtnak valódi építészeti, tervezői feladatok csak a magánmegbízások során jutottak.

Hillebrandt 1757-ben a magyar udvari kamara első építésze lett. A kamara székhelye ebben az időben Pozsony, az ország tényleges fővárosa volt. Tekintettel arra, hogy Mária Terézia uralkodása alatt a városban nagyarányú építőtevékenység folyt, jogosnak látszik a feltevés, hogy Hillebrandt hivatali tevékenysége mellett magánmegbízásokat is végzett.

Ortvay topografikus művében már több kvalitásos épületet tulajdonított Hillebrandtnak, részben stílusanalógiák alapján, részben abból a megfontolásból, hogy ő volt ebben az időszakban az egyetlen jelentős építész Pozsonyban. Így vetődött fel tervezői szerepe az egykori Grassalkovich-, Apponyi-, Esterházy-, Balassa-, Nyáry-, De Pauli-, Wachtler-, Csáky-, valamint a primási nyári palotával kapcsolatban. E feltevéseket az is alátámasztotta, hogy a megbízók többnyire a kamarához és a hivatali apparátushoz közel álló főnemesek voltak, akikről feltételezhetjük a kamarai építész foglalkoztatását. Írásos adat, tervrajz vagy helyi hagyomány azonban nem állt a kutatók rendelkezésére. Egyébként is a kamara első építészeként eltöltött évekből (kb. 1765-ig) Hillebrandt tevékenységére alig van adatunk, tervünk pedig egyáltalában nincs. Tölgyesy Felícia és Gisela Weyde ezért a pozsonyi barokk építészetet és mestereit tárgyaló műveikben már kritikával kezelték a korábbi szakirodalom megállapításait. Alapos helytörténeti kutatással feltárták a forrásokban említett helyi építőmesterek, Römisch, Höllriegl, Walch munkásságát, és felmerült, hogy azok esetleg nemcsak kivitelezők voltak, hanem egyes paloták terveit is elkészítették. Ez az álláspont azonban szintén végletes, mert figyelmen kívül hagyja a kor építési gyakorlatát, melyben a „Maurer Meister”-ek általában csak a kivitelezést végezték.

A pozsonyi paloták tárgyalásakor – eredeti forrás, biztos adat előkerüléséig – azt a módszert kell követnünk, hogy e műveket Hillebrandt igazolhatóan hiteles műveivel vetjük össze. Emlékeztetnünk kell azonban arra, hogy a stíluskritikai vizsgálat nem döntheti el minden kétséget kizáróan a kérdéseket, mert meglehetősen általános, e korban eléggé elterjedt részletekkel, díszítőformákkal állunk szemben. Csak arra kaphatunk választ, hogy az egyes alkotások beleillenek-e Hillebrandt formavilágába, megfelelnek-e művészi felfogásának. Időrendben a volt Balassa- (majd Lamberg-, Szécsén-) palota áll a pozsonyi művek élén.

Gróf Balassa János háza a források szerint 1752–62 között épült.²⁸ Egy 1751-es nemesi lakójegyzék szerint Balassa Pál már a Hosszú utcában (mai Nalepkova ulica) lakott, saját házában; de ez az adat csak a palota elődjére vonatkozhat. Az épület külsején az 50-es évek végének, a 60-as évek elejének stílusjegyeit viseli. (1. kép.) Ezért Tölgyesy Felícia feltevése, hogy 1812-ben az új tulajdonos, Philipp Lamberg jelentékenyen átépíttette volna, nem látszik elfogadhatónak.²⁹

A palota kilincsein látható Ph. L. monogram csak azt bizonyítja, hogy Lamberg átalakításokat végeztetett, de ez nyilván a belsőre szorítkozott; a külsőre legfeljebb járulékos elemek: családi címer és díszítések kerülhettek, melyek a barokk összképet nem befolyásolják.

Tölgyesy szerint Hillebrandt szerzősége ellen a figurális díszű kapuzat szól. (2. kép.) A szobordísz kétségtelenül nem tartozik mesterünk sokat használt eszközei közé; túlságosan kihangsúlyozza, kiemeli az illető épületrészt, és a plasztikus forma is változatosabb, mozgalmasabb hatásokat teremt, mint amelyekre általában törekedett. Tartózkodó használata azonban végig megfigyelhető életművében, még a jezsuita kollégium 1784-es átépítésén is. Az 1769-ben készített nagyváradi püspöki palota-terven pedig szobordíszes kapuzatot látunk, a Balassa-palotához hasonlóan a kapunyílást szegélyező oszlopokon ülő figurákkal. Az is ismeretes, hogy a nagyváradi palota rizalitján az 1790-es évekig szoboralakok álltak.³⁰ Azonban éppen a kapuzat az, mely egy hiteles művel, a bécsi Ulfeld- (később Dietrichstein-) palotával kapcsolatba hozható. A kosáráves nyílást mindkét épületen kifelé forduló, volutás-konzolos falpillérek szegélyezik, melyek háromrészes párkányt hordanak.

Jól beleillik a mester oeuvre-jébe a homlokzat rendszere. A sávozott földszint párkánnyal lezárva: hangsúlyozottan elkülönül a felső két emelettől, annak mintegy talapzatát alkotva. A sima felületű homlokzatot falpillérek fogják össze, a főpárkányhoz álló konzolokkal csatlakozva. A közös timpanonnal összevont páros ablak a kapuzat felett szintén ismert Hillebrandt-motívum: a bécsi Ulfeld-palota homlokzatán is megfigyelhető. Az első emelet szemöldökpárkányos ablakai a vakolt szemöldök-mezőkkel a nagyváradi szignált palotaterv középrizalitján láthatók, és Hillebrandt jellegzetes, kedvelt motívumai közé tartoznak.

A piano nobile fölött a második emelet ablakai kisebbek, egyszerűbbek. A homlokzat ilyen beosztása mesterünk minden palotáját jellemzi. Ilyen például a budai régi országház homlokzatalakítása, és azon is érezhető a nagy fal- és felületmozgásokat kerülő nyugodt, kiegyensúlyozott felfogás, mely a Balassa-palotán az enyhe, kis kiülésű, szinte csak jelzett középrizaliton érzékelhető.

Az elmondottak szerint a pozsonyi volt Balassa-palotát Hillebrandt hiteles művének tartjuk.

Bár nem tartozik a szoros értelemben vett paloták közé a pozsonyi vízikaszárnya, de itt kell tárgyalnunk, mert mesterkérdése, felépültének ideje a palotákhoz fűzi. Tervezőjének személyére nincs biztos adatunk, Hillebrandt általában azért jött szóba, mert kamarai főépítésszéként a város egyetlen ismert jelentős építésze volt ebben az időben. Az építkezés időpontja 1759 és 1761 közé esett; ekkor Hillebrandt még pályája elején állt, s nagyobb állami építkezések sem foglalták le idejét. A kaszárnya azonban városi és nem kamarai építkezés volt,³¹ s ezért nem kell okvetlenül a kamara vezető építészt vélnünk tervezőjének. Valószínűbbnek látszik, hogy a város saját építészt foglalkoztatott. Erre mutat az épület megjelenése is. A négyzetes udvart körülzáró kaszárnyaépület bejárati oldala egyszerűségével, sima falszakaszaival tűnik fel. Érdekesebb, gazdagabb az udvari homlokzat architektúrája. A bejárattal szemben a kápolna centrális építménye emelkedik. Az udvari architektúrát kétemeletes, végigvonuló, kosáráves árkádsor alkotja. A földszintet is hatalmas nyílások oldják fel. Ez a fajta nyílásritmus, a levegős homlokzattago-

lás — eddig ismert műveinek tanúsága szerint — nem illik bele abba az irányzatba, melyet Hillebrandt képviselt. A kora barokk időszak kastélyudvarait idéző árkádos folyosó tervezőjeként nem tudjuk a zárt, nyugodt, kiegyensúlyozott homlokzatokat tervező Hillebrandtot elképzelni.

Az 1760-ban épült volt Grassalkovich-palota mesterkérdésének tisztázásához a stíluskritikai vizsgálódás előtt több, a kor építészeti háttéréből adódó megállapítást kell tennünk. Biztos adatokkal, szignált tervekkel ugyanis e palotához sem rendelkezünk. Az építtető Grassalkovich Antal nagyarányú műpártoló tevékenységének és azon belül építészeti megbízásainak komoly politikai oka, szerepe volt. A tehetséges, aulikus érzelme révén magas állásokba jutó, nagy vagyont szerző kisnemes építkezéseinek célja az volt, hogy e társadalmi-gazdasági emelkedéshez megfelelő háttérrel adjanak. Gödöllői palotájában az 1751-ben Pestre látogató uralkodói pár is megfordult, és ez építészeti téren is kötelezettségeket vont maga után. A gödöllői rezidencia kiépítése, reprezentatív udvartartás és magas rangú vendégek számára elfogadhatóvá, alkalmassá tétele e látogatás után rögtön megindult, valószínűleg éppen az udvari főépítész, Jadot tervei szerint. Grassalkovich palotáit tehát elismert, hozzáértő, az udvari építészekkel egyenrangú mesterekkel igyekezett felépíteni, díszíteni. Mivel 1748 óta a kamara elnöke volt, kézenfekvőnek látszik a feltevés, hogy ennek a hivatalnak az építészét foglalkoztatta. Udvari építészként ugyanis nem alkalmazott saját építészt, nem volt uradalmában építészeti iroda sem, amely a nagyszabású feladatokat eivégezhette volna.

Grassalkovich igyekezett a vezetése alatt álló kamara által nyújtott lehetőségeket felhasználni. Erre mutat az, hogy a gödöllői kastélyban a budai királyi palota építéséhez is használt bélyeges téglákat találtak. 1755–56-ban szerzett pozsonyi telkeire J. B. Martinelli kamarai első építésszel terveztetett palotát, de — mivel a kamara épületében helyiségekhez jutott — azt mégsem építtette meg.³² E helyiségek azonban idővel nem feleltek meg reprezentációs igényeinek, és 1760-ban saját palota építése mellett döntött.³³ A tervező személyének megválasztásakor — véleményünk szerint — ketten jöhettek szóba: Hillebrandt, a kamara első építésze, Martinelli utóda, illetve Passacci udvari első építész. Az említett tények azt valószínűsítik, hogy Grassalkovich ismert, valamilyen építészeti hivatal élén álló építésszel terveztetette meg pozsonyi palotáját.

Témánk szempontjából csak azt kell megvizsgálnunk, hogy Hillebrandt lehetett-e a tervező építész. A Grassalkovich-palota háromtraktusos alaprajza nem illik bele abba a képbe, melyet Hillebrandt palotaalaprajzairól alkothatunk. A középső folyosó két oldalán nyílik a két teremsor, míg Hillebrandt műveiben inkább a szobasoros-folyosós elrendezés általános. A homlokzat ritmusa is $(5 + 6 + 3 + 6 + 5)$ szokatlan; különösen az öttengelyes, széles sarokrizalitok alkalmazása feltűnő. Az erkély előreugró, árkádos alépítménye túlságosan dominál, míg Hillebrandt hiteles művein inkább konzolos erkélyeket látunk. A középrész dísztermi ablakai többször is előfordulnak alkotásain, de ez a motívumazonosság még nem elég a tervező személyének megállapításához. Az épület erőteljes barokk jellege: a változatos csoportosítás, az elkülönülő tömegek, a középizalit domináló szerepe — mind olyan vonás, mely idegen Hillebrandt stílusától. A belsőben a kétkarú, kétmenetes lépcső vezetése, a lépcsőtér kialakítása az érett barokk megoldásokat követi, és eltér Hillebrandt tartózkodóbb, klasszicizáló jellegű késő

barokk stílusától. Ezért a pozsonyi volt Grassalkovich-palotát — biztos adatok előkerüléséig — nem tarthatjuk Hillebrandt művének. Ezt annak ellenére vetjük fel, hogy a fent említett meggondolások folytán Hillebrandt az elsőők között kerülhetett szóba a palota tervezőjének kiválasztásakor.

A pozsonyi primási nyári palota mai formáját 1761–65 között, Barkóczy Ferenc primás idejében nyerte.³⁴ A feltevést, hogy az átalakítás tervezője Hillebrandt volt, az tette indokolttá, hogy őt foglalkoztatta ezekben az években Barkóczy Esztergomban is. Megnehezíti az alaposabb stíluskritikai vizsgálatot az a tény, hogy az épület egyes részei különböző időben épültek, és az egyes periódusokat sem adatok, sem tervek, sem mesternevek segítségével nem tudjuk megkülönböztetni. A részletek vizsgálata azt mutatja, hogy Hillebrandt az átalakítási munkában nem vett részt.

Az U alakú, hosszú homlokzatszakaszu épület magja a középrizalit. Tömege túlságosan is nagy, szinte nyomasztja a kétemeletes csatlakozó homlokzatokat. Héttengelyes — és már ez a ritmus sem felel meg a Hillebrandt-paloták általános ritmusának. Első emeletén a piano nobile rangjához méltó, díszesebb, hangsúlyosabb ablakokat látunk. Félkörívvű záródásuk fölött tört vonalú szemöldökpárkány és kartusmotívum látható. A középtengelyben kettős ablak áll, csigában végződő, különálló szemöldökrészekkel. Egyik motívum sem illeszthető be Hillebrandt műveinek sorába. A homlokzat rizalitok közötti szakasza árkaos földszint felett kiemeltebb első emeletet és kevésbé hangsúlyos második szintet mutat. Sem az egyenes szemöldökpárkányú, szemöldökmező nélküli első, sem az egyszerű második emeleti ablakok nem készülhettek Hillebrandt tervei alapján. A pilaszterek alakítása és szerepe is idegen felfogásától. Ugyanígy az oldalhomlokzatok beosztása, az emeletek viszonya, magassági aránya is eltér Hillebrandt hiteles műveitől. Az oldalszárnyak végén látható kétemelet magasságú, íves vonalú szemöldökpárkányú ablak tervezője nem lehetett Hillebrandt. A belső architektúra egy része korai barokk jelleget mutat, másik része a XIX. századi átalakítások eredményeként született — és nem hozható kapcsolatba egy XVIII. századi alkotással.

Mindezeket figyelembe véve, a pozsonyi primási nyári palotát nem tartjuk Hillebrandt művének.

Az 1761–62-ben, két szomszédos ház egyesítésével épült volt Apponyi-palota építésének is csak feltételezés és bizonytalan alapokon álló stíluskritika tartja Hillebrandtot. A 11 tengelyes homlokzat talapzatszerű földszintre, kiemelt első emeleti szintre és jelentéktlenebb második, mezzaninszintre tagolódik. A homlokzati hangsúlyok ilyen eloszlása jellemző ugyan Hillebrandt palotáira, a részletek azonban kevésbé. A megtört szemöldökpárkányok, a mélyített mezők és a második emelet alatti nagy, táblás felülettároló díszek nem illenek bele a Hillebrandtról kialakított összképbe. A szép megoldású piano nobile ablakai ellenére is a homlokzaton sok az üres felület, megoldatlan részlet.

A volt Esterházy-palota ugyan a város legszebb barokk kori épületei közé tartozik, de az említett paloták közül is a legtávolabb áll Hillebrandt stílusától. Hiába keressük a rendet, fegyelmet, a homlokzatot átfogó lizénarendszert vagy a tartózkodó hangot a részletekben. Ehelyett a két emelet ablaksora között nincs kapcsolat, a homlokzatot nem tagolja a vízszintes és függőleges elemek hálózata. A piano nobile ablakszemöldökei alatt szeszélyes ornamentumok kavarognak, s a

kapu feletti erkélyablak többszörösen megtört párkánya is nyugtalan rokokó motívum. Az emeleti erkélyt tartó íves konzolok és a kosárilíves, mély horonyban ülő kapuzat is ellentmond annak a feltevésnek, hogy az épület tervezője Hillebrandt lett volna.³⁵

A Nyáry-palota felépítésére szánt telket 1765-ben Spech Mihály sörházbérlő vásárolta meg és erre 1768–1770 között épületet emeltetett Höllriegl Mátyás kőművesmesterrel.³⁶ A Höllrieglre vonatkozó adat nem zárja ki a kamarai első építész tervezői szerepét, hiszen a pozsonyi kőművesmester lehetett a kivitelező-vállalkozó is.³⁷ A palota azonban – ha az egész hillebrandti életműből próbálunk stíluskritikai sajtáságokat levonni – nem illik teljesen bele Hillebrandt stílusába. Nem fogadhatjuk el Kapossy párhuzamát a Nyáry-palota és a tállyai kerti lak tervrajza között. Ez utóbbi ugyanis igénytelen, motívumaiban szerény és Hillebrandt művészetének nem megfelelő tükörképe, s a Nyáry-palotával – véleményünk szerint – nem mutat rokonságot, megegyezéseket.

A palota homlokzati elrendezése, az erők játékának-egyensúlyának elve nem jellemző Hillebrandt építészetére. A sarokrízalitok nélküli épület öttengelyes középrízalitja a három-három axisú oldalhomlokzatok rovására jut érvényre. Középtengelyében erkély, két szélső tengelyében egy-egy díszes rokokó kapu áll, melyek egymást ellensúlyozva bontják fel az épület homlokzatát. Ez a kicsit labilis jelleg azonban érzékelhető a homlokzaton, és idegenül hat a hiteles Hillebrandt-művekhez mérve. A kapuk és az első emeleti rizalitablakok szemöldökmezőjében látható oldott, szeszélyes, rokokó indás dísz Hillebrandt szellemétől teljesen elütő motívum.

A Hillebrandtnak tulajdonított pozsonyi épületek sorában a volt De Pauli-palota a késői művek közé tartozik. A XVIII. század közepén az épület helyén állt korábbi házat lebontották, és a régi falakat részben felhasználva Leopold De Pauli magyaróvári uradalmi adminisztrátor számára új palota épült. Az építkezés időpontja vitatott: 1768–69,³⁸ mások szerint 1775–76.³⁹ Korabinsky megállapítása szerint „modern stílusban” készült, és a császár 1777-ben megtekintette.⁴⁰ Építésként Franz Karl Römisch nevével találkozunk,⁴¹ akit azonban jelen esetben is Hillebrandt kivitelezőjének tartunk. Mint kisebb beosztású kamarai építész, több építkezésnél a felettesei által készített tervek megvalósításának szerepe jutott rá. A pozsonyi királyi várpalota „Theresianum”-szárnyát, a kamaraépület bővítését, a magtár megépítését is Hillebrandt irányítása alatt végezte. A magyaróvári uradalmi adminisztrátor számára természetesnek tűnt, hogy bécsi udvari építész foglalkoztasson. Hillebrandtot talán onnan ismerte, hogy ő dolgozott Albert herceg magyaróvári uradalmában a helyreállítási munkákon, s a féltoronyi átépítés költségeit is a magyaróvári uradalom számvevőségétől utalták át.

A stíluskritikai vizsgálat is Hillebrandt tervezői szerepét valószínűsíti. Csupán a homlokzat háromemeletes beosztása nem tipikus. Az ablakok keretezése, füzérdísz, a könyöklőpárkányok alatti táblás díszek a részleteket Hillebrandt művészetéhez sorolják. A budai régi országház, az átalakított budai jezsuita kollégium ablakai mutatnak rokonságot épületünkkel. A nagyvonalú, de ugyanakkor takarékos, mértékletes homlokzat, a finom eszközökkel érvényre juttatott középrész Hillebrandt stílusát idézi.

A négyszögletes udvart körülfogó épület sávozott földszintjén két, vertikálisan

összekapcsolt, egyenlő hangsúlyú emelet áll, míg a harmadik, párkánnyal elválasztott szint, a mezzanin, kisebb magasságú. Az épületet erőteljes párkány zárja le, melyen kontyvetős lefedés látható. Az egytengelyes sarokrizalitok és a háromtengelyes középrizalit között három-három ablakos szakaszok állnak. Középen kifelé forduló pilaszterekkel keretezett, konzolos kapuzat áll, párkányán vázadísszel. Ez a kaputípus többször előfordul Hillebrandt életművében, tudomásunk szerint legkorábban a bécsi Ulfeld-palotán. A földszint feletti két emelet között szoros kapcsolat van: a középrizalitot íón fejezetes pilaszterek, az oldalszakaszt emeleteket átfogó táblás dísz kapcsolja össze, de az ablakok közötti köténydísz is összefűzi a két emeletet. A rizalitok ablakait háromszögű, illetve tört vonalú szemöldökpárkány koronázza, a szemöldökmezőben füzéres díszítéssel. A többi ablak párkánya egyenes; díszítésük táblás motívumból áll. A harmadik emelet kisebb, kerektelt ablakai, páros konzoljai a főpárkány alatt: Hillebrandt palotahomlokzatainak jellegzetes megoldásai közé tartoznak. Az egykori Prépost utca felőli oldalhomlokzat beosztása, motívumai megegyeznek a főhomlokzattal, csak a homlokzat ritmusa más (1 + 2 + 1 + 2 + 1).

A palota az udvar három oldalán emelkedik. Udvari homlokzatán a kovácsoltvas rácsos folyosókat volutás konzolok tartják.

Az egykori Csáky-palotát szintén feltételelesen Hillebrandt művének tartják. Az épületről csak annyit tudunk, hogy 1775 után épült, Walch Mátyás kőművesmester irányítása alatt.⁴² Az épület homlokzatát szemlélve azonban nem tekinthetjük Hillebrandtot a tervezőnek. A homlokzati séma még beillene művei közé. Az emeletek alá-, illetve fölérendelt viszonya, a pilaszterekkel összefogott két felső szint, a középrész kiemelése konzolokon nyugvó erkéllyel és háromszögű oromzattal, a síkban tartott falfelület és a finom, síkelemekkel való rizalitképzés: a művészi összkép jellemzői, s mindezek a hillebrandti ábrázolásmód fő eszközei közé tartoznak. Ellentmond viszont a bécsi mester szerzőségének az ajtók sorával megnyitott földszint és a részletek kialakításának módja. Az első emelet ablak-kötényeiben a feszton, a második szint alatt az összefűzött füzérmotívum nem szerepel Hillebrandt hiteles művein. Azonban legfőképpen a száraz, merev, lineáris formaképzés az, melynek alapján az épületet mesterünk életművében idegennek érezzük.

Nagyvárad, a középkori Magyarország egyik legjelentősebb püspöki székhelye 1692-ben, a török uralom alól való felszabadítás évében szomorú képet mutatott. A középkori katedrálisnak ekkor már alapfalai sem álltak, s új székesegyház építésére a város elszegényedése, elnéptelenedése miatt sokáig gondolni sem lehetett. A kisméretű Szt. László-templom csak átmeneti megoldásnak számított a XVIII. század első évtizedeiben.

A régi hagyományokhoz méltó székesegyház felépítésére csak azután kerülhetett sor, hogy 1748-ban Forgách Pál került a váradi püspöki székbe. A Szt. László-templomot nem tartotta méltónak a székesegyház szerepének betöltésére, ezért új építkezésekbe fogott. A székesegyház helyéül – meglepő módon – nem a lakott városrészt választotta, hanem a városon kívüli, akkor még pusztta területet. Talán nagyszabású terveit csak így találta megvalósíthatónak, talán a város fejlődésével számolt – választását azonban az eltelt idő, a város fejlődése igazolta.

A XVIII. század közepének magyar építési viszonyait ismerve nem csodálkozunk, hogy Forgách püspök Bécsben keresett építésszt a nagyméretű épületegyüttes terveinek elkészítéséhez. Nem tudjuk viszont, hogyan esett választása az ekkor még ismeretlen, pályája elején álló Hillebrandtra.

Hillebrandt 1750 júniusában járt Nagyváradon, s „Specification”-t írt alá.⁴³ Ebben három, már elfogadott tervről (alaprajz, metszet, főhomlokzat) tett említést, és további 11 rajz elkészítését vállalta. A tervrajzokat Hillebrandt Bécsben elkészítette, s átadta a püspök bécsi ügynökének, Bernáth Györgynek. Bernáth október 23-i levelében⁴⁴ értesítette Forgáchot, hogy a kézhez kapott terveket a kancellárnak is bemutatta, és az jóváhagyta a püspök szándékait, építészeti elképzeléseit.

A székesegyház alapjainak kiásása – mint a számadásokból kiderült – még 1751-ben megkezdődött. Közben a tervek alapján modell készült. A modell s a tervrajzokat három bécsi építőmester kapta meg véleményezésre. Néhány kisebb módosítást javasoltak, de alapjában véve kedvezően nyilatkoztak Hillebrandt terveiről.⁴⁵ A tervek időközben elkallódtak, a források néhány szavas utalása nem elegendő rekonstrukciójukhoz. Bernáth leveléből az derül ki, hogy Forgách püspök nem akart kupolát építtetni, s részben a Szt. Péter-, részben a szervita templomot kívánta mintául választani. Azt sem tudjuk közelebről, hogy melyik két utánaózkodó épületre gondolt, csak feltételezzük, hogy két bécsi templomról volt szó.⁴⁶ A három építőmester kifogásai a tervekről csak kevés közelebbi felvilágosítással szolgálnak: javasolták, hogy a főpillérek közötti átjárókat az ablakrések alatt vágják be a főpillérek erősségének megtartása végett; a tornyok mellett, a bejáratok alatti vestibule-ök falai legyenek megerősítve; a négy főheveder és a többi boltozat félkörívet adjon, hogy a kupola is előnyösebben mutakozzék.

Ebből arra következtethetünk, hogy Hillebrandt laposabb boltozatot tervezett. A szerződésben vállalt tervek felsorolásából pedig azt sejtjük, hogy hosszahajós, kéttornyú, kupolás templomot tervezett, oratóriummal, sekrestyével.

Az 1752. év számadásai között 900 forint szerepel a „Bécsben készült famodel-lért”.⁴⁷ Az összeg tekintélyes volta arra mutat, hogy nem csupán az asztalosmunka, hanem a tervkészítés, a modellellenőrzés honoráriumát is jelenti. Május 1-én díszes ünnepségek során tették le az építendő székesegyház alapkövét. A „Költségek kimutatása” című iratban szerepel még 482 forint, melyet — Biróval ellentétben — Hillebrandt tiszteletdíjának tartunk.⁴⁸ A munkák további irányítása azonban kicsúszott a bécsi mester kezei közül. A püspök ugyanis Váradra hívta a Giovanni Battista Ricca vezetése alatt álló kőművesgárdát, s a munkálatok elvégzését rájuk bízta. Nyilván Hillebrandt szerepe Forgách eredeti szándéka szerint is csak a tervkészítés volt, s az építkezés megvalósítására helyben dolgozó kivitelező mestereket kívánt szerződtetni. Ricca és gyakorlott, mindenfajta építkezési munkához értő társai e célra éppen megfelelőnek mutatkoztak. Az építész és pallérja a „bazilika új delineatiójáért” 300 forintot kapott — rögtön megérkezésük után. Kétségtelen, hogy Ricca több volt, mint Hillebrandt terveinek kivitelezője, de úgy gondoljuk, nem teljesen új rajzokat készített. A barokk korszak tervezési gyakorlatának megfelelően a Hillebrandt-tervek valószínűleg „alapanyagul” szolgáltak csak, s Ricca a maga észak-itáliai eredetű stílusához, kivitelező gárdája képességéhez mérve átformálta, talán egyszerűsítette a kézhez kapott anyagot. 1752 októberében a székesegyház falai már a föld színéig emelkedtek, 1753-ban pedig az ablakok alsó párkányáig. Évről évre egyenletes ütemben folyt az építkezés, amíg 1757-ben két esemény meg nem akasztotta. Ebben az évben ugyanis Forgách Pált váci püspökké nevezték ki, s személyében a székesegyház ügyének fáradhatatlan támogatója távozott Nagyváradról. A másik esemény az építkezést vezető Ricca halála volt.⁴⁹ A püspöki szék betöltetlensége alatt (sede vacante) Krusper István királyi tanácsos és Keserű György nagyváradai kanonok irányította a munkákat, s Ricca pallérja, Dominicus Lucchini személyében a mesteremberek is szakképzett irányítás alatt dolgoztak.

Bármennyire is gyakorlott mester lehetett Lucchini, bonyolultabb építkezés vezetésére valószínűleg nem volt alkalmas. Működése így csak addig tarthatott, amíg a püspöki szék nem volt betöltve, s mihelyt új püspök került Váradra, háttérbe szorult. Patachich Ádámot 1759-ben nevezte ki a királynő püspökké, és hivatalát 1760-ban foglalta el. Nagyszabású építkezési terveihez, elképzeléseihez nem felelt meg az észak-itáliai ízlést követő, ekkor már provinciálisnak, régiesnek tűnő stílusban dolgozó itáliai mesterek munkája.⁵⁰ Figyelmét különben is az új püspöki rezidencia építése kötötte le; a székesegyház ügye egyre inkább háttérbe szorult. Patachich a bécsi építészt, Hillebrandtot bízta meg a püspöki palota megtervezésével, és az építkezést a helyszínen annak megbízottja, Johann Michael Neumann irányította. Neumann 1762 óta Nagyváradon tartózkodott.⁵¹ 1761-ben Hillebrandt is megjelent Váradon, és az az évi költségirányzatban 500 forint tiszteletdíjjal és 24 forint útiátalány-térítéssel szerepelt.⁵² Mielőtt azt a kérdést vizsgál-nánk, hogy megbízása kiterjedt-e ekkor a székesegyház áttervezésére is, kíséreljük meg az építkezés 1760 körüli állapotának rekonstruálását.

Ricca terveit nem ismerjük. Az építkezés menetére Salamon József kanonok

1786-ban papírra vetett emlékiratai,⁵³ egy kezdetleges rajzsorozat és Hillebrandt későbbi jelentése ad némi támpontot. Salamon szerint 1757-ben a templom hajója – az utolsó két oldalkápolna kivételével – a koronázó párkányig állt. 1759-ben már az épület lefedésének módjáról ment felterjesztés a kancelláriához, illetve Mária Teréziához. Három dátum és szignatúra nélküli rajz ábrázolja a székesegyházat (leckeoldali homlokzat, nyeregtető az alaprajz felett, oldalhomlokzatok övpárkány feletti része) ebből az időből. Biró attributálása alapján⁵⁴ Lucchini 1758 első felében készített és a kamara megrendelésére rajzolt terveivel állunk szemben. A rajzok és a mai állapot között megfigyelhető nagyfokú hasonlóság alapján valószínű, hogy Lucchini valódi állapotot örökölt meg és nem kivitelezetlen terveket rajzolt le. Az oldalhomlokzat képe toronypáros, bazilikális elrendezésű, kereszt-hajós templomot mutat, tamburos kupolával. Vörös krétával húzott vonal – a szentélytől kiindulva a hajó ablaksorának középmagasságáig – azt az állapotot mutatja, ameddig az építkezés előrehaladt. Ez a jel megfelel a Salamon által említett falmagasságnak. Az alaprajz is megfelel a mainak, illetve csak a későbbi forrásokban nyomon követhető változtatásokban különbözik.

A székesegyház befejezésére már 1759-ben költségvetést készítettek. A 60-as években azonban az építkezés üteme lelassult. Patachich püspök a legtöbb munkát és nagy anyagi eszközöket összpontosított a püspöki palota építésére. Évről évre adós maradt a számadásokkal, pedig a püspökséget azzal a feltétellel kapta, hogy a jövedelemmel fél évenként elszámol. 1769-ben a királynő a püspökség gazdasági helyzetének tisztázására és az építkezés elhúzódásának okait megállapítandó: Koller János kamarai tanácsost királyi biztосként küldte Nagyváradra, mellé adva Hillebrandtot, az építészeti kérdések szakértőjeként.⁵⁵

Koller és Hillebrandt 1769. július 20-án Nagyváradon keltezett, tervrajzokkal kísért felterjesztése⁵⁶ igen részletesen foglalkozott a székesegyház állapotával s a tervezett, hátralevő munkákkal. Eszerint a székesegyház főfalai már álltak, „középső”, tető alatti kupolával, kápolnákkal együtt. Az építmény boltozott volt. Néhány kisebb változtatást javasoltak, melyek értelmi szerzője kétségtelenül Hillebrandt lehetett. Felvetették például, hogy a szentély két ajtaját falazzák be (a kanonoki stallumok elhelyezése érdekében) stb. Módosítást javasoltak a kriptaméretében is: az eredetileg tervezett és az egész székesegyház alatti területre kiterjedő krypta helyett – költségkímélés végett – csak a szentély, kereszthajó és sekrestyék területével megegyező nagyságú kriptát tartottak célszerűnek. Új elemként jelentkezett az orgonakarzat, mely Ricca itáliai szellemű tervében nem szerepelt. A karzat két oldalára tervezett lépcsők elhagyását is indítványozták, hogy a toronyok ne váljanak el túlságosan a főfalaktól. A mellékkápolnák szabadon álló oszlopai helyett háromnegyed oszlopokat javasoltak. Egy sor elvégzendő munka volt még hátra: vakolás, asztalos- stb. munkák, az ornamentumok, oszlopfejek készítése (stukkóból kívánták, mert így olcsóbban lehet elkészíteni). A teljes befejezéshez Hillebrandt 61 000 forintot kért, az 1768-ig felhasznált kb. 100 000 forinton felül.⁵⁷ A felterjesztésben még leszögezik, hogy Hillebrandt Bécsben új homlokzattervet fog készíteni. Tekintve, hogy korábbi forrásaink is azt bizonyították, hogy az építkezés a szentély felől kiindulva haladt, a főhomlokzat felé, s Ricca halálakor a homlokzati részre még nem került sor, a nagyváradai székesegyház mai homlokzatát teljes egészében Hillebrandt művének kell tartanunk. (3. kép.)

Az iratokhoz mellékelt „G”, „H”, „I” jelű tervrajzok hosszú ideig lappangtak, csak nemrég sikerült azonosítanunk.⁵⁸ (5–7. kép.) A „G” jelzésű rajz – a székesegyház alaprajza – másolatban maradt fenn, míg a másik kettő Hillebrandt saját kezű aláírását viseli. A rajzon latinkereszt alaprajzú, két mellékhajós (kápolnasorból kialakítva), sekrestyés, két homlokzati tornyos templom képe bontakozik ki. A jelölések, számok a felterjesztés szövegével kapcsolatba hozhatók, vagyis bizonyosan annak mellékletével állunk szemben. A kriptá alaprajza („H” terv) megegyezik a szentély, a kereszthajó és a sekrestyék alaprajzával. A szentély alatti része a püspöki, a többi pedig a kanonoki kriptá. Az „I” jelzésű tervrajzon a székesegyház, püspöki palota, szeminárium és környékének helyszínrajzát látjuk; tárgyalására a püspöki palotával kapcsolatban térünk ki.

Koller jelentését a helytartótanácshoz terjesztette fel.⁵⁹ Hivatkozott a Ricca által elkövetett hibákra – ez is bizonyítja, hogy Ricca igen jelentősen befolyásolta az építkezés alakulását, hiszen Hillebrandt szerzősége esetén óvatosabban fogalmazott volna. A helytartótanácsból a kancelláriához került a jelentés – a mellékletekkel együtt –, s a kancellária a királynő elé terjesztette Koller és Hillebrandt nagyváradi küldetésének egész anyagát.⁶⁰ E jelentésben – Hillebrandt javaslatának támogatásán kívül – felvetődött az „ambulacra”, a székesegyház sekrestyéiből a rezidenciához, illetve a kanonoki házakhoz vezető árka-dos földszintű összekötő épületszárnyak kérdése. Hillebrandt még megtartotta volna ezeket, csupán földszintjüket kívánta oszlopok helyett pillérekkel kialakítani. A kancellária viszont az „ambulacra” elhagyásával tekintélyes összeget akart megtakarítani. Mária Terézia csatlakozott a javaslathoz, s intézkedése nyomán az átjárók nem épültek meg.

Az építkezés ügye a 70-es években sem haladt kielégítő ütemben. Ezért amikor 1776-ban a királynő váratlanul a kalocsai érseki székre helyezte át Patachich püspököt, a székesegyház még mindig távol állt a befejezéstől. Mária Terézia ekkor újra Nagyváradra küldte Hillebrandtot, hogy vizsgálja meg az építkezés helyzetét. Hillebrandt eleget tett a megbízásnak, és ez év szeptember 3-án, illetve 1777. május 14-én jelentést tett a látottakról.⁶¹ E jelentésekből megtudjuk, hogy a székesegyház még mindig nem volt bevakolva, az orgonakarzat nem épült fel, és az 1769-ben elhatározott módosításokat sem végezték még el. A kriptá kiásása és beboltozása ugyancsak hátra volt. A homlokzat Ricca által megkezdett részeinek a későbbi terveknek megfelelő átalakítása (pl. fülkék befejezése) szintén nem valósult még meg. Az igen alapos jelentés megállapította az asztalos-, üveges- stb. munkákban mutatkozó hiányokat, és részletes költségvetést tartalmazott az elmaradt munkálatok befejezéséhez. A végösszeg 62 963 forint 18 krajcárt tett ki. Az összeget az üresedésben levő püspökség jövedelméből királynői rendelet utalta ki.⁶² Mária Terézia egyúttal a káptalan bízta meg, hogy a helyszínen gondoskodjék az építkezés mielőbbi befejezéséről; építészeti téren továbbra is Neumann irányította a munkát, Hillebrandt tervei szerint. A káptalan megbízottja, Salamon kanonok és Neumann nézeteltérése nyomán egy olyan aktaanyaggal rendelkezünk, mely az építkezés e szakaszának mesterét egyértelműen bizonyítja, és Hillebrandt művészi elveinek megállapításához is fontos adatokkal szolgál. A káptalannak a kancellárhoz beterjesztett vádirata⁶³ Neumann szemére vetette az óra rossz elhelyezését, a torony, a karzatlépcsők megváltoztatását stb. Neumann feliratban válaszolt a

vádakra.⁶⁴ A felrótt hibákat, mulasztásokat egymás után visszautasítva hangsúlyozta, hogy mindenben feljebbvalója, Hillebrandt utasításait követte. Hillebrandt szintén jelentést tett az ügygel kapcsolatban.⁶⁵ Hangsúlyozta, hogy a módosítások a királynőhöz benyújtott és elfogadott javaslatok értelmében történtek. A lebontott régi, Ricca-féle karzati feljárók gondatlanul, nem tartósan épültek, s közel lévén a fedélszékhöz: tűzveszélyesek is voltak. A két mellékoltár mögötti kórus is nélkülözhetetlen lett, mivel a püspök egy kis orgonát akart ott elhelyezni. A mellékkápolnák kőoszlopait is hibás, túl drága megoldásnak tartotta – az olcsóbb, stukkóból készült háromnegyed oszlopok helyett. Az órát kívánatosabbnak vélte az oromzat közepén elhelyezni – az olcsóbb konstrukció, az egyszerűbb javítási lehetőségek folytán. Éles hangon nyilatkozott a „minden szimmetria és építészeti szabálynak” szembeszegülő épületről, melyet átvett és – tőle telhető módon – igyekezett kijavítani, megszépíteni. Többször is kiemelte, hogy tervrajzaival csak javította, szebbé tette a templomot; ezzel közvetve elismerte, hogy az építkezésnek csak egy későbbi fázisába kapcsolódott be. A minden részletre kiterjedő jelentés Hillebrandt maximálisan célszerű, gyakorlatias szemléletét tükrözi. Az építészeti „szabályok” számonkérését nyilván Ricca itáliai és Hillebrandt klasszicizáló késő barokk felfogásának különbsége magyarázza.

Az építkezések üteme a királynő sürgetésére újra meggyorsult, s 1779-ben a felszentelés napját is kitűzték. Az augusztus 17-i dátum azonban korainak bizonyult, és csak a következő évben, 1780. június 25-én szentelték fel a székesegyházat.

A székesegyház építéstörténetének forrásai rávilágítottak arra, hogy az épület tételrendezése Giovanni Battista Ricca tervei alapján alakult ki, míg Hillebrandt a homlokzatot, a külső-belső díszítést és néhány kisebb belső módosítást tervezett, s a berendezés is tervezői tevékenysége idején, ellenőrzése alatt született.

A székesegyház alaprajzi rendszeréhez és felépítményéhez mintául választott templomok közül szó esett a Szt. Péter- és a szervita templomról, s megemlíthetjük a kancellária 1768-ban felterjesztésében⁶⁶ mintaként kiemelt bécsi jezsuita (egyetemi) templomot. Mivel e templomok követése biztosan az építető püspök kívánsága volt, a típusválasztást nem befolyásolta, hogy utóbb Hillebrandt helyett Ricca kapott megbízást. Az alaprajzon az Il Gesù félreismerhetetlen hatása olvasható le: széles, egységes teret képező főhajó és keresztható, kápolnasorra alakított két mellékhajó a legfőbb jellemzője e típusnak. A főhomlokzat két, ferdén a falsíkhöz csatlakozó tornyának alapjait s alsó szintjét még Ricca készítette. Hillebrandt azonban alapvetően megváltoztatta az eredeti tervet: a homlokzat falfülkéit befalaztatta, tágas lépcsős feljáróját leegyszerűsítette.

A homorú falsíkú főhomlokzatot az erőteljes osztópárkány két emeletre tagolja. (3. kép.) Földszintjét három nyílás (a fő- és két mellékbejárat) töri át, kétoldalt háromszögű timpanonos-füzéres szemöldökdísszel, középen egyenes párkánnyal, pajzsmotívummal. E nyílások felett újabb három nyílást láthatunk: középen nagy, álló, ovális alakú ablakot, a mellékbejáratok felett két négyszögletes, egyenes szemöldökű ablakot. A falsík tagolására ión fejezetes, füzéres pilaszterpárok szolgálnak: a középtengelyt közös oszlopszéken álló, páros pilaszterek emelik ki. A második emelet három nyílása közül a középső a legnagyobb, s a timpanonos, fesztonos dísz is azt emeli ki. A falfelületet ión pilaszterek tagolják, középen párosával elhelyezve. A kiemelt nyílásokkal, pilaszterpárokkal hangsúlyozott középtengelyt a főpárkány

felett háromszögű oromzat koronázza. A főpárkány felett alacsony mellvéd fut, s ezen újabb, volutás oromzat áll – megtört ívű párkánya alatt órával. A toronypárt a főhomlokzattal azonos szinten párkányok osztják emeletekre. Az alsó szint vonalas díszítése tömör, erőteljes megjelenést kölcsönöz. A második szintet mélyített mezőben egyszerű, négyzetes ablak töri át. A főpárkány feletti szintje díszesebb kialakítású: íves szemöldökű ablakát falpillérek szegélyezik. A tornyokat hagymasisakok zárják le. Az oldalhomlokzatok tagolásának elve a főhomlokzathoz hasonló. A mellékhajók oratóriumablakait lizénák kísérik, s ezek alatt a kápolnákat megvilágító félkörívű ablakok nyílnak. A mellékhajók fölött a főhajó falát – a gótikus támfívekre emlékeztetve – hatalmas voluták támasztják. A szentélyt kísérő emeletes melléképületek falsíkját lizénák élénkítik.

Belépve a székesegyházba, egységes, hatalmas térbe jutunk. A szentély előtt a négyzetet felett lapos kupola emelkedik: tere megnöveli a fő mondanivaló hangsúlyát. (4. kép.) A főhajó falát erőteljes párkány zárja le. Kétoldalt, a kápolnák mellett korinthoszi fejezetes, párosával állított pilaszterek tagolják a hajó falát, közöttük a kápolnák ívén nyugvó félköríves oratóriumablakok láthatók. A főhajót fiókos donga, a szentélyt csehboltozat, a kereszthajót donga, a kápolnákat függő-kupola fedi.

A berendezés tervezője szintén Hillebrandt volt. 1777-ben benyújtott jelentésében adatokat találunk a tervei szerint elvégzett aranyozási, kőfaragó stb. munkákról.⁶⁷ A belső térben elsősorban a fő- és a két mellékoltárt kell szemügyre vennünk, Hillebrandt művészetének tanúságaiként. Mindhárom 1777 után készült. A főoltár része a szentély architektúrájának. Két szárnya ívesen az előtér felé hajlik; posztamensen álló oszlopok, illetve falpillérek tartják oromzatát. Az elől álló oszlopok és a hátsó fal pilaszterei között Szt. László és Szt. Imre szobrát látjuk. Az oltár-építmény Vinzenz Fischer oltárképét foglalja magába.

A kereszthajó két mellékoltára szintén Hillebrandt tervei szerint készült. Míg a főoltár térbeli építmény, a mellékoltárok síkban tartottak. A közös posztamensen álló, páros pilaszterek háromrészes párkányt alkotnak, s efelett háromszögű timpanon zárja le a kompozíciót. Mindkét mellékoltár erősen építészeti jellegű, formái a templom építészeti elemeivel tartanak rokonságot.

A kimutatások szerint Hillebrandt szobordíszes szószéket is tervezett. Mivel forrásainkban fából faragott szószékről van szó, s a mai márványból készült, arra gondolunk, hogy az eredetit kicserélték. Nagyobb szószéket engedélyezett ugyanis a királynő, „ha majd a kanonokoknak pénzük lesz”.⁶⁸

*

A székesegyházzal szinte egy időben zajlott az új püspöki palota építése, és a két épület története szorosan összefonódott. (16. kép.)

Amikor az új püspök, Patachich Ádám 1760 tavaszán Nagyváradra érkezett, első rendelkezései a püspöki palotával foglalkoztak. A régi épület bővítésére használta fel azt az építőanyagot, melyet elődje, Forgách Pál a székesegyház tetőzetére szánt. A régi egyszerű palota azonban nem felelt meg igényeinek, és nemsokára új rezidencia építésébe fogott. Az alapok kiásása 1761 őszén megkezdődhetett, mert 1762. május 23-án már ünnepélyes külsőségek között elhelyezték az alapkövet. Az alapköbe zárt okmány⁶⁹ többek között említést tesz a tervezőről és a munkák

irányítójáról, megnevezve Hillebrandtot és Neumann (,operis universi architecto Franc. Xav. Hillebrand. aedili Joan Mich Neumann"). A palota építése tehát kezdettől fogva Hillebrandt tervei szerint, irányítása alatt történt.

Neumann 1762-től Nagyváradon tartózkodott,⁷⁰ állandó jelenlétét a kifizetési nyugtákon aláírásai is igazolják.⁷¹ E nyugták jelentik az első évek munkáinak krónikáját. A legelső, kivitelezésre elfogadott tervet egyelőre nem ismerjük. A rezidencia elhelyezése a régítől távol, az épülő székesegyház szomszédságában már a korábbi elgondolásokban is szerepelt:⁷² a székesegyház — püspöki palota — szeminárium nagyszabású együttesének tervezete feltehetően a korábbi elképzelések továbbélése.

Az az alaprajz, melyet Biró a palota legkorábbi tervezeteként említ,⁷³ nem szolgál kellő támpontul Hillebrandt palotatervét illetően. A keltezés, névjelzés, felirat nélküli rajzról azt sem lehet biztosan állítani, hogy a nagyváradi rezidenciához készült-e. Biró csak a német nyelvű feliratok és az írástípus alapján tulajdonította Hillebrandtnak, s a helyiségek rendeltetése, az egyik oldalszárnyat elfoglaló kápolna utalt püspöki palotára. Még ha feltevése igaz is, a kis méretek (64 m homlokzat-hossz a mai 102,30 méteressel szemben) s a későbbtől eltérő háromtraktusos, középfolyosós földszinti alaprajz arra engednek következtetni, hogy az első szerény, nem elfogadott, csakhamar díszesebbre változtatott tervvel állunk szemben.

A püspöki palota épületéről az első részletesebb felvilágosítások 1769-ből származnak. A székesegyház tárgyalásánál szó esett Koller János kamarai tanácsos és Hillebrandt nagyváradi küldetéséről. A székesegyházzal és a szemináriummal együtt tárgyalták a püspöki palota ügyét, s jelentéseikben többször foglalkoztak az építkezések állásával, a palota állapotával, sőt a csatolt tervrajz-mellékletekből a tervezett épület képét, alaprajzát, gazdasági épületeit is megismerhetjük.

Hillebrandt szerepe a nagyváradi küldetésben az volt, hogy vizsgálja meg az építkezések állapotát és egyszerűbb, kevésbé költséges épületek tervét készítse el. Vagyis a gazdasági ellenőrzéssel megbízott Koller mellett a tervek — saját tervei — egyszerűsítése, azaz művészi megoldása várt rá. Július 22-én Nagyváradon kelt feljegyzésük⁷⁴ a tervbe vett átalakításokkal foglalkozik. K, L, M, N, O, P, Q, R jelzéssel tervrajzokat is mellékeltek a feljegyzéshez,⁷⁵ melyekből az új elképzelések kiderülnek. (8–15. kép.) A javasolt módosításokat a következőkben foglalhatjuk össze: az istállók és kocsiszínek kerüljenek az alsó (gazdasági) udvarba; a főépület homlokzatáról maradjanak el a díszvázák, szoboralakok, a homlokzati erkély és más díszítések; a főépülethez csatlakozó „galériák” (árkádos, emeletes összekötő épületek) homlokzatáról hagyják le a költséges díszítéseket, és hasonló egyszerűsítések történjenek az asztalos-, ács- stb. munkákban. Az építkezés teljes befejezéséhez még 54 000 forintnyi költséget tartanak szükségesnek, azaz az 1762–68 között felhasznált 40 652 forint $\frac{1}{2}$ krajcárral együtt⁷⁶ a teljes költség közel 100 000 forint lesz.⁷⁷ Hasonló tartalmú feljegyzést intézett Koller augusztusban a helytartótanácshoz,⁷⁸ majd a kancelláriához. A feljegyzések alapján a kancellária a királynőhöz intézett felterjesztésben⁷⁹ elfogadásra javasolta a költségkímélő egyszerűsítéseket, sőt a kényelmi berendezések további mellőzését tartotta szükségesnek. Indítványozta a túl magas tetőzet egyszerűsítését (csak a középrizalit feletti része emelkedjék ki) és a palota folytatását képező, a székesegyházig, illetve onnan a kanonoki házsorig vezető galériák („ambulacra”, oszlopcsarnokos össze-

kötő szárnyak) elhagyását. Így sok ezer forint megtakarítását, más, hasznosabb célokra történő felhasználását tartotta lehetségesnek. Az építkezés ezáltal hamarabb befejeződhetett. Mária Terézia Resolútiójában elfogadta a javaslatokat, és az egyszerűsítések végrehajtására adott utasítást.

A palota és a székesegyház épülete valóban dísztelenebb formában, a „galériák” nélkül épült fel, így a magyarországi építészet egy nagyszabású együttessel lett szegényebb.

Tekintsük meg közelebbről e tervben maradt érdekes megoldást, és foglalkozunk az 1769-es jelentés tervmellékleteivel, melyekből Hillebrandt eredeti elképzeléseit ismerhetjük meg.

Az „I” jelzéssel ellátott helyszínrajz a palota, a székesegyház, a szeminárium s a környező épületek elhelyezését ábrázolja. (7. kép.) Hosszúak, téglalap alakú tér középpontjában áll a székesegyház. Főtengelyére merőlegesen, kétoldalt a sekrestyékhez kapcsolódva oszlopos folyosók futnak. E „galériák” kötik össze a székesegyházat a tér két hosszanti oldalán elhelyezkedő épületekkel: déli oldalon a kanonoki házakkal, illetve közöttük a szemináriummal, a másik, északi oldalon pedig az oszlopos „galériával”. Utóbbihoz csatlakozik a püspöki palota cour d'honneur-ös, kétudvaros komplexuma, a kiegészítő konyhakerttel, gazdasági udvarral. A térséget nyugatról íves, szép vonalú kerítés zárja le. Kelet felől mértani rendben egyenes vezetésű utcákkal telkek sora („idegen házak” felirattal) csatlakozik a térhez. A sorrendben következő, „K” betűvel jelzett tervrajz Hillebrandt szignatúráját viseli, s a püspöki palota és a két gazdasági udvar földszinti alaprajzát mutatja (8. kép.) Az U alakú épület főhomlokzata a tér felé néz. $2 + 6 + 3 + 5 + 3 + 6 + 2$ tengelyszámú frontján az öttengelyes, legömbölyített sarkú középrizalit a leghangsúlyosabb, míg a kéttengelyes sarok- és a háromtengelyes homlokzati rizalitok csak kis kiülések. A sarkoktól hátrafelé induló oldalszárnyak $3 + 11 + 3$ tengelyesek, s itt a hármas szakaszok kis kiülésekű rizalitokat jeleznek. Az udvari homlokzaton az oldalszárnyak két végén és közepén három-három tengelyű rizalitok láthatók, előttük négyoszlopos erkélyek állnak. A főépület közep-része szintén kiemelt, négyoszlopos erkéllyel is hangsúlyozott. Az alaprajzon látszik a kelet felől csatlakozó „galéria” részlete is. E tervrajzzal kapcsolatban kell megemlítenünk azt a két alaprajzot, melyet Kapossy publikált.⁸⁰ Nem utólagos felmérések – hiszen a mai állapottal nem egyeznek meg teljesen –, hanem a királynő által elrendelt módosításokat tükröző, a „K” jelzésű tervnél későbbi, tisztázott, gondosabb tervek. Erre vall az aprólékosabb kivitel (pl. folyosók boltozatának jelzése) s a „galéria” csatlakozó részének hiánya. Utóbbi elmaradásával már számolt a rajz készítője, mert az emeleten, a díszterem mellett helyezte el a könyvtártermet, mely korábban a „galéria” emeleti részében kapott volna helyet. Az udvari homlokzaton eredetileg tervezett ötoszlopos erkélyt sem látjuk a szignatúra nélküli alaprajzon. Egyetlen homályos pont van e két terven: az oldalhomlokzatok $3 + 9 + 3$ tengelyes tagolása, a mai (s a „K” terven is látható) $3 + 4 + 3 + 4 + 3$ osztással szemben. Talán meglevő adottságok (alapok, főfalak megléte) túlzottá tették a méretek redukcióját, vagy valami más ismeretlen ok okozta a kéttengelynyi eltérést. Az is lehet, hogy Patachich püspök a tervek egyszerűsítését igyekezett az oldalhomlokzatok csekély növelésével ellensúlyozni, s megadott hosszukat mégis a tervezett tengelyszámban építtette ki.

Visszatérve a „K” jelzésű tervre: a magyarországi barokk palotaépítészetben általános, kéttraktusos alaprajzot mutat. A főhomlokzat mögött szobasor, az udvai homlokzat mögött pedig folyosó fut végig. A középrizalitot az előcsarnok („vestibule”) foglalja el. A bejáratától jobbra indul az emeletre vezető fölépcső. Az egyes szobákra írt feliratok tanúsítják, hogy az elrendezés a barokk kastélyok szokásos gyakorlatát folytatta: a földszintet az alárendelt személyzeti és az udvartartás szükségleteit kielégítő helyiségek foglalják el (pl. éléskamra, mosókonyha, udvarmester szobája, cukrász szobája, konyha stb.).

Az U alakban futó szárnyak udvart („főudvar”, „Haupt Hoff”) zárnak közre. Ezt pilléres-rácsos kerítés zárja le, középen kétíves kocsifelhajtónak adva helyet. A kerítés mögött nyílik a patkó alakú építményekkel övezett második udvar. Az istállók és a gazdasági személyzet szobáinak íves vonala egy lekerekített sarkú, téglalap alakú épületben futnak össze: a hatalmas lovaglőiskolában. A lovaglőiskola mögött a négyszögletű harmadik udvar következik — gazdasági épületekkel, műhelyekkel, raktárakkal.

Az „L” jelű terv a palota emeleti alaprajzát mutatja, a földszintes gazdasági épületek nyeregtetőjének jelzésével. (9. kép.) Központi része a nyolcszögletű díszterem, mely két emelet belmagasságú. A nyugati részt vendégszobák, kabinetek, a keletit fogadóterem, dolgozószoba stb. foglalja el. A keleti oldalszárnyban található a házikápolna is, melynek belső tere a második emeletre is átnyúlik.

A püspöki palota második emeletének alaprajzát az „M” jelű tervrajz ábrázolja. (10. kép.) A helyiségek nagy részén „szoba” feliratot olvasunk; nyilván a magánlakosztályok voltak e szinten, esetleg az építkezés nem haladt annyira előre, hogy rendeltetésüket pontosan meghatározzák.

„N”, illetve „O” jelzéssel, Hillebrandt szignálásával látjuk a „galériák” földszinti, illetve emeleti alaprajzát. (11–12. kép.) A 27 tengelyes épület földszintje előtt pilléres-árkádos folyosó fut végig. A 14. tengelynél a „galériák”-ra merőleges, szintén pilléreként nyugvó, árkádos összekötő szárny indul a székesegyház felé. Ugyanitt: a 14. axisnál az egytraktusos épület díszesebb centrummal rendelkezik. Az ovális „Sala-terrena”-hoz íves lépcsők vezetnek. A galériák emeleti részén könyvtárat, levéltárat és tanácstermet helyezett el a tervező. Az árkádos folyosó arra szolgált, hogy — a kanonoki házsor árkádjaihoz hasonlóan — fedett csarnok alatt, biztonságban, az esőtől védve lehessen a székesegyházba jutni. Az összekötő szárny is e célra szolgált, emeleti részén a püspök és kísérete a palotából közvetlenül a székesegyházba juthatott.

„P” jelet visel az a tervrajz, mely az istállók és kocsiszínek új, a „K” tervtől eltérő, olcsóbb változatát mutatja. (14. kép.) Négyszögletes udvar két oldalán, egyszerű kialakítású, téglány alakú alaprajzon szimmetrikusan helyezkednek el a gazdasági épületek.

A „Q” jelzésű terv sajnos, még mindig nem került elő. Az iratok szerint e rajzon volt látható a püspöki palota első homlokzattervezete, vagyis az egyszerűsítések nélküli, eredeti elgondolás.

Az új, módosításokat is feltüntetett homlokzat az „R” terven látható. (13. kép.) Hillebrandt szabadkozott, hogy az idő rövidsége miatt csak ceruzarajzot tudott készíteni, s valóban, az egész konvolutumban ez az egyetlen nem színezett, nem tus-sal kihúzott rajz. A terven a 2 + 6 + 2 + 5 + 2 + 6 + 2 tagolású palota és a

27 tengelyes „galéria” homlokzatát látjuk. Osztópárkány választja el a földszintet a palota két emelet magasságú homlokzatától. A kéttengelyes szakaszok és az öttengelyes középrész rizalitokat jelentenek, melyeket a földszinti sávózás is kiemel környezetükből. A rizalitok két emeletét íón fejezetes falpillérek fogják össze, míg a hattengelyes oldalhomlokzatok ablaksora kapcsolat nélkül áll. Az első emelet kiemelt jelentőségét az ablakok díszesebb kiképzése is hangsúlyozza. A nagyobb, szegmensíves záródású szemöldökpárkányos emeleti ablakok felett kisebb, mezzaninszerű, szemöldökdísz nélküli ablakok sora vonul. A középrizalit művésziileg is kiemelkedik a környező épületrészek közül. Földszintjét hármaskapuzat tagolja, emeletén magas ablakok felett ovális második emeleti ablakok nyílnak. A dísztermet magában rejtő rizalitot nemcsak a jobb megvilágítást biztosító magas ablakok tagolják, hanem — a belül egységes, egy teret alkotó díszterem külső, művészi megfelelőjeként — a két ablaksort a szemöldökpárkány és vakolt mezők is összekapcsolják, egységbe fogják. Az épületet erőteljes, háromrészes párkány zárja le. Efelett a tetőzet látható: a rizalitok felett önálló, különálló manzárdtetők, az oldalhomlokzat felett nyeregtető. E homlokzati terv alig tér el a püspöki palota mai külsejétől. A magas, költséges tetőzetet már a kancellária is kifogásolta; ezért a mai tetőzet összefüggő nyeregtető, csak a középrizalit felett emelkedik önálló manzárd s a többi rizalit felett kisebb manzárdszerű motívum. A középrizalit ablakdíszei is módosultak: a tervezett íves szemöldökpárkány és sima szemöldökmező helyett egyenes párkány és fonatos füzérdísz készült.

A „galériák” homlokzatát falpillérekkel tagolt, pilléres-arkádós földszint és falsávokkal díszített, mélyített mezőkben nyíló egyszerű ablakosor emelet alkotja. (15. kép.) Az egyemeletes épületet nyeregtető zárja le. A tervsorozat utolsó darabja, az „S” jelű még nem került elő. A felterjesztések szerint azt az ötoszlopos tornácot („ambulacra”) ábrázolta, melyet a felsőbb döntés értelmében el kellett hagyni az épületről.

Koller és Hillebrandt nagyváradi vizsgálati útját királynői Resolutio zárta le, s ez külön hangsúlyozta, hogy az építkezések közül a szeminárium és a székes-egyház után áll fontosságában a palota. Mégis ez utóbbi építése a többinél gyorsabban, simábban haladt. Különösen meggyorsult a munka a régi püspöki palota 1773. március 6-án bekövetkezett leégése után.⁸¹

Patachich Ádám püspököt a királynő 1776. március 8-án kalocsai érsekké nevezte ki, s távozása Nagyváradról a munkák ideiglenes megakadását okozta. A palota azonban ekkor már közel állt a befejezéshez, amint Hillebrandt jelentéseiből kiderül. Hillebrandt ugyanis 1776 júliusában—augusztusában ismét személyesen megjelent Váradon, és szeptemberi kimutatásában, majd 1777. május 14-én aláírt jelentésében számolt be a látottakról.⁸² Ezekből kiderül, hogy csak kisebb munkák elvégzése maradt hátra: egyes helyiségek vakolása, padlózása, asztalos-, lakatos- stb. munkák elvégzése.

A hátralevő munkák elvégzése nemsokára megtörtént, s a 70-es évek végén a palota készen állt. Kisebb-nagyobb átalakítások, javítások, tatarozások történtek ugyan az elmúlt kétszáz évben, de a palota lényegében máig a megépítéskor nyert külsőt mutatja. (16. kép.)

*

A nagyváradai szeminárium felépítésének szükségessége a székesegyház és püspöki palota építésével egy időben merült fel. Bár a királynő állandóan sürgette a munkák megindulását,⁸³ Patachich püspök a rezidenciát részesítette előnyben. Ezért a székesegyház és a püspöki palota megépült, és máig hozzájárul Nagyvárad barokk kori városképének szépségéhez, míg a szeminárium 1863-ig nem épült fel.⁸⁴

Hillebrandt és Koller 1769-ben tett váradai ellenőrző útjának eredményeként született meg a szeminárium tervsorozata, melyből három, a „B”, „C” és „E” jelű fennmaradt.⁸⁵ Ezek a földszinti, emeleti alaprajzot és az épület oldalhomlokzatát ábrázolják. A földszinti alaprajzon a „18-July 769” dátumot és Hillebrandt aláírását olvashatjuk, míg a másik két lap datálatlan, aláíratlan. A tervekről – s a hiányzó „A” és „D” jelű rajzokról – Hillebrandt és Koller „Specification”-ja ad közelebbi felvilágosítást.⁸⁶ A kimutatás szerint az építkezéshez 44 000 forint kiutalása volt szükséges.

A szeminárium épületét Hillebrandt a püspöki palotával szemben, a kanonoki házak sorába illesztve kívánta elhelyezni. Az U alakúra tervezett épület oldalhomlokzatával csatlakozott a szomszédos, már megépült kanonokházhoz, míg főhomlokzata a térre merőlegesen futó kis utcára nézett. Az alaprajzon leolvashatjuk a püspöki palota hatását, de annak csak redukált formáit látjuk viszont. A főhomlokzatot két kilenc tengelyes szakasz s köztük négytengelyes, domináló közép-rizalit képezte. A kilenc tengelyes keleti oldalhomlokzat előtt – a kanonoki házakhoz hasonlóan – árkádos folyosó fut. Erről az oldalról nyílik egy bejárat s egy kocsiáthajtó is. A szeminárium keleti szárnyához kis gazdasági udvar is járul. Az alaprajzi elrendezés kéttraktusos; a homlokzat mögötti teremsor és az udvari oldalon végigfutó folyosó szabványos, de áttekinthető, használható kialakítást mutat. A „Lit F” jelzésű kimutatás⁸⁷ az összes tervmelléklet számjelölésének magyarázatát, vagyis a helyiségek rendeltetését adja. Megállapíthatjuk, hogy a földszinten főleg a személyzet helyiségei és az alacsonyabb évfolyamok tantermei, míg az emeleten a fontosabb oktatói lakások, illetve tantermek kaptak helyet. A földszinten a rizalit tágas refektóriumot foglalt magában.

Az „E” jelzésű terven a nyugati oldalhomlokzat egy részletét látjuk. Hillebrandt a kimutatásban is jelezte, hogy a homlokzat teljes mértékben a szomszédos kanonokház kialakítását követi. A terven emeletes, nyeregtetővel lezárt épület látható. A homlokzat előtt árkádsor fut végig, melynek pilléreit toszkán pilaszterek díszítik. Az emeletet is toszkán pilaszterek tagolják. Mélyített mezőkben nyílnak az egyszerű, dísztelen ablakok. A terv bal oldalán annak az emeletes galériának a metszete is szerepel, mely az eredeti koncepció szerint a székesegyházhoz csatlakozott volna. Ahogy a „galériák” elmaradása csökkentette az együttes nagyszabású megjelenését, ugyanúgy hiányos az összkép a szeminárium nélkül. Bár külsejét messzemenően egyszerűre tervezte az építész, az épületegyüttes értékét, összhangját növelte volna, ugyanakkor tanulságul szolgált volna e korszak lehiggadt, a klasszicizmus felé mutató, szinte az igénytelenségig egyszerűsített építészetéhez.

*

Bár a nagyváradai építkezések eredeti koncepciója csak részben valósult meg, a kanonoki házak egységes sorával övezett székesegyház és püspöki palota mégis impozáns épületegyüttest alkot. Mielőtt a stílus jellegzetességeit, a művészi hatás

elemeit vizsgálánánk, idézzük fel azokat az indítékokat, melyek az építkezés megvalósulásához vezettek, és a rokon vonásokat, melyek a korszak hasonló építményeihez kapcsolják a nagyváradi épületeket.

A nagy múltú középkori egyházmegye székhelye és a messze földön híres székesegyház a török pusztítás áldozatául esett. A visszafoglalt városban eleinte a püspökök szerény anyagi helyzete és az újjáépítések napi problémái nem engedték meg a hagyományokhoz méltó egyházi építkezések megindulását. A század közepére azonban a viszonyok rendeződtek, a püspöki jövedelmek növekedtek, és napirendre kerülhetett az egyházmegye megszervezése, a székesegyház, valamint a papnevelde felépítésének kérdése. A váradi püspökök megragadták az így kínálkozó lehetőségeket, és óriási épületegyüttesekkel igyekeztek városuk régi fényét visszaadni. A Rómában, Bécsben és máshol látott paloták, templomok, művészi közterek nyomot hagytak képzeletükben, és azokat igyekeztek hazai környezetben is megvalósítani. Hasonló, minden eddigi építkezés mértékét felülmúló tervek foglalkoztatják ugyanebben az időben a többi magyar püspököt is. Vácott, majd Egerben Esterházy Károly, Esztergomban Barkóczy primás nagyszabású építkezésekbe, új székesegyház és püspöki palota emelésébe kezd. A megvalósulást gyakran éppen ez a nagyvonalú, a realitásokkal nem mindig számoló építőkedv hátráltatja. Hasonlóan nagyigényű, szenvedélyes építtetők az osztrák és a német püspökök, apátok is a század első felében. A melki, St.-Florian-i, göttweigi vagy a klosterneuburgi apátságok hatalmas épületegyüttesei a barokk építészeti igényeinek nagyszabású példái. Ezekhez hasonló vállalkozás volt a würzburgi érseki rezidencia is, melyen Hillebrandt fiatal korában a vezető építész irodájában dolgozott. Az is a régi, kisszerű püspöki palota helyett épült, s az új, reprezentációs igényeket elégítette ki, aláhúзва az egyházfő világi, földesúri rangját.

Ha az általános építészeti szándékokon túl, konkrétan foglalkozunk a nagyváradi épületekkel, illetve azok eredeti tervezetével, ugyancsak sok, a korszak magyarországi építészetében máshol is jelentkező rokon vonást ismerhetünk fel. Ilyen mindenekelőtt az építészeti feladat egységes megfogalmazása, vagyis az a sajátság, hogy a székesegyház, a püspöki palota, a szeminárium közös kompozíció része. Az egyes épületek így egymással kapcsolatban, meghatározott viszonyban vannak. A kapcsolatteremtés legfőbb eszköze — a két legjelentősebb építmény súlyponti elhelyezésén túlmenően — az oszloposor folyósó. A nagyvonalú, dekoratív motívum eredete a római Szt. Péter-templom Bernini által tervezett kolonnádjá. Pilgram váci székesegyház-tervén is megjelenik, és közkedveltségét a 60–70-es évek külföldi példái szintén igazolják (pl.: Potsdam, Sanssouci-kastély; Würzburg, rezidencia).

A kompozíció centruma a székesegyház. Alaprajza a Gesù-típusba tartozik, míg homlokzata eltér attól, és a német barokkban általánossá vált kéttornyú megoldást követi. A sarokra állított tornyok csak a homlokzat méreteit növelik, hatásos megjelenését segítik elő. Ugyanilyen szerepük van a hajótól különválasztott tornyoknak Pilgram említett váci tervén és Hillebrandt esztergomi székesegyház-tervén is.

A püspöki palota U alakú alaprajza a cour d'honneur-ös francia kastélytípus osztrák közvetítéssel Magyarországon meghonosodott változata. Az alaprajzi

rendszer a nálunk általánossá vált elrendezést követi. A terem sor és az előtte, az udvari oldalon végigfutó folyosó a mintaadó gödöllői kastély óta a magyarországi vidéki kastélyok szokásos téralakítása. A homlokzati séma a bécsi palotahomlokzatok rendszerét ismétli, melyet a század elején Fischer von Erlach és J. L. Hillebrandt fogalmazott meg (pl. Palais Batthyány, Palais Questenberg). E homlokzati rendszert nem a megmozgatott faltömegek, hanem a síkszerűség jellemzi. Földszintje talapzatszerű, a kiemelt piano nobilet és az alárendelt második szintet lizénák kapcsolják össze. A nagyváradi palota homlokzata közvetlenül kapcsolódik az osztrák művészethez: a magyarországi kastélyokon, palotákon előzményeit nem találjuk.

Külön kell szólnunk az épületegyüttes részleteiről, a formákról, motívumokról. Gazdagságuk, változatosságuk kölcsönöz az épületnek reprezentatív megjelenést. E gazdagságot Hillebrandt tulajdonképpen kevés eszközzel éri el: az ablaknyílások, szemöldökök változó kialakításával, az egyes homlokzatszakaszok építészeti motívumainak differenciálásával. A homlokzaton Hillebrandt első, a barokkhoz kapcsolódó stíluskorszakának jegyeit ismerhetjük fel, a középrizalit dekoratív, ovális ablakaival, az íves nyílászáradékokkal, a hajlított vonalak használatával. A világos, áttekinthető homlokzatalakítás Hillebrandt alapos felkészültségére, a hagyományok ismeretére vall, de egyúttal a mester túlságosan mérlegelő, pedantériára hajló egyéniségét is elárulja.

A POZSONYI ÉS BUDAI KIRÁLYI PALOTÁK KIÉPÍTÉSE

Hillebrandt az 1760-as évek elejétől egyre szorosabb kapcsolatba került az ország akkori legfontosabb, legnagyobb érdeklődéssel kísért építkezéseivel: a pozsonyi vár átalakítási és a budai várpalota kiépítési munkáival. A két építkezés nagyjából párhuzamosan zajlott le. A mesterkérdés és a problémák is hasonlóak, mert a vezető építésszek tevékenysége annyira összefonódott, hogy csak nagyon aprólékos vizsgálattal lehet az egymást váltó építésszek tervezői munkáját elhatárolni.

A pozsonyi vár szerencsésebb helyzetben volt a Habsburg-uralom alatt, mint a budai. Nemcsak azért, mert nem került török kézbe, s így középkori építményei többé-kevésbé sértetlenül vészelték át az évszázadokat, hanem Bécs és az udvar közelsége folytán funkcióját is betölthette: királyi rezidenciaként a közéletben is szerepet játszott.

Pozsonyban az 1635–1646 között végzett Pálffy-féle helyreállítások óta jelentősebb építkezést nem folytattak Mária Terézia koráig. Ekkor azonban az országgyűlések, az udvar megnövekedett reprezentációs igényei újabb bővítéseket tettek szükségessé. A tervek elkészítésére — miként a budai palota terveinek kidolgozására is — Jean Nicolas Jadot udvari főépítész kapott megbízást 1751 körül. Nem juthatott azonban túl a tervezés stádiumán; egyrészt a háborús viszonyok miatt az építkezésre nem volt anyagi fedezet, másrészt 1753-ban megvált hivatalától. November 29-én kelt jegyzékében⁸⁸ a hivatali utódának, Nicolaus Paccassinak átadott tervek között a 173–185. sorszám alatt a pozsonyi palota tervrajzait is felsorolta. A tervek nagy része ma az Albertina gyűjteményében van; s annak ellenére, hogy nem kerültek kivitelre, tanulmányozásuk a későbbi tervekre gyakorolt hatásuk miatt tanulságos.

A sorozat első darabja⁸⁹ a Pálffy-féle helyreállítás utáni állapot alaprajzi felvétele. Ezt összevetve a tervezett alaprajzzal, azt látjuk: Jadot célja a rendezett, világos alaprajzi rendszer kialakítása volt. A kívül alig megbontott falú, belül különböző nagyságú termekkel beosztott várat az új lakóigényeket kielégítő várkastéllyá kívánta átalakítani. A földszinti alaprajzon⁹⁰ megfigyelhetjük, hogy a reprezentációs célokat három új, nagyszabású tér kialakításával igyekezett kielégíteni. A korábbi bejárat helyett kettős portált és nagy előcsarnokot tervezett a déli oldalra; a nyugati szárnyon reprezentatív lépcsőházat és új kétkarú lépcsőt s ugyanott új, ovális kápolnát kívánt felépíteni. A további terveken,⁹¹ a félemelet (mezzanin), az első, második és harmadik emelet alaprajzán is a szabályos, világos, ésszerű elrendezésre való törekvést figyelhetjük meg. Az 50-es évek második feléből nincs adatunk a vár átépítésének megkezdésére. Csak a 60-as évek legelején jöhetett szóba a munkálatok újakezdése. Mária Terézia 1761. augusztus 13-án Schönbrunnban kelt levele — talán Grassalkovichhoz⁹² — egyértelműen

szól a pozsonyi vár kérdéséről, s világosan Paccassit jelöli ki a munka irányítására, tervezésére: „Mitto Vobis aulae meae Architectum Pagazzy: qui vobis ideam instaurandae repetitae arcis exponet, reliqua . . . Vobis relinquo cum attacto Architecto conficienda . . .” Ugyanezt az állítást erősíti meg és Hillebrandt szerepét tisztázza az a levél, melyet Rudolf Chotek, az udvari kamara elnöke intézett 1761. október 26-án Grassalkovich magyar kamaraelnökhöz. Közölte a királynő engedélyét, hogy „Hillebrandt kamarai építész . . . a pozsonyi vár építéséhez alkalmazzák, azzal a feltétellel, hogy az építkezésnek legfőbb irányítását Pagazzi [sic!] építész végezze”.⁹³ Ezért azok az adatok, melyek Hillebrandtnak a 60-as években a pozsonyi várral kapcsolatos tevékenységére utalnak, csak az udvari építész tervei szerinti és irányítása alatt folyó munkák művészi ellenőrzésére, szakmai irányítására vonatkozhatnak. Mivel Paccassi életműve még feldolgozatlan, s a Hofbauamt, az Udvari Építészeti Hivatal aktái a szóban forgó évekből hiányosak,⁹⁴ állításunkat tervvel alátámasztani nem tudjuk, de a két levél semmi kétséget nem hagy maga után a tervező személyéről.

Ennek alapján az Albertinában található tervsorozatot⁹⁵ és az attól eltérő változatot mutató, 1762-es dátummal ellátott tervrajzot nem Hillebrandt, hanem Paccassi művének tartjuk, saját invenciójának – vagy az irányítása alatt, elvei szerint készült irodai munkának. E tervek stíluskritikai vizsgálatából sem következtethetünk a tervező személyére – tekintettel arra, hogy meglevő épület belső átrendezéseként születtek –, így továbbra is a forrásokból ismert főépítész szerzőségére kell gondolnunk.

Felmerülhet még, hogy a tervek a munka ellenőrzését végző, esetleg azt saját felfogása szerint módosító Hillebrandt művei; azonban a feliratokból nem ismerünk a hiteles Hillebrandt-művek írástípusára. Úgy gondoljuk: a négy lapból álló sorozat még az 50-es években készült, a nagyszabású, költséges Jadot-tervek egyszerűsítése céljából. Paccassi átvette Jadot tervéből a reprezentatív déli portál és a nyugati szárnyban elhelyezett fölépcsőház gondolatát, de nem valósította meg a különálló, centrális kápolna ötletét. A kápolnát az északi szárny nyugati oldalán helyezte el. A főbejárat fölé helyezett erkéllyel is eltért Jadot-tól. A fölépcsőház kialakításával szintén újat alkotott: nyolc pilléren nyugvó, kétkarú, kétmenetes lépcsőháza reprezentatívabb, nagyobb léptékű megoldás, mint a korábbi tervezet.

Ezt a koncepciót kellett az építést ellenőrző Hillebrandtnak megvalósítani, és Hillebrandt elvégezte a rábízott ellenőrzési feladatokat, mert 1766-ból arról értesülünk, hogy felemelték fizetését évi 1600 forintra.⁹⁶ A rendelkezés szerint a pozsonyi várépítkezést évente négyszer, az ugyanakkor folyó budai építkezéseket évente egyszer személyesen kellett ellenőriznie. A pozsonyi munkálatokat a helyszínen Franz Karl Römisch kőművesmester irányította, akit a források gyakran említettek. Ezért a szakirodalomban⁹⁷ több helyen tévesen a palota tervezőjeként szerepelt.

Közben az építkezés gyors ütemben haladt. 1763-ban például a kamara 81 000 forintot fordított a vár építésére. Az épületnek funkciót is találtak: az 1765. december 25-én Magyarország helytartójává kinevezett Albert szász-tescheni herceg székhelye lett. A hercegi pár 1766. január 7-én vonult be a várba.⁹⁸ A munkák akkor már bizonyára elkészültek, vagy befejezéshez közeledtek, hiszen a

Pressburger Zeitung egyik 1765-ös számában dicsérőleg szolt a lépcsőházzól. A megvalósult épület azonban nyilván rögtön szűknek bizonyult, mert 1767-ben Albert herceg már a bővítés gondolatával foglalkozott. Mária Terézia július 31-i levelében értesítette Grassalkovichot, hogy „Proponet vobis Architectus Hillebrand Projectum amplificationis Arcis Poseniensis, quod gener meus elaboravit” — és ezért — az építkezés egy éven belüli befejezése érdekében — havi 4000 forint kiutalását engedélyezte.⁹⁹ A kamara meg is kezdte az összeg kiutalását „az új építkezéshez”.¹⁰⁰ Az új bővítési munkák csak a várfal keleti oldalához épített Theresianumot jelenthetik. (17. kép.) Az 1762-es tervrajzon még nem látható, vagyis az első építési programban még nem szerepelt. Eredeti tervek e toldalék-épületről sem állnak rendelkezésünkre, és a források sem szólnak világosan a tervező személyéről. Úgy látszik azonban, hogy az ellenőrzésen túl talán a tervezés feladata is Hillebrandtra szállt át, amit a fenti levélben foglaltakon kívül (ti. hogy a terveket Hillebrandt terjesztette a kamaraelnök elé) az is igazolni látszik, hogy Albert herceg ekkor Budán is önálló feladattal, a királyi palotakert terveinek elkészítésével bízta meg.¹⁰¹

A Theresianum-építkezés megkezdésének és befejezésének időpontjára nincs adatunk. — A 70-es évek elején az épületkomplexum mellék- és kiegészítő építményei is elkészültek; ekkor már állnia kellett. A vár keleti falához támaszkodó, attól eltérő léptékű épület volt. 1811-ben a vár leégésekor elpusztult, de a legutóbbi restaurálásig falainak lenyomata még látszott a keleti várfalon. Külső képét a vár metszetes ábrázolásairól,¹⁰² egy fennmaradt tervrajzról, alaprajzát elsősorban egy 1783-ban készített felmérésről¹⁰³ rekonstruálhatjuk. (18. kép.) Ezek szerint háromemeletes épület volt, és a palota második emeleti ablaksoráig ért fel. Három részre tagolódott: kétoldalt két-két tengelyes oldalszárny állt, közrefogva a héttengelyes középrészt. E középrész ismét három részre különült el, közepén háromtengelyes rizalittal. Az alaprajz kis belső udvar körül szerveződött, s a helyiségek két traktusban rendeződtek el. A keleti homlokzatát ábrázoló tervrajz azt mutatja, hogy az épület külső képén is a hármas tagozódást lehetett megfigyelni. Az oldalszárnyak kétemeletes tömbje között a középrész egy szinttel emelkedett magasabbra. Lapos, olaszos ízlést mutató tető fedte az épületet, elsősorban azért, hogy a palota második szintjéhez terasz kapcsolódjék. A földszint sávozott volt; egyszerű ablakok sora bontotta meg. A középrizalittól mindkét irányban az első tengelyben dísztelen bejárat állt. Az emeleti, egyszerű keretes ablakok egyforma hangsúlyt adtak mindkét emeletnek, míg a középrész harmadik emeleti ablakai szegmentívű záródásukkal, valamivel nagyobb méretükkel tűntek fel. Az első és második emelet között a rizaliton függőleges falsávok, illetve mélyített mezők teremtettek kapcsolatot. A középrészt háromszögű oromzat koronázta.

A 60-as években a főépülettel párhuzamosan a melléképületek is felépültek. (20. kép.) Az 1770 körül készült helyszínrajzon¹⁰⁴ az új építmények elkészültének dátumát is feltüntették. Legkorábban a nyugati oldalon épültek meg a térséget három oldalról közrefogó melléképületek. Közöttük a nyitott lovaglőiskola téglalap alakú rajza látszik. A várfal északi oldalához a fedett lovaglőiskola csatlakozott; a felirat szerint 1767-ben építették. A közelében „Sala Terrena” állt. Emögött barokk kert látszik; stílusa szerint az épület tárgyalt építési periódusával egykorú. Észak felé a várfalhoz hosszú, a fal szabálytalan vonalát követő egy-

traktusos épület simul; építési időként a helyszínrajzon az 1769-es év áll. Az emeletes épület 1774-ben készült alaprajza és metszete az Országos Levéltárban található,¹⁰⁵ s Hillebrandt Előterjesztése szerint csak ezután készülhetett.¹⁰⁶ (20. kép.) A német és magyar koronaőrség szállásául tervezett, nem túl igényes, egytraktusos épület tervét Hillebrandt azért nyújtotta be, hogy katonai szakértő ellenőrizze. (19. kép.) Ez megtörtént, s Hillebrandt engedélyt, valamint 14 508 forint és 3 $\frac{1}{3}$ krajcárt kapott a munka elvégzésére. Lehetséges tehát, hogy a többi építmény is – a helyszínrajz adataihoz képest – csak megkésve valósult meg. A várpalota körül kialakított együttesből kiemelhetjük még a kisebbik, zárt kertet, a palota déli homlokzata előtti íves őrségépületeket s az elszórtan elhelyezett régi kaszárnyákat.

A 70-es években tehát nem szünetelt a munka a pozsonyi várban. A számadásokban előforduló kisebb-nagyobb összegek alapján úgy látjuk: szinte megszakítás nélkül folyt az építkezés egészen a palota történetének következő periódusáig, 1784-ig, amikor az addigi helytartói palotát az egyetemes papnevelde (seminarium generale) elhelyezése végett ismét átalakították.

*

A budai királyi palota újjáépítése a középkori épületek romjain 1715-ben indult meg, de nagyszabású kiépítése csak Mária Terézia uralkodása alatt kezdődhetett meg. 1748-ban Grassalkovich Antal kezdeményezésére határozta el a királynő, hogy engedélyezi a palota nagymértékű kibővítését, a középkori épületek romjainak felhasználásán és a III. Károly idejében épített palotanégyyszögön jelentősen túlmenő építkezést. Az új királyi székhelynek is szánt palota alapkövét 1749. május 13-án tették le.¹⁰⁷

A terveket Jean Nicolas Jadot császári főépítész készítette. Tervezői szerepéhez nem fér kétség, hiszen Lotharingiai Ferenc császár kegyeit élvezve: ekkor állt pályafutásának csúcán, és az udvari megbízásoknál elsőnek jöhetett számításba. A nevére kifizetett honorárium összegének nagysága is bizonyítja, hogy ő készítette a terveket. Hagyatékából előkerült a budai palota alaprajza, s azon az „executé” szó olvasható. Valóban, ha összevetjük alaprajzát az 1770-ben készült felméréssel, alapvető egyezéseket látunk, s nem lehet kétséges, hogy az építkezés Jadot tervei szerint indult meg. Jadot 1753-ban megvált hivatalától, és elhagyta Bécset. Terveit felhasználásra átadta hivatali utódjának, Nicolaus Paccassinak. Az átadási listán a 153–155. számú tételek „neues gebäu zu Ofen, dabey noch vier plan sambt einem Stiegenprofil”¹⁰⁸ megjelölése mutatja, hogy a budai palota-tervek sem jelentettek kivételt. Az építkezés az alapkőletétel után teljes erővel folyt – a vármegyéből begyűlt pénzüsszeg felhasználásáig. Jadot koncepciója tehát lényegében megvalósulhatott. Az építkezés helyszíni vezetője, Jadot terveinek végrehajtója – 1750-től adatokkal is kimutathatóan – Oraschek Ignác kamarai építőmester volt.¹⁰⁹

Jadot távozása után 1755-ig zavar nélkül folyhatott a palota építése. Ekkor azonban elfogyott az építkezésre begyűlt pénzüsszeg, és Grassalkovich Antal kérésére Mária Terézia évi 6000 forint felhasználását engedélyezte. 1758 és 1765 között újra alábbhagyott az építkezés üteme, ami a hétéves háború következtében beállott gazdasági nehézségekkel magyarázható.

A palota mesterkérdéséhez, korai történetéhez a fenti építéstörténeti adatokon kívül eredeti terveket alig említhetünk. Jadot csak leírásból ismert tervei mellett csupán a Sebastian Zeller másolatában fennmaradt tervekről szólhatunk, melyeket Grassalkovich 1758-as jelentéséhez mellékelte.¹¹⁰ (21. és 24. kép.) A palota alaprajzait (földszinti, első és második emeleti), dunai és nyugati homlokzatát, északi oldal-homlokzatát, valamint az egyik lépcsőház hosszmetasztét látjuk Zeller metszetein. Bár a rajztechnika ügyetlen, és több, másolásból eredő hibát is felfedezhetünk, a metszeteke az ekkor (1758) érvényben levő tervek híu dokumentumának kell tartanunk. Mivel Zeller a felirat szerint is csak a másoló szerepét töltötte be, a források és a stíluskritikai meggondolások alapján kell a palota korai korszakának tervezőjét megtalálnunk. Jadot tervezői szerepét az alapkőletétel idején bizonyítottnak tekintjük. Mindenekelőtt le kell szögezünk: tarthatatlan az a feltevés, hogy Jadot csak alaprajzot készített és a homlokzattervek megrajzolására „nem maradt ideje”.¹¹¹ Mint tervező építésznek, a palota összes tervének kidolgozása feladata volt; alaprajzi elgondolása egyúttal a tömegelosztást is feltételezte; különben is e kétfajta tervezést nem lehet egymástól elválasztani. A Paccassinak átadott tervrajzok között szerepelt egy lépcsőház-metszet is, ami a felépítmény s a belsők megtervezésének tényét bizonyítja. Felvetődik azonban a kérdés, hogy mennyire haladt előre az építkezés 1753-ig, vagyis Jadot tervei milyen mértékben valósulhattak meg távozásáig. E kérdéshez közvetlen adatokkal nem rendelkezünk. Az biztos, hogy először a III. Károly-korabeli palota törzsnégyszögét illesztették az új kompozícióba, s a csatlakozó szárnyépület lebontása után a főépület – a mai „D” épület – építéséhez fogtak. Ez a rész azonban csak 1755-ben került tető alá. Jadot alaprajz-vázlatát az 1758-as, illetve az 1770-es (tehát biztosan megvalósult) alaprajzi tervekkel, illetve felmérésekkel összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy messzemenő egyezések vannak, még a helyiségbeosztásban is. Ezen alaprajzokon U alakú díszudvart körülfogó épületet látunk, melynek corps de logis-jához négyszögletes belső udvarú, előreugró szárnyépületek csatlakoznak. A háromtraktusos, keleti és nyugati oldalán négyoszlopos erkéllyel kiemelt és díszteremmel is hangsúlyozott főépület teljesen Jadot elképzelése szerint valósult meg. Az északi és déli szárnyépületek viszont változást szenvedtek. Jadot tervén a kastélykápolna az északi szárnyépület belső udvarában helyezkedett el, az 1758-as alaprajzon viszont – a később megvalósult állapotnak megfelelően – az északi szárnyépület végén, vagyis nyugati traktusában. A másik változtatás a két szárnyépület lépcsőházát érte. Jadot tervén az oldalszárnyak közepén háromtengelyes átjáró nyílt, s két oldaláról kétkarú lépcső futott az emeletre, míg később a középtengely kaputerétől csak egy irányba induló, egyágú, kétmenetes lépcső valósult meg. A szárnyépületek tengelyszáma, azaz ablakainak száma így eltérő lett, nemcsak a lépcsőházak oldalán, hanem a többi oldalon is.

Az elmondottak szerint tehát a palotaépítkezés Jadot tervei szerint indult meg, s 1753-ig olyan mértékben haladt előre, hogy a koncepció már nem változhatott. Néhány reprezentatív motívum azonban később Jadot elképzelésétől függetlenül valósult meg. E módosításokat már nem tulajdoníthatjuk Jadot-nak, hiszen a kápolna áthelyezése éppen abban a szárnyban történt, mely forrásaink szerint is a legkésőbb, 1755 után épült fel.¹¹²

Az épület homlokzataihoz nem maradt fenn eredeti Jadot-terv. A homlokzatok

kialakításánál azonban terve elsőrendű fontosságú volt, hiszen lényegében megvalósult koncepciója, amint az alaprajzon megfigyelhettük. Az alaprajzon leolvasható tengelyszám, a főépület középrésze előtt álló háromtengelyes rizalit (az erkély alépítménye) önmagában is meghatároz bizonyos homlokzati sajátságokat. A felhúzott, tető alatt álló falakon a nyílások is adva voltak, s Jadot utóda, terveinek módosítója csak a részleteken változtathatott: a nyíláskereteken, faltagoló elemeken. Zeller metszetein a homlokzatok kialakítása nem vall Jadot kiegyensúlyozott, franciás szellemű, mértéktartó, klasszicizáló stílusára. Az emeletek egymáshoz való viszonya, a talpazatszerű földszint, valamint a kiemelt első és alárendelt második emelet együttese: olyan változások, melyeket Paccassi a kézhez kapott tervek csekély módosításával hajtott végre. Még inkább megváltoztathatta a homlokzatok karakterét a részletek újfajta kialakítása, Jadot kedvelt nyíláskereteinek, szemöldökpárkányainak, oszlopainak megváltoztatása, egyszerűsítése.

Az elmondottakból kiderül, hogy a budai királyi palota 1758-ig nyomon követett építéstörténetében Jadot-é a főszerep, s hivatali utóda, Nicolaus Paccassi végzett tervein módosításokat. Bár Hillebrandt már 1745-ben készített felméréseket Jadot megbízásából, s környezetében dolgozott később is, nem tulajdoníthatunk neki önálló tervezési szerepet. A kor tervezési gyakorlata — még ha Jadot közeli munkatársa, esetleg irodavezetője is lett volna — nem engedte meg ezt az önállóságot. A források viszont nem említik, sőt 1757-es kérvényében maga sem szól budai tevékenységéről. Ezért személyét ki kell zárunk az 50-es évek tervezői közül. Mivel 1758-ban az építkezés leállt, és csak 1765-ben indult meg újra, ezt az évet tartjuk annak a legkorábbi időpontnak, amelyben Hillebrandt bekapcsolódhatott a budai palota munkálataiba. Ez évben beterveztette Grassalkovichhoz a budai királyi építkezéssel kapcsolatban tett utazásainak költségelszámolását. A kimutatásban az 1765. július 1-től december végéig terjedő időszak szerepel. Úgy látjuk, a 60-as évek közepétől — talán Paccassi és az akkor már kamarai főépítész Hillebrandt munkakörének elválasztása, a feladatok megosztása folytán — Hillebrandt önállósága megnőtt. 1767-ben már ő vezeti a féltoronyi udvari építkezést, s ez évben a pozsonyi vár építkezésében Paccassi mellett szerepe jelentősebb, önállóbb lett.

A budai palota 1765-ben készült alaprajzi felvétele¹¹³ — szignatúra nélkül — csak feltételezhetően Hillebrandt műve. Az újonnan meginduló munkákhoz szolgáltat kiindulásul a meglevő állapot feltüntetésével s a tervezendő részek jelölésével. Már említettük: 1766-ban Hillebrandt fizetését azzal a megjegyzéssel emelték évi 1600 forintra, hogy a pozsonyi vár építkezését évenként négyszer, a budait legalább egyszer személyesen is felül kell vizsgálnia.¹¹⁴ Az építkezésbe tehát akkor már aktívan bekapcsolódott — természetesen a kivitelezést nem személyesen irányította, hanem azt a helyszínen dolgozó építőmester végezte. A továbbiakban egyre többet találkozunk nevével a forrásokban.

1766-ban részletes kimutatást terjeszt be Grassalkovichhoz, a kamara elnökéhez útiköltségeiről, kiadásairól.¹¹⁵ A palota teljes befejezéséhez 1767-ben egy évig havi 3000 forintot kér.¹¹⁶ Ekkor már biztosan tervezői feladatokat látott el, mert az építkezések újbóli megindítását kérvényező irat szélén a királynő kézírásával ez olvasható: „placet nach dem plan von Hillebrandt”.

1768-ban készült el a Szt. Zsigmond tiszteletére szentelt palotakápolna, de felszentelése csak 1769-ben történt meg.¹¹⁷ (26. kép.) Elhelyezése, kialakítása — mint láttuk — Jadot-val szemben Paccassinak tulajdonítható, de berendezése, oltár-architektúrája, a társművészetek irányítása már Hillebrandt nevéhez fűződik.

Bár Hillebrandt tevékenysége a 60-as évektől elsősorban az intériőrök kialakítására szorítkozott, a főépület (ma „E” épület) nagyudvari homlokzatán mégis végzett átalakításokat. Zeller metszetén a háromtengelyes, oszlopos-oromzatos középrész két oldalán egyforma ablakok sora bontja meg a homlokzatot. A héttengelyes díszterem (trónterem) a külsőn nem mutatkozik, kiképzésével nem válik el környezetétől. Az első emeleten végig szegmentzáradéku ablakok, a másodikon kisebb, mezzaninablakok nyílnak. A metszeten az 1758-ban irányadóul szolgáló terv képét látjuk, s megvalósulásához nem férhet kétség, mivel a főépület már 1755-ben tető alatt állt.

A palota későbbi ábrázolásain azonban a főépület középrésze eltérést mutat Zeller metszetéhez képest. A díszterem hét ablaka egyforma, a többi ablakformától eltérő kialakítást nyert. A főemelet szintjén magasabbak lettek az ablakok, a második emeleten pedig fekvő ovális nyílások világítják meg a két emeletnyi belméretű dísztermet. A két szint nyílását a szemöldökpárkányhoz kapcsolódó vakolt mezők szorosan összekapcsolják. A díszterem nyílásainak ilyen kialakítása teljesen azonos formában Hillebrandt nagyváradi püspöki palotatervén is megfigyelhető. Az azonos forma és Hillebrandtnak adatokkal is kimutatható budai tevékenysége igazolja, hogy az új nagyudvari architektúra tervezője Hillebrandt volt. A tervezés időpontjára nincs adatunk. Az a feltevés, hogy az egyetemi építkezések idején készült a díszterem külső átalakítása, nem elég valószínű. Az egyetem elhelyezésével kapcsolatos, valóban szükséges átalakítások ugyanis sok időt és pénzt igényeltek. A stíluskritika alapján sem fogadhatjuk el, hogy a 70-es évek legvégén választott volna a tervező ilyen könnyed, rokokó motívumot. A nagyváradi tervvel való párhuzam inkább a 60-as évekre datálja a megoldást. Úgy gondoljuk, hogy Hillebrandtnak 1765 után első ténykedései közé tartozott az új homlokzati architektúra megtervezése. Indokot az adhatott, hogy ekkor született meg a döntés: a termet — melyet Zeller még Rittersaalnak jelölt — az épület eszmei centrumává, trónteremmé alakítják át, s e rendeltetést a külsőnek is el kellett árulnia. A XV. Lajos-stílusban készült intériőr is ebben az időszakban, vagyis 1765 és az egyetemi nagyteremmé való átalakítás (1780) közötti időpontban valósult meg. Az Albertinában őrzött két homlokzatterv is bizonyítja feltevésünket.¹¹⁸ Az egyik a palota dunai, a másik a nagyudvari homlokzatát ábrázolja. A felirat alapján és a csillagvizsgáló torony hiányában megállapíthatjuk, hogy még az egyetemi átalakítások előtti időkből származó tervrajzokkal állunk szemben. A tervező a Zeller-metszetek alapjául szolgáló eredeti tervből indult ki, azt használta fel, de a nagyudvari homlokzat piano nobilén eltér mintájától, s a később megvalósított, a dísztermet kiemelő architektúrát rajzolta meg. A palota 1770-ben készült zárófelmérése az építkezés fontos szakaszának lezárását jelenti. (22–23. kép.) Az építőtevékenység azonban nem fejeződött be teljesen sem a palotaépületben, sem a melléképületekben és a környező építményekben. 1771-től az új prépostsági épület felépítésére került sor. Hillebrandt még 1767-ben terjesztette be javaslatát a középkori Szt. Zsigmond-prépostság

örökébe lépett prépostság régi épületének lebontására. A kancellária „nemesebb” épület emelését javasolta, és Mária Terézia beleegyezését elnyerte a tervhez.¹¹⁹ 1771. augusztus 14-i dátummal egy helyszínrajz és két szignatúra nélküli tervrajz található az Országos Levéltárban, mellettük Hillebrandt saját kezű, aláírt előterjesztésével.¹²⁰ (25. és 28. kép.) A tervek szerzősége tehát bizonyítottan vehető. A helyszínrajz szerint az új épület a palota északi szárnyépületéhez, pontosabban a kápolnához csatlakozott, a másik felét a Zeughaus előtti tér kerítése határolta. A prépostság földszintes, kilentengelyes épület volt, közepén széles kapuáthajtó nyílt. Kétoldalt középfolyosós elrendezésben két-két traktusban helyezkedtek el a helyiségek.

A prépostság épületének tervrajzán a királynő jóváhagyása olvasható, így a tervezett formában való elkészültét nincs okunk megkérdőjelezni. Az épület azonban nem állt sokáig a palota környezetében. Hamarosan kiderült, hogy szűk, s 1822-ben a falak nedvességéről is panaszkodtak. Végül 1846-ban lebontották.

Hillebrandt a királyi palota külső képét az 1778-ban¹²¹ emelt Szt. Jobb-kápolnával is gazdagította. (27. kép.) 1777. szeptember elsején terjesztette a királynő elé a kápolna tervét. Feljegyzésére a királynő jóváhagyását írta rá, és 4000 forint előleget adott.¹²² Az építkezés azonban a téli időszakban nem haladt kellő ütemben, mert a költségvetés-tervezet csak 1778 márciusában kelt. Hillebrandt igen részletes költségvetésének végösszege 21 464 forint 50 krajcárt tett ki.¹²³ Közben azonban február 14-én Mária Terézia takarékosági okokból minden építkezést beszüntetett. A kamaraelnökök átírtára nyomán megtalálták a megoldást, és a hiányzó 17 464 forint nagy részét a megürült egyházi javadalmak kasszájából kölcsönként felhasználásra kiutalták.¹²⁴ További adataink nincsenek a kápolna építéséről, de az anyagi akadályok elmúltával gyorsan, talán még az 1778-as év folyamán elkészülhetett. Pichler—Mansfeld 1779 körül készült rézmetszetén már látjuk a kupoláját, vagyis az építkezés ekkor már befejezést nyert. A Szt. Jobb-kápolna 120 évig állt fenn. — 1899-ben a Hauszmann-féle palotabővítés áldozatául esett; az új szárnyakkal méreteinek kétszeresére bővült palotában akadályozta a közlekedést.

A Szt. Jobb-kápolna eredeti tervei — egy szignálatlan homlokzat- és egy intérierterv kivételével — egyelőre lappanganak.¹²⁵ Mivel a bontáskor nem készült felmérés, ezért a kápolna leírásához csak korábbi palotaalaprajzok és Hillebrandt költségvetése áll rendelkezésünkre. Az ovális kápolna a barokk palota északi belső udvarában helyezkedett el, a palotakápolnához szorosan kapcsolódva. Egyemeletes homlokzata kupolával záródott. A homlokzat kívül megközelítően nyolcszög alakot mutatott. Az északi és nyugati szakasz a palotához kapcsolódott. A keleti falszakasz megbontatlan volt, míg a többi oldalon egy-egy (összesen öt) ablak nyílt. A *sima* falrészt két íon fejezetű pilaszter között táblás dísz élénkítette, míg a többi falszakaszt vonalazás, szegmentíves záradékú ablak s efölött szemöldökpárkány díszítette. A belső architektúra fő elemei a posztamensen álló pilaszterek, az ablakok közötti füzérdísz s a háromrészes, konzolsoros főpárkány voltak. A kupolában ovális ablakok nyíltak. A költségelszámolásból tudjuk, hogy a kupolát freskó díszítette. A főoltárképet Joseph Hauzinger, Hillebrandtnak gyakran foglalkoztatott munkatársa festette.

A palota és a kiegészítő épületek elkészülte nem jelentette azt, hogy Hillebrandt

kapcsolata megszakadt volna a budai rezidenciával. Így amikor az épület északi négyszögébe az angolkisasszonyok rendjének apácáit költöztette be a királynő, Hillebrandt végzett belső átalakításokat. Az egyetem céljaira történő átalakításokról pedig külön szólnunk.

A kisebb-nagyobb munkák, helyreállítások a 80-as években sem szüneteltek. Érdekes, hogy amikor 1788-ban sor került az Országos Építészeti Főigazgatóság felállítására, mely Hillebrandttól függetlenül intézte a magyarországi építkezési ügyeket, a budai palota munkálatait továbbra is Hillebrandt irányította. Még ez évben az uralkodó őt bízta meg a helyreállítási, javítási feladatok elvégzésével.¹²⁶ Több adatunk van arra, hogy a tetőszigetelés megoldása, a vízemelő szerkezet javítása Hillebrandt állandó közreműködésével történt.¹²⁷ 1788 novemberében II. József a budai palota istálló- és kocsiszín-épületeinek jelentős bővítését rendelte el. E két épület a nyugati várfal mentén helyezkedett el. A császár a tűzérési kaszárnya lebontását is elrendelte, s az így előálló bővítési-tereprendezési és bontási feladatokhoz helyszínrajzra is szüksége volt a tervezőnek. Mivel Hillebrandt nem volt a helyszínrajz birtokában, a budai Építési Igazgatóságot bízta meg a tervkészítéssel. A fennmaradt szignálatlan terv tehát nem Hillebrandt műve. (31. kép.) Mivel ezen az „első terv” megjegyzés is olvasható, úgy gondoljuk: ez nem nyerte el a megbízó tetszését. Egy igényesebb, nagyobb léptékű tervrajzon viszont az udvari főépítész szignatúráját látjuk, s ezt tekintjük a bővített, jobban kidolgozott, elfogadott tervvariánsnak. Az istállóépítés ügyében Hillebrandt 1790 áprilisában ismét Budán járt. Tervén¹²⁸ hosszan elnyúló, manzárdos középrizalitú épületet látunk, a sarkokon önálló manzárdtetővel fedett, pavilonszerű toldaléképítményekkel. Az egyikben helyezte el a barokk kastélyok elengedhetetlen elemét, a lovaglóliskolát. Az egyemeletes épület a gazdasági épületeknél szokásos egyszerűbb, dísztelenebb megoldást mutatja.

Az 1760-as évek elején Hillebrandt építészeti pályafutása kezdett kibontakozni. Pozsonyban a királyi vár és magánépítkezések, Nagyváradon a püspöki palota és a székesegyház jelzik pályafutásának állomásait. Ekkor került kapcsolatba Barkóczy primással is, aki Esztergomban nagyszabású építészeti feladatokkal bízta meg.

A középkori primási székváros, Esztergom, a török kiűzése után nem illeszkedett bele oly gyorsan az újjáépülő ország életébe, mint Buda vagy Pest, illetve más, korábban fontos szerepet játszott városunk. A török elől Nagyszombatra menekült káptalan és az esztergomi érsek nem tért vissza ősi székhelyére, mert Esztergom vára a Haditanács felügyelete alá került, s katonaság tartotta megszállva. A székesegyház romokban hevert, egyedül a Bakócz-kápolna őrizte meg régi szépségét. Külsejét helyrehozták, ideiglenes tetővel fedték le, és így megvédték a további pusztulástól.¹²⁹

Új korszak köszöntött be a város életébe, amikor 1761-ben Barkóczy Ferencet emelték a primási méltóságra. Még ez év október 15-én kieszközölte a királynőnél, hogy a nagy múltú várat visszaadják egykori gazdájának, az érsekségnek.¹³⁰ Az új érsek nagy tervekkel foglalkozott: elhatározta, hogy a káptalannal együtt visszahelyezi székhelyét Esztergomba, és nagyszabású építkezésekkel új „Jeruzsálem”-et, a magyar vallási élet új központját teremti meg.¹³¹

Barkóczy korábban, az egri püspöki székből (1745–1761) is bebizonyította: milyen fontos szerepet szánt az építészeti keretnek az egyházfői méltóság hangsúlyozására. Az újabb kutatások kiderítették, hogy városalakító elképzelései nyomot hagytak Eger városán, s a korábban Esterházy Károlynak tulajdonított koncepció is Barkóczy tervein alapult. Ő választotta ugyanis a régi Szent Mihály-plébániatemplom környékét az újjáépülő város központjául; a régi székesegyház teljes lebontásával új székesegyháznak akart helyet biztosítani, szemben vele pedig a plébániát és a püspöki főiskolát kezdte építtetni. A későbbi líceum is a Barkóczy által kiszemelt helyen, építkezéseinek alapzatán emelkedik.

1762-ben Barkóczy átvette Esztergom várát a katonaságtól. Miként Egerben, úgy itt is elsősorban a régi kőanyagot kívánta építkezéseihez felhasználni, és nem gondolt kegyeletli helyreállításra, rekonstrukciókra. Tervei megvalósításához szűknek bizonyultak az Árpád-kori székesegyház alapfalai, és lebontásuk elkerülhetetlenné vált. Szerencsére nem erre a sorsra jutott a Bakócz-kápolna, melynek szépsége az érseket is elbűvölte, s az új terveknek számolni kellett a reneszánsz kápolna létevel, az új kompozícióba történő beillesztésével.

Úgy látszik, a primás kezdetben Isidore Canevaleal, a francia születésű, Bécsben élő építésszel kívánta terveit megvalósíttatni. Canevale már 1761 őszén

Esztergomban járt,¹³² felvételi rajzokat készített a Bakócz-kápolnáról, és új kupolát tervezett a meglevő helyébe. Azonban már a következő év tavaszán feltűnik a számadások között Hillebrandt neve. Március 21-től 26-ig Esztergomban tartózkodott, és útszámlája szerint a „Gallicus architectus”, vagyis Canevale terveit vizsgálta felül. Feltehetőleg Barkóczy tetszését nem nyerték el Canevale tervei, és Hillebrandt helyszíni szemlét tartott, hogy eldöntse értéküket, az eredeti környezetben várható hatásukat.¹³³

A Várhegy nagyszabású kiépítését akadályozta a királynő azon rendelete, mely megtiltotta a védművek lebontását. 1763. március 27-én a királynő feloldotta a tilalmat, s a bontásokat nem gátolta tovább semmi. Nagy léptékű földmunka indulhatott meg, mert a primás a terep kiegyenlítésével – akár a középkori bazilika maradványainak lebontása árán is – nagy kiterjedésű térséget kívánt biztosítani az új székesegyház és a kísérő egyházi épületek számára. Adataink nem hagynak kétséget afelől, hogy a munkák irányítása, az új tervek készítése Hillebrandt feladata volt. Nem tudjuk, miért esett rá a primás választása. Azért-e, mert a kamara első építészeként az ország vezető főrendjei megismerhették képességeit, vagy mert az egyházi körökkel volt jó kapcsolata (vö.: nagyváradi tevékenysége). Saját kezű, aláírt Hillebrandt-terveket ugyan nem sikerült találnunk, de a számadásokban neve állandóan szerepelt. 1763. március 15-én „vermög gemachten Project” 200 holland dukát felvételét igazolta aláírásával. Ez év nyaratól kezdve szerződészerűen állandó fizetést kapott. Canevale működésére viszont 1761–62 után nincs adatunk, így csak azt feltételezhetjük, hogy felméréseket készített, illetve tervei nem vagy csak erős módosulásokkal valósulhattak meg. Barkóczy építkezéseinek menetét, az elképzelések, tervek módosulásának történetét ma már nem tudjuk megnyugtatóan felvázolni. E korszak levéltári anyaga hiányos vagy lappang. Az előkerült tervrajzok sorrendjét is csak hozzávetőlegesen tudjuk megállapítani, s bizonyára hiányzanak egyes láncszemek a sorból.

Az építkezések első, Canevale által készített tervezetét az esztergomi bazilika Mintatermében látható famodell őrizte meg számunkra. Leírásokból ismerünk egy tervsorozatot¹³⁴ is, mely a famodellel egyezik, de ez a második világháború során elpusztult. A modellen két homlokzati tornyos, ötkupolás, centrális székesegyház látszik, melynek szentélye nyugat, főhomlokzata kelet felé fordul. A szokatlan módon nem keletelt templom előtt tágas térség nyílik, s széles út vezet fel a homlokzathoz. A Várhegy keleti lábánál a két szemináriumépület derékszögű tömbje zárja le a térséget, majd a kanonoki házak sora következik. Ezek kétoldalt, előbb egymással párhuzamosan futnak, majd vonaluk megtörik s egymás felé közelít.

A székesegyház-modellt mindenképpen Canevale és nem Hillebrandt művének kell tartanunk. A centrális, kupolákkal fedett tér, az épület architektonikus alapformákból, kubusokból összeálló tömege Canevale stílusára vall, s váci székesegyházával áll rokonságban. Csak az a meggondolás szólhat Canevale ellen, hogy a terv és a modell készítője a Várhegy erődítményeinek lebontására számított. A lebontási engedély viszont csak 1763-ban született meg, vagyis egy évvel a „Gallicus architectus” távozása után. Barkóczy elképzeléseit azonban a vár megszerzése után nyilván nem korlátozhatta semmi, s terveit a falak lebontását előlegezve készítette. A tervezett épületegyüttes vázlatos képét látjuk egy toll-

rajzon, mely a Várhegy régi és új épületeit ábrázolja (Iconographia moliminis Barkocziani in monte Strig. Castri 1763).¹³⁵ Ennek alapján azonban a székesegyház alaprajzát csak hozzávetőlegesen tudjuk felidézni. Egyszerű, hosszanti tere félkörívű szentéllyel zárul, két négyzetes tér sekrestyéket, újabb két félkörívű tér pedig — a hajó középvonalában — kápolnákat foglal magában. Az új templom keletelt. Nyugati homlokzatához hatalmas felvezető út vezet; két oldalán, elnyújtott U alakban, a szeminárium és a kanonoki házak veszik körül. Barokk elképzelést látunk, mely egy tengelyre fűzött épületek együttesével, fokozódó s a legfontosabb építészeti mondanivalóban kiteljesedő térélménnyel számol. Felhasználja a terep lejtését, s a barokk teraszos elrendezést is alkalmazza. A templom és az attól északra elhelyezett püspöki palota bejárata nyugatról nyílik. A rajz még a Canevale-terv fő elemeit mutatja, vázlatossága folytán a Hillebrandttól eszközölt módosításokat nem állapíthatjuk meg.

Hillebrandt később a melléképületeket áttervezte, de a székesegyház alaprajzán nem változtatott. A nyugatra néző székesegyházat azonban fordított irányban, keletelve helyezte el a kompozícióban. Ezt az elrendezést mutatja egy tervsorozat, mely a második világháború alatt pusztult el — s ma csak leírásokból ismert.

Az eddig említett tervekhez képest a tervezés későbbi stádiumát látjuk Hartmann Antal 1764-es rajzán.¹³⁶ (32. kép.) Hartmann szerzőségét nem vehetjük számításba; a feliratban a „gezeichnet” szó sem utal arra, hogy a terv szellemi tulajdona lett volna. Hillebrandt ekkor már az építkezések egyedüli irányítójának tekinthető, s Hartmannt egyéb érseki építkezésnél is a kivitelező-építésvezető szerepében látjuk. Azonban nemcsak a Hillebrandt nevére ekkor szinte állandósult kiutalások szólnak amellet, hogy a Hartmann-rajz Hillebrandt tervein alapult: a stíluskritikai vizsgálatok is alátámasztják ezt az érvet. Alapul a nagyvárad székesegyház — püspöki palota — szeminárium — kanonoki házak együttesének kétségtelenül hiteles tervrajzát vehetjük, melyek az esztergomihoz hasonló, komplex feladatot jelentettek. Sőt, a két mű egy időben készült, hiszen Hillebrandt nagyvárad működésének kiteljesedése az 1761–62-es évekkel kezdődött. A két megoldás rendkívül hasonló egymáshoz. Hartmann tervrajzán latinkereszt alaprajzú, keletelt templom áll a kompozíció tengelyében. Kéttornyú homlokzatához észak és dél felől a püspöki palota csatlakozik, míg sekrestyékkel kísért apszisából oszlopos lépcső fut az észak-déli irányban hosszan elterpeszkedő szemináriumhoz. A szeminárium már a Várhegy alján áll, s oszlopcsarnok köti össze a kétoldalt összefutó vonal mentén elhelyezkedő kanonoki házak soraival. A nagyvárad tervvel való rokonságot a következőkben látjuk: általánosságban abban a közös gondolatban, hogy az egymással tartalmi kapcsolatot alkotó épületeket építészeti eszközökkel is összekapcsolta a tervező, mégpedig a Váradról is jól ismert oszlopos folyosó segítségével. A részletek egyezése is szembetűnő. A székesegyház mindkét terv szerint latinkereszt alaprajzú, kétoldalt kápolnasorral bővítve, két homlokzati toronnyal. Az észak felé elhelyezkedő palota U alakú alaprajza, a dísztermet magába foglaló öttengelyes középrizalit, az udvari oldalon futó belső folyosó: mind olyan alaprajzi vonás, mely Hillebrandt kastélyait, palotáit jellemzi. Hasonló alaprajzi sajátosságokkal rendelkezik a déli palota is, azzal az eltéréssel, hogy — nyilvánvalóan a beépítendő terület korlátozott volta miatt — az épület déli végén

hiányzik a hátrafutó épületszárny. Ugyancsak Nagyváradot idézi a kanonoki házak szabályos sora előtt futó oszlopos folyosó.

Az építkezést nagyméretű planírozási munkák előzték meg, melyeket a Kriegsarchivban őrzött helyszínrajz is megörökített. Ezen azonban csak a tervezett színhöz képest megkívánt mélyítéseket, illetve feltöltéseket jelezte a rajzoló, az elfogadott épületalaprajzokra nem látunk utalást. A tényleges építkezés azonban a primás váratlan halála (1765. június 18.) miatt nem is indult meg. Június 25-i utasításában Grassalkovich kamaraelnök intézkedett, hogy Hillebrandt „Strigoniensis aedificij Director” mutassa be Mária Teréziának a nála levő rajzokat, és tegyen jelentést az építkezések állapotáról.¹³⁷ Ez az újabb adat szintén azt bizonyítja, hogy a Barkóczy-féle építkezések az utolsó percig Hillebrandt irányítása alatt álltak.

Barkóczy halála után a Várhegyen csak szerényebb templom épült fel, szintén Hillebrandt tervei szerint. Még a talajkiegyenlítés során 4 öllel lejjebb szállították és kiegyengették az egykori kispiac területét, s 1767-től Mária Terézia erre a helyre építtette Szent István király tiszteletére az új esztergomi vártemplomot. Már szó sem volt hatalmas, országos hírű egyházi központról; a templom nem székesegyháznak épült, hanem a helyőrség vallásgyakorlása számára. A megváltozott rendeltetésen kívül a templom szerény méretét az is magyarázta, hogy Barkóczy halála után évekig nem töltötték be a primási méltóságot és „sede vacante” a kamara élvezte az érsekség jövedelmeit. Az építkezés 1767-ben kezdődött: szeptember 1-től kezdve fuvarozási, téglavásárlási és kőszállítási tételek szerepeltek a számadások között. Hillebrandt ez év augusztusában — egy irat szerint — a „primási építkezések irányításában” vett részt. Szerzőségét igazolja a templom szobordíszét készítő Hebenstreit József 1771-ben kelt nyugtája, mely arra hivatkozik, hogy szobrait „nach der Zeichnung des Herren Hillebrand” készíti. Az ünnepélyes alapkövetételre 1768. június 7-én került sor. Az építkezést Hartmann Antal vezette, s a munka gyors ütemben folyt. 1771-ben a templom — a bejárata felett elhelyezett tábla szerint — felépült. Belső berendezése, díszítése még 1772-ben is készült; sőt, a királynő halála évében is (1780) bőven juttatott pénzt az orgona és az oratórium elkészítésére.¹³⁸

A Szent István-templom 1821-ben az új székesegyház felépítése miatt lebontásra került. Mégis elég jól ismerjük. Külső képét J. Schmidt metszete és egy korabeli famodell, alaprajzát Joh. Nep. Mathes felmérési rajza őrizte meg.¹³⁹ (33–35. kép.) Egyéb támpontokat nyerünk még az egyházlátogatások jegyzőkönyveiből és a korabeli leírásokból.

Az 1788-ban felvett egyházlátogatási jegyzőkönyvben¹⁴⁰ azt olvassuk, hogy az új templom a Barkóczy-féle építkezés szentély-alapfalára épült, annak építőanyagát felhasználva. Meg lehet azonban állapítani, hogy a Szent István-templom mérete szerényebb volt a korábban tervezettnél. Mathes felmérésén (Tabula II.) „nn” jelzéssel alapfalakat látunk a templom mögött, ezek azonban inkább középkori falmaradványok lehetnek, hiszen Barkóczy székesegyháza valójában nem jutott el az építés stádiumáig.

A vártemplom görögkereszt alaprajzon épült. Szentélye körívvel záródott, s északi és déli oldalához egy-egy négyzetes sekrestye csatlakozott, a homlokzati oldalon pedig a kereszt szárához keresztirányban egy hosszanti tér járult. A hom-

loksat közepén egyetlen torony emelkedett. A hajót és a kereszthajókat cseréppel borított nyeregtető fedte. A tervező a falsíkot megmozgatva, a lekerekített sarokrészek között többszörösen megtört, konkáv felületekből alkotta meg a templom homlokzatát. A hármas homlokzati tagolást hangsúlyozta a földszinti övpárkányon álló négy falpillér is. A falpillérek háromrészes gerendázatot hordtak, melyen attika állt. Az attikába mélyen belevágott a középrész feletti timpanon, s két oldalán volutaszerű, íves félromzat volt látható. A homlokzatot csak ajtó és felette magas, félkörívű záródású ablak bontotta meg. Az attika közepén körablak nyílt. A torony négyzetes alaprajzon, a homlokzat közepén épült. Magas ablakai felett óraablakok nyíltak. Sisakja hagyma alakú részből és gúlatestből tevődött össze, és réz borította. Csúcsán a magyar koronát és a kettős keresztet helyezték el, az attikán pedig Szent István és Szent László kőszobra állt. A homlokzati díszhez tartozott még a Szent István-rend láncával körülfogott magyar címer s a bejárat felett az építésre vonatkozó emléktábla. Az elszámolások még több kőszobor-megrendelésről is említést tesznek, de e szobrok elhelyezését, témáját nem ismerjük.

Az oldalhomlokzatok kiképzése nagyon egyszerű volt. A homlokzati övpárkány végighúzódt az egész templomon, alatta a földszintet sávozás díszítette. A sima oldalhomlokzatokat csak az oratórium félkörű ablakai bontották meg. A hátsó homlokzat ablaktalan felületét falpillérek tagolták, gerendázatuk felett a főhomlokzati attikát utánzó, de íves záródású oromzat állt. A sekrestyék tagolása hasonlított a hajóéhoz, csak az ablakok voltak egyenes záródásúak.

A templom belsejét csak szókszávú leírásokból ismerjük. A hajót boltozat fedte, és kórus, orgonakarzat, valamint oratóriumok elkészültéről van tudomásunk. A belső berendezés készítőinek nevét is ismerjük. Hillebrandt szerepét tekintve azt a megállapítást tehetjük, hogy az oltárok stukkóit s a külső-belső stukkaturát azok a mesterek készítették, akiket állandó munkatársaiként ismerhettünk meg. Martin Karl Kellner, az oltárok mestere Székesfehérvárott és Féltoronyban is dolgozott, sőt az előbbi helyen Hillebrandtnak mintegy helyszíni munkafelügyelőjeként szerepelt. Karl Trattner, a külső stukkók mestere, a féltoronyi kastély átalakításán is Hillebrandt irányítása alatt dolgozott. Az állandó munkatársi gárda is Hillebrandt átfogó, irányító szerepéről tanúskodik. A külső szobrok Hebenstreit József művei, s a vele kötött szerződés már idézett kitétele is azt bizonyítja, hogy az építész-tervező nemcsak az architektúra, hanem a külső-belső festészeti-iparművészeti-szobrászati dísz kérdésében is állást foglalt, legalábbis a fő elvek, a kompozíció egészébe való illeszkedés fő vonásainak kitűzésével.

A XVIII. században az építészet az a vezető műfaj, mely a társzművészeteket – festészet, szobrászat, iparművészet – monumentális keretbe, egységbe foglalja. Az építész nemcsak a szorosan vett építészeti feladatokat oldja meg, hanem a berendezést, oltárokat, szószéket is megtervezi, sőt, a művészi egység, a kívánt összhataés érdekében gyakran a szobrok helyét, az együttesben betöltendő funkcióját is kijelöli. Egyházi megbízásai során Hillebrandt is maga tervezte az oltárokat, szószékeket. Az 1760-as évektől több olyan munkáját ismerjük, melyben az oltártervezés dominál. Minden esetben egy már felépült templom berendezését kellett megterveznie, néhol kisebb belső kiegészítéseket végeznie.

1765 februárjában kapta Hillebrandt a megbízást, hogy a pesti Invalidus-palota templomában a tönkrement főoltár helyett újat készítsen.¹⁴¹ A megbízást 1765–66-ban teljesítette, de a forrásoknak ezt az állítását egyelőre nem tudjuk tervvel is illusztrálni. Sajnos, a főoltárépítmény sem maradt ránk, mert 1784-ben, miután az épület rendeltetése megváltozott s a templomot profanizálták, a berendezést elárverezték.¹⁴² Az eredeti tervek előkerüléséig egyelőre csak a számadáskönyvekben olvasható bejegyzések (4400, majd 931 forint kifizetéséről) tanúskodnak Hillebrandt e művéről.

1769-ben Hillebrandt 4000 forintot vett fel a sasvári pálos templom főoltárának és oratóriumának elkészítéséért.¹⁴³ A legfelsőbb utasítást október 27-én adták ki. Előző évben Johann Georg Blech – aki ebben az időszakban Hillebrandt terveinek kivitelező építőmestere volt – már járt Sasvárott az építkezés állapotának megtekintésére. A templom ugyanis 1764-ben történt felszentelése ellenére sem volt teljesen kész. A Ferenc császár uradalmához tartozó Sasvár messze földön híres kegytemploma Hillebrandt irányítása alatt fejeződött be.¹⁴⁴

A főoltár a szentély falához és annak architektúrájához kapcsolódik. (36. kép.) A Mária-kegyképet foglalja díszes keretbe. A szentélyfal két kompozit fejezetű oszlopa között áll. A retabulumot íves párkánnyal összekapcsolt, posztamensen álló pilaszterek alkotják. A párkányon oromzat áll, istenszem-motívummal. Az egész oltárt angyalfigura által tartott lepel fogja körül. A szentély építészeti részletei a háromrészes, fogsor-díszes főpárkánnyal Hillebrandt stílusát idézik. A szentélyre néző oratóriumok díszes, de ugyanakkor tartózkodó kialakítása, táblás és fesztonos díszítőelemei Hillebrandt késői korszakának hangjára vallanak.¹⁴⁵

Hillebrandtnak talán a legsikerültebb oltárarchitektúrája a székesfehérvári székesegyház főoltára. (37. kép.) A főoltár történetére vonatkozó első adatunk 1772. augusztus 3-án kelt. Kollowrat, az udvari kamara elnöke Mária Terézia elé terjesztette a székesfehérvári magisztrátus kérvényét, melyben kéri, hogy az

általuk bérelt primási javak bérösszegét, 1200 forintot, a királynő néhány éven át engedje el a főoltár elkészíttetése érdekében. A kamara e célra 3000 forint engedélyezését javasolta.¹⁴⁶ A királynő azzal a megjegyzéssel engedélyezte a kért összeget, hogy előbb Hillebrandt terjesszen be tervet.¹⁴⁷ Az ügyiratelintézekéntebben az értelemben rendelet ment a kamarához a 3000 forint kiutalásáról, „prius tamen per Geometram Hilleprant tam arae hujus, quam etiam sumptum ad ejus structuram requisitorum projectum efformetur”.¹⁴⁸ A királynő tehát természetesnek tartotta, hogy a költségen építendő oltárt udvari építész, Hillebrandt tervezze.

Hillebrandt 1773. augusztus 4-én terjesztette Mária Terézia elé tervét és költségvetését,¹⁴⁹ de az engedélyezett összeget jelentősen túllépte: 3000 helyett 6855 forintot igényelt. Kollowrat javasolta, hogy új terv készüljön, vagy pedig a városi pénztárból fedezzék a különbözetet. A királynő új terv és költségvetés készítése mellett döntött.¹⁵⁰ Kollowrat előterjesztésének mellékleteként szerepelt Hillebrandt igen részletes kimutatása, mely „nach der angeschlossener Zeichnung” kifejezéssel utalt a tervrajzra, de az jelenleg nem szerepel az irat mellett. Az ügy azonban nem maradt ennyiben. A kamara elnöke október 19-én újabb felterjesztést nyújtott be a királynőhöz. Székesfehérvár ősi múltjára, Szent István király tiszteletére hivatkozva kérte a teljes összeg engedélyezését. Mária Terézia végül beleegyezett, s elfogadta, hogy a 3000 forinton felül a „primási kasszából” vegyék a hiányzó összeget. Resolútiójában azonban hangsúlyozta, hogy a fafaragáson, stukkómunkán a tervező igyekezzék pénzt megtakarítani.¹⁵¹ Ilyen értelemben kapott értesítést Hillebrandt, s a városi tanáccsal közölték, hogy ezentúl az oltárépítést bízzák teljesen Hillebrandtra, minden kérdést vele tárgyaljanak meg.

Az oltárépítmény gyorsan elkészült, mert 1774. május 12-i levelében Hillebrandt a székesfehérvári magisztrátusnál az iránt érdeklődött: készül-e már az oltárkép és ki a festője.¹⁵² A munkálatokat a helyszínen Martin Karl Kellner stukkator irányította, Hillebrandttal állandó érintkezést tartva. Kellner névvel Hillebrandtművekkel kapcsolatban nem először találkozunk. 1765-ben a féltoronyi kastély átépítésénél, 1771–72-ben pedig az esztergomi vártemplom főoltárának stukkómunkálatainál volt a főépítész társa. Úgy látszik, annak állandó kivitelező gárdájába tartozott. A székesfehérvári városi tanács és Hillebrandt között a Fischer-féle oltárkép ügyében folytatott levelezés is több helyen utal arra, hogy Kellnert a Bécsben tartózkodó főépítész megbízottjának tekinthetjük.¹⁵³

1775 őszén a főoltár elkészült, miután október első felében az oltárképet is elhelyezték. A december 4-i tanácsülés jegyzőkönyvében foglaltak nemcsak a befejezés legkésőbbi dátumát adják, hanem Hillebrandt tervezői szerepéről újabb tanúságot tesznek, és az elveszett tervekért némi kárpótlást nyújtanak („tum in opere delineationis, cum etiam in promovendo coram Throno suae Majestatis Sacratissimae Spectabilis Dominus Hillebrandt Architectus, et Consiliarius Aulicus plurimum contulerit”).¹⁵⁴

Az oltárarchitektúra a templomhajó falpilléres, párkányos, belső tagolórendszerének folytatása. Bevezető eleme a szentélyapszis elején, kétoldalt álló motívum: a fal előtt álló két, kompozit fejezetes pillér, előttük két kannelurázott oszloppal. A pillér-oszlop együttest háromrészes párkány zárja le, melyen füzérdíszes váza áll. Az oltárépítmény következő motívuma egy-egy, az oszlopszék magasságában díszes falfülke előtt álló, fából faragott szobor (Szt. Teréz, illetve

Szt. Erzsébet figurája). A központi élményt, a főoltárképet két-két közös posztamenten álló, ívesen elhelyezett kompozit oszloprend szegélyezi, a bevezetőelemmel azonos párkánykiképzéssel. Vinzenz Fischer főoltárképét virágfüzéres dísz keretezi, efelett folytatódik a fogsor-díszes párkány. Páros oszloprend tartja az oltár felépítményét. Ennek két oldalán angyalfigurát, a falsík előtt volutás oromzatot látunk, melyet felhőkön játszó puttók, sugármotívum és gazdag, nehéz fesztonok oldanak fel — az alsó rész szigorú építészeti jellegével szemben a magasabb szférák oldottabb világát éreztetve.

A Károlyi család levéltárában három, helynév-megjelölés nélküli oltárterv található; ezek egy díszesebb és két egyszerűbb oltárt ábrázolnak.¹⁵⁵ A rajzokat „Joseph Hillebrandt K. K. Hofbau Zeichner” szignálta, s a jobb sarokban „Harrukern” megjegyzés utal a megrendelőre. Az oltárokat a gyulai r. k. nagytemplom máig meglevő fő- és két mellékoltárával azonosíthatjuk. (38–40. kép.) A tervek szerzőjeként Joseph Hillebrandt nem jöhet számításba, hiszen a gyulai uradalom földesuráról, Harruckern Ferencről nehéz elképzelnünk, hogy a Hofbauamt rajzolójához fordult volna terveért. A templomban két élvonalbeli bécsi mester, Martin Fischer és Martin Schmidt műve áll, így valószínű, hogy a megbízó az oltárokat is ismert, híres építésszel terveztetette. Kézenfekvő, hogy Franz Anton Hillebrandtra, a Hofbauamt élén álló építészre gondoljunk, akinek közvetlen munkatársa, terveinek rajzolója írta alá a terveket.

A gyulai r. k. nagytemplom alapkövét 1775-ben tették le. A következő évben meghalt az építtető, s az építkezés befejezése özvegyére maradt. 1777-ben a templomot már használták, így az oltárok megtervezése és elkészítése 1775–77 között történhetett. (A legkésőbbi dátum 1778, a főoltárkép elkészülési éve. A templom befejezése ugyan 1779-ig elhúzódott, de főleg a torony felépítése és nem belső munkák miatt.)

A főoltár klasszicizáló menzából és díszes, gazdagon kiképezett retabulumból tevődik össze. Az oltárkép keretezése és rozettái a barokk stílus lehiggadására vallanak. A képet szegélyező oltárépítményt kettős, kompozit fejezetű pilaszterek s felettük tört vonalú párkány alkotják. A párkányon oromzat áll: szögletes csigavonalú volutáján adoráló angyalok figurái térdelnek. Az oromzat fogrovatos; íves párkánnyal záródik. Az elkészült oltár nem tér el a tervezettől.

A két mellékoltárterv nagyon hasonló megoldást mutat. Mindkettőn a retabulum csak egyszerű keret, füzéres kartusmotívummal, csupán a menza és a tabernákulum rajza tér el; az egyikén szarkofág alakú, a másikon asztal formájú az oltárasztal, s a két szentségtartó mérete és formája különböző.

*

A tárgyalta oltárok a nagyváradi székesegyház oltárával együtt fogalmat adhatnak Hillebrandt e téren kifejtett működéséről, felfogásáról — és arról a szerepről, melyet a magyarországi művészetben betöltött.

A XVIII. század első felében sokszínű oltárművészet alakult ki Magyarországon. Az összképen belül három fő irányzatot különböztethetünk meg. Az első a szerzetesi és plébániatemplomok nagy részének oltárain uralkodik. Fő jellemzője az atektonikus jelleg, továbbá a formai és motívumgazdagság (pl.: Pest, szervita templom, 1740–41; Pápa, bencés templom, 1745; Sümeg, ferences templom,

1743–47 stb.). A másik oltártípust oszlopokon nyugvó cibóriumos-baldachinos építmények alkotják (pl.: Pozsony, dóm, 1730 k.; Gödöllő, kastélykápolna, 1750 k.; Eger, ferences templom, 1779). A harmadik fő áramlat a templomokban előadott theatrum sacrumok nyomán színpadias elemeket vonultat fel. A bonyolult mondanivaló megjelenítése oszlopokkal keretezett, színpadszerű térben, életképszerű jelenetekben valósul meg (pl.: Győr, Szt. Ignác-templom, 1743; Pest, egyetemi templom, 1748; Buda, Szt. Anna-templom, 1771–73). Mindhárom típusra a szobrászati jelleg, az ornamentumok és faragványok gazdagsága jellemző. E felfogással szemben a XVIII. század második felében – miként az osztrák és délnémet művészetben is – új tendenciák jelentkeznek. Az új stílus egyik megindítója és egyik legszebb képviselője az ausztriai Sonntagberg búcsújáró templomának Melchior Hefelétől tervezett főoltára. Ezen a kegykép és a bibliai figurák egy oszlopos-kupolás építményben helyezkednek el, vagyis az architektúra környezetet, színteret és léptéket teremt a szobrászati és festészeti mondanivaló számára. Hefele ezt az oltártípust később magyarországi működése idején tovább népszerűsítette (Győr, székesegyház, 1771–73; Szombathely, székesegyház, 1791). A fejlődés további útja a formai egyszerűsödés és az építészeti elemek túlsúlya felé vezetett. A 70-es évektől a magyarországi oltárok kialakítására is a világos kontúrok, a viszonylagos dísztelenség, az egyenes vonalak uralma jellemző.

Hillebrandt a fejlődésnek e szakaszán kapcsolódott be a magyarországi oltár-művészetbe. A sasvári oltár tartózkodó hangjával, lapos, kis kiülésű tagozataival, viszonylag szűkszavú díszítésével, fonatos motívumaival már új hangot jelent. A gyulai oltárookra – melyek közül igényessége folytán a főoltár emelhető ki – ugyanez jellemző. A klasszicizáló későbarokk tipikus motívumai: a szögletes voluta, a tömött füzérdísz jellemzik díszítésmódját. Az új stílus legtisztább jelentkezése a székesfehérvári főoltár. Az architektonikus elem végleg uralomra jutott. Az oltár már csak kis részben faragó- vagy asztalosmunka, és nem önálló alkotás a templomtérben. Szoros kapcsolatban áll a templombelső tagozásával, részleteivel, formáival. A főoltárképet a templomhajóhoz változatos átmenetekkel kapcsolódó oszlopok keretezik, s az oltár része az építészetnek. Ugyanezt a megoldást látjuk a nagyváradi székesegyház főoltárán. Ott is oszlopos építmény ad keretet az oltárképnek, s a kannelurázott korinthisz oszlopok antikos arányai, háromrészes, teljes párkánya az antik építészet formáinak, arányrendszerének ismeretéről tanúskodnak.

A Hillebrandt-oltárok az új stílus magyarországi megjelenésének korai példái és hatásos népszerűsítői. A pápai plébániatemplom 1785-ben készült főoltára a motívumegyeztésig azonos a székesfehérvárral. A két város közelsége, a pápai oltár készítőjének, Grossmann Józsefnek kisebb invenciója mellett az építettő Esterházy Károly egri püspök közismerten szigorú, a klasszicizmus felé hajló felfogása magyarázhatja az egyezést. A novai r. k. templom festett oltárarchitektúrája (1779) is a székesfehérvári főoltár ismeretét tanúsítja. Ez az oltártípus egyszerűsége ellenére is nagyvonalúnak mutatkozik, s hamarosan még a kisebb templomokba is eljut (pl. Tiszanána).

HILLEBRANDT TEVÉKENYSÉGE A HOFBAUAMT ÉLÉN

1753-tól Nicolaus Paccassi állt az udvari építészeti hivatal (Hofbauamt) élén, akit 1760-ban főépítésszé neveztek ki. E tisztségében a legjelentősebb udvari építkezéseket (pl. Schönbrunn, Hetzendorf, Ober St. Veit) irányította, és érdemeiért 1764-ben nemesi címet kapott. 1772-ben azonban – egyelőre tisztázatlan körülmények között – megvált hivatalától. Helyére Hillebrandtot nevezték ki főépítésznek és a Hofbauamt vezetőjének.

Ettől az időtől fogva mintegy tíz évig Hillebrandt lesz a birodalom építési ügyeinek legfőbb irányítója. Bár az uralkodó minden építészeti kérdésben, még a jelentéktelen ügyekben is fenntartotta magának a döntés jogát, az érdemi rész intézése mégis a főépítészre maradt. Minden tervet, megoldási javaslatot véleményezett, előkészített a felterjesztésre, illetve saját felfogása szerint módosított. Tevékenységét jól példázza a bécsi Grabenen álló Szentháromság-oszlop restaurálási ügye is.¹⁵⁶ 1774-ben ez a szobordíszes fogadalmi oszlop olyan rossz állapotba jutott, hogy helyreállítása elkerülhetlenné vált. A Hofbaukommission jegyzőkönyveiben nyomon követhetjük a munkálatok menetét, s megállapíthatjuk: jórészt Hillebrandt érdeme volt a szakszerű, a mű eredeti állapotát tiszteletben tartó helyreállítás. A szeptember 3-án kapott megbízás teljesítése csak vonzatottan haladt. 1775 június–júliusában – Hillebrandt jelentése szerint – a munkák még nem fejeződtek be. Hillebrandt határozott fellépésére szakembert, a szobrász Köglert bízta meg a munkák elvégzésével. A kőfaragó, aranyozó munkák elkészítésére – a császár szokásához híven – ezúttal is pályázatot írtak ki. Az árajánlatok elbírálását Hillebrandt végezte. A sokféle munkatevékenységet igénylő restaurálás az 1776. szeptember 30-i pénzkiutalással fejeződött be.

Hasonló szerepet játszott Hillebrandt a Hofburg kápolnájának díszítésében is. Tervezőként ugyan nem lépett fel, de a megbízást végző művész kiválasztásával, a mű elbírálásával jelentős befolyást gyakorolt a kápolna belső kialakítására. Aktív közreműködését mutatják azok a tárgyalások, melyek a tabernákulum domborműveinek elkészítése körül zajlottak. Hillebrandt előbb az udvari „Galanterie-Arbeiter” J. G. Sultertől kért költségvetést, de azt túl magasnak találta. Ezért 1772. december 24-én Johann Georg Leithner kedvezőbb ajánlatát terjesztette az építési bizottság elé,¹⁵⁷ s azt január 29-én elfogadták. Hillebrandt ekkor tovább tárgyalta Leithnerrel – akit már máshol is, így pl. Féltoronyban is foglalkoztatott –, és még kedvezőbb feltételeket harcolt ki. Az elkészült relief elbírálása és elfogadása is Hillebrandtnak tulajdonítható.

1774-ben Hillebrandt terjesztette be elfogadásra a schönbrunni kastély három termének kifestéséhez készített költségvetést.¹⁵⁸ Ebből megtudjuk, hogy a korszak

nagy mesterének számító Berglt bízta meg két terem dekorációjával, míg egy másik festővel festette ki a harmadik termet.

Ez az adatunk egyúttal Hillebrandt tevékenységének egy másik sajátosságát is megvilágítja. Igazolja azt a tényt, hogy a XVIII. század második felétől mind az udvari főépítész, mind a magyar kamara első építészke fokozatosan az építési ügyeket intéző legfőbb hivatalnokká vált. Míg a század első felében a vezető építészek a reneszánsz óta kialakult építőművészek típusába tartoztak, Mária Terézia uralkodása végén – a megnövekedett adminisztráció hatására – Hillebrandt inkább az építési kérdések legfőbb referense lett. A Hofbauamt ülésein beterjesztette, véleményezte a benyújtott tervrajzokat, a királynő számára felvilágosításokat adott, javaslatot tett; s az ügyek elintézésékor is általában utasításokat kapott, melyeket a tervezőhöz kellett továbbítani. Ilyen minőségben végzett tevékenységét nehéz megítélni, mert egyrészt minden ügyben állást foglalt, és a munkák megvalósulásában aktív szerepet játszott, másrészt viszont a tényleges tervezői munkát mások, gyakran beosztottai végezték. Jól példázza a hivatalnok Hillebrandt feladatkörét a munkácsi püspök palotája építésének ügye.

A munkácsi görög katolikus püspökség székhelyének áttétele Munkácsról Ungvárra: ez a gondolat 1773 körül vetődött fel. Az ungvári vár átalakítására és a székesegyház építésére Grenner udvari alépítész dolgozott ki tervet 1774 júliusában. Mivel 136 000 forint felhasználását kérte, az udvari kamara felvetette, hogy a kincstári tulajdonban levő jezsuita kollégiumot adják át a püspökségnek. Hillebrandt ekkor közbelépett, és új javaslattal állt elő: a papnevelő intézetet helyezték el a várban, és a püspökség székháza a kollégium, székesegyháza a jezsuita templom legyen. Mivel ez volt a legegyszerűbb, legolcsóbb megoldás, az udvari kamara ezt a javaslatot fogadta el, s 1775. március 17-én ilyen értelemben tette meg jelentését a királynőnek. A királynő engedélye megszületett, és az elképzelés megvalósult.¹⁵⁹

Sorolhatnánk tovább a példákat, idézhetnénk az aktákat, melyek az ügyintéző Hillebrandt feladatkörét világítják meg. Költségvetést terjeszt be a cseh–osztrák kancellária helyreállítási munkáihoz (1781), a bécsi National Theater új tetőzetének készítéséhez (1781), a Hofbibliothek restaurálásához (1786) stb.¹⁶⁰

A főépítész munkakörének ilyen alakulása igazolja némileg, hogy építész egyénisége nem tudott a kellő mértékben kifejlődni – és jelentősége sem a kortársak, sem az utókor előtt nem tudott igazán megmutatkozni.

A főépítési megbízatás után Hillebrandt tevékenységének zöme Ausztriára és elsősorban Bécsre esett.

A bécsi munkák közül arányai folytán is jelentős helyet foglal el a jezsuita rendház átalakítása. A jezsuiták 1554-ben költöztek be a reformáció alatt elnéptelenedett középkori eredetű karmelita kolostorba, és a rend feloszlatásáig, 1773-ig használták. A feloszlatáskor átvett épület külső képét egy 1773 körül készített metszet mutatja. Ezen háromemeletes épület áll előttünk, melynek négy-tengelyes középrizalitját háromszögű oromzat hangsúlyozza. A rizalithoz három-három tengelyes oldalszakaszok csatlakoznak. A földszint s a középrizalit teljes homlokzata sávozott. A második és harmadik emelet egyenes párkányú ablakai felett a harmadik emelet mezzaninablakai nyílnak. 1773. december 18-án az Udvari Katonai Tanács (Hofkriegsrat) elnöke császári utasítást kapott, hogy dolgozza ki hivatala helyigényét. Addig ugyanis a legfelsőbb katonai vezetés nem önálló épületben, hanem a városban elszórtan volt elhelyezve. A szóba jöhető épületek közül a jezsuita épületet választották a Hofkriegsrat otthonául, s 1774. január 17-én a kamara, majd az udvari építészeti igazgató ilyen értelemben kapott értesítést.

Az átalakítás terveit – legfelsőbb rendelet alapján – Hillebrandt készítette. Sajnos, időközben mind a tervek, mind a számlák nyomtalanul eltűntek, s az átalakítások történetét csak jelentésekből tudjuk rekonstruálni. Mivel a február 17-i császári utasítás már tervmódosításokat említ, az első terv közvetlenül a január 17-i rendelet után készülhetett. Az első tervek még megtartanák az eredeti háromemeletes épületet. Az újabb tervsorozat lényeges vonásait a következőkben foglalhatjuk össze. A kétemeletes oldalszárnyakra harmadik emelet kerül. A főhomlokzaton és a hátsó homlokzaton egy-egy új bejáratot nyit a tervező. Az Am Hof tér felé nyíló főhomlokzat portikuszt és oromzatot kap. Az átépítések költségére Hillebrandt 153 453 guldent kért, a belső berendezésre 11 500 guldent. Ez a terv sem nyerte el a császár tetszését. Elrendelte, hogy az épületre újabb, negyedik emeletet húzzanak. Így új tetőszék és másfajta oromzat vált szükségessé – s a belsőben is némi változtatás.

Az elfogadott tervek birtokában 1774. április 5-én átvették a rendházat, s ettől fogva formálisan az Udvari Katonai Tanács tulajdonába került. A munkák haladéktalanul megkezdődtek, de a Tanács állandó módosításokra, a császár pedig költségkímélésekre szorította a tervezőt. Az eredetileg kitűzött határidőt, az 1775. év őszét megváltoztatták, s az épület csak 1776. július 10-én vált beköltözhetővé. (41. kép.) Hillebrandt alkotása később a Hadügyminisztérium székhelye lett, s változatlan formában állt lebontásáig, 1909-ig. (43. kép.) Az épület egy s

motívumai azonban elkerülték a pusztulást. 1910-ben Schmidt Miksa megvette a feliratos, címeres oromzatot és a díszes kapuzatokat, s Magyarországon a kiscelli kastélyba (egykor trinitárius kolostor) beépíttette. (44. kép.)

Az egykori ábrázolások, felmérések alapján rekonstruálhatjuk az Udvari Katonai Tanács Hillebrandt által emelt épületét.¹⁶¹ (42. kép.) Az alaprajz elárulja az egyházi eredetet. A volt jezsuita templom déli oldalán, a kolostor egykori kerengőjének három oldalát is felhasználva helyezkedett el a két belső udvaros, szabálytalan alaprajzú épület, és főhomlokzata az Am Hof tér felé nézett. A templommal kéttengelyes épületrész kapcsolta össze. A főhomlokzat uralkodó eleme a négyaxisú középrész. Két oldalához három-három tengelyes, középen egy-egy kapuval megbontott szakasz csatlakozik. A középrész előtt árkádos-baluszteres portikusz áll. Külön kell szólnunk a portikusz két oldalán álló gazdag kapuzatról. A kapunyílás felett vázadíszes szemöldökpárkány áll, és a szemöldökmezőt hadijelvényes domborművek díszítik. A földszinti és első emeleti falsíkok sávozottak. A három felső emelet egy osztópárkánnyal határozottan elválik az alsóbb szintektől. A homlokzat szélső axisaiban fejezet nélküli falpillérek fogják össze a falsíkot, míg a rizaliton csak két szintet kapcsolnak össze a korinthoszi fejezetű pilaszterek. Az alsó két emelet ablakai szalagkeretesek, a második-harmadik emeleté szemöldökpárkánnyal, köténymotívummal díszítettek, míg az utolsó, negyedik emelet ablakai kisebb méretű mezzaninablakok. A főpárkány felett a középrészt oromzat díszíti; feliratos tábla, rajta trófeákkal körülvett császári címer s kétoldalt barokk kővázák teszik ünnepélyessé a főhomlokzatot. A felirat az építtetőket, II. Józsefet és Mária Teréziát nevezi meg, s az elkészülés évét, 1775-öt jelöli.

A hátsó homlokzat arányai megegyeznek a főhomlokzatéval. E homlokzati ritmus a következő: 3 + 3 + K + 4 + K + 3 + 4.

A belső terek közül kiemelkedett a lendületes vezetésű galériával ellátott, gazdagon faragott bútortatú könyvtárterem. A többi helyiség gazdag berendezését a hivatal új épületébe szállították át.

Hillebrandt a 70-es évektől a bécsi Hofburg építkezéseiben is irányító szerepet játszott. E munkák közül kettőt kell kiemelni: a bécsi Redout termeinek átalakítását, illetve az Ágoston-rendi templom és a Hofkapelle közti szárnyépület kiépítését.

A Redout két termét Mária Terézia idejében — talán Jadot tervei szerint — alakították át, hogy udvari ünnepségek, álarcosbálak színhelyül szolgáljon. Homlokzatát 1767-ben újra átalakították, 1773-ban azonban a homlokzat átalakítása kapcsán Hillebrandt nevével találkozunk. November 28-án aláírt előterjesztésében¹⁶² arról ír, hogy a rövidre szabott határidő miatt túlmunkákat kellett végeztetnie, s munka közben a régi falak használhatatlansága is kiderült. A túllépett költségelőirányzatról benyújtott jelentése megkapta a jóváhagyást, így a munka elvégzése előtt nem állt akadály.

Közel 15 év múlva Hillebrandt újra kapcsolatba került a Redout-val, 1787-ben irányítása alatt folyt a belső díszítés: kifestés, aranyozás munkája. Hillebrandt nemcsak hivatali kötelességből foglalkozott e feladattal. 1786-ban maga II. József utasította a Redout-termek festő- és aranyozómunkáinak elvégzésére: „Mivel én Hillebrandt építésszt a Redout-termek új elképzelésének kidolgozásával

bíztam meg . . .” — írta egy utasításában.¹⁶³ E szavak arra vallanak, hogy a díszítési koncepció is Hillebrandtől származik, és nem csupán a mesteremberek számait, költségvetéseit ellenőrizte.

A Hofburg hosszú építéstörténetében számos építész nevéhez fűződik az épületkomplexum kialakítása; Hillebrandt szintén hozzájárult az épületegyüttes kiépítéséhez. A Reitschul Platz felé, az Ágoston-rendi templom és a Hofkirche között 1774–75-ben egy új szárnyat épített. Költségvetését az elvégzendő munkák részletes kimutatásával 1747 márciusában terjesztette be.¹⁶⁴ Az igényelt összeg 89 969 forint 19 1/2 krajcárt tett ki. A királynő várakozó állásponton volt, majd a következő év január 5-én kelt felterjesztésére beleegyezett az összeg kiutalásába.¹⁶⁵

A Hofburg kiépítésének számos problémája futott össze Hillebrandt kezében. Erről tanúskodnak azok a kimutatások, melyekben rajzolói elvégzett munkáikat sorolják fel.¹⁶⁶ Trautenberg és Joseph Hillebrandt rajzoló 1781-ben számos felvételi rajz készítéséről tesznek jelentést, melyeket a főépítész megbízásából készítették.

Nem tudjuk, e felmérések összefüggtek-e a Hofburg olyan átfogó, rendezési-kiépítési tervével, mely J. L. Hildebrandttól Johann Amanig szinte minden udvari főépítést foglalkoztatott. Ez is elképzelhető lenne, mert Joseph Tallherr Hofburg-terve fennmaradt, s arra gondolunk: ez valószínűleg Hillebrandt irányítása alatt készülhetett, esetleg az ő tervének előmunkájaként.

Hillebrandtnak a Hofburg kiépítéséhez mindössze egy szerény terve maradt meg, egy kerti épületről.¹⁶⁷ 1781. március 18-i aláírás és Hillebrandt szignatúráját viseli az a rajz, mely a bécsi Hofburg új üvegházának tervét ábrázolja. A bástyafalra támaszkodó földszintes építmény egyszerű, klasszicizáló barokk formákat mutat. A nagy ablakok sora szinte feloldja a homlokzatot, és csak a középrész előtti éves rizalit, illetve lekerekített sarkok kiképzése csökkenti az épület egyhangúságát. A főpárkány felett kőbábo korlát fut végig, mely csak a rizalit és a sarokrészek fölött ad helyet mellvédnek. Nem tudjuk megállapítani, hogy Hillebrandt terve megvalósult-e, vagy csak elképzelés maradt.

Az 1765–1775 közötti időszakban Hillebrandt nagyarányú tevékenységet fejtett ki a császári család magánbirtokain fekvő kastélyok helyreállítási, átalakítási munkáiban.

1765-ben Lotharingiai Ferenc császár halálával gödingi, holicai és más alsó-ausztriai, morva- és magyarországi uradalmait veje, Albert herceg örökölte. E birtokok jelentős része (Sasvár, Holics, Féltorony, Magyaróvár, Ráckeve) magyar területen feküdt. Már 1765 őszén elkezdődött a féltoronyi kastély átépítése, díszítése, új berendezésének készítése, majd gyors egymásutánban sor került a többi kastélyra, illetve templomra is. A rendelkezésünkre álló források szerint¹⁶⁸ F. A. Hillebrandt volt minden esetben a tervező, míg a kivitelezést megbízottja, Johann Georg Blech kőművesmester végezte. Bár 1772-ig Nicolaus Paccassi állt az udvari építészeti hivatal élén, Hillebrandt – valószínűleg elhatárolt munkaköre folytán – e kastélyokon önállóan dolgozhatott. A 70-es években pedig, Paccassi távozásával, a főépítési állás is Hillebrandtra szállt, s tervezői munkája még korlátozatlanabban fejlődhetett.

1765 tavaszán indult meg Hillebrandt irányítása alatt a féltoronyi kastély átalakítása. A kastélyt Johann Lucas von Hildebrandt építette a XVIII. század első évtizedében, Alois Harrach gróf számára.¹⁶⁹ A 20-as évek közepén már a császári család tulajdonában volt.

Az Albert herceg tulajdonába került kastély átalakítási munkáját a számadáskönyvek szerint Hillebrandt irányította, kivitelezője Johann Georg Blech (Plech) építőmester volt. A költségeket nem Albert herceg magánpénztárából, hanem a kamara pénztárából fedezték. Az uralkodó pártfogását az is bizonyítja, hogy a foglalkoztatott mesterek nagyrészt az elsőrangú megbízásokat, így a schönbrunni átalakító-berendező munkákat is végző mesterek voltak. Hillebrandt ismertebb munkatársai közül Karl Köller és Karl Trattner stukkatorok nevével találkozunk. A jelentős mesterek közül Franz Anton Maulbertschet kell kiemelnünk, aki a díszterem mennyezetképét festette.¹⁷⁰ A munkákkal kapcsolatos legutolsó kifizetés 1767. szeptember 30-ról való. A következő, 1769-es adat egy oltárképet említ, de közelebbi meghatározás nélkül nem tudjuk eldönteni, hogy a kastélykapolnába vagy a plébániatemplomba készült-e. Az építkezés befejezésének évét tehát az 1767-es évben állapíthatjuk meg, de Mária Krisztina főhercegnő, Albert herceg felesége 1766 novemberében tett látogatása azt sejteti, hogy akkorra a munkák már jelentősen előrehaladtak. Az átalakításra felhasznált összeg 35 749 forintot tett ki.

A mesterek névsorán és a kiutalt összegeken kívül pontosabb, a részleteket, az átalakítás mértékét tisztázó adat nem áll rendelkezésünkre. Az elkészült új

épületnek a korábbival való összevetését nehezíti az a körülmény, hogy a Johann Lucas von Hildebrandt által épített kastélyról sem maradt fenn terv vagy leírás. Az eckartsaui kastélyban viszont egy olajképet őriznek a féltoronyi kastélyról, de e festményen sincs szignatúra vagy dátum. A szakirodalom szerint nem sokkal a megépülte után ábrázolja a kastélyt, vagyis a hildebrandti koncepció egyetlen hiteles ábrázolása. A pontosabb datálás azért lenne fontos, mert lényegében e kép bizonyítja a két építész szerzőségének arányát a mai épület külső megjelölésében. Néhány érv amellet szól, hogy a festményen a Johann Lucas-féle állapot látható. Az egyik: a geometrikus barokk kertet szemmel láthatólag egy tervezői akarat hozta létre az épülettel; összefüggésük, kompozíciójuk egymásra vonatkozik, s e kertstílus inkább a XVIII. század első felére tehető, mint a másodikra. Az építészeti tagozatok Hildebrandtra vallanak, de azok még lehetnének utánérzések, a későbbi helyreállító amúgy is Hildebrandtra épülő művészetének megoldásai. A manzárdtetők azonban, melyek önálló fedélszéket alkotnak a rizalitok és a homlokzat többi része fölött, olyan motívumok, melyeket csak Johann Lucas von Hildebrandt építhetett, s alkalmazásukat Franz Anton Hillebrandtról nehezen képzeljük el.

A kastélyról 1829-ben homlokzati felvételt és keresztmetszet-rajzokat készítettek,¹⁷¹ s ezek bizonyára az 1765–67-es állapottal egyeznek meg. Ezek szerint a helyreállítás során az épületkülsőn semmi változtatás nem történt, csak a tetőzetet váltotta fel az egész épületet egységesen egybefoglaló fedélszék, melyhez a rizalitok felett enyhén kiemelkedő – de az egésztől el nem váló – manzárd csatlakozik.

A belsőben végzett módosításokat stílussajátságok alapján állapíthatjuk meg. A vestibule belső architektúrája a külső súlyosabb, pilaszteres-párkányos motívumait ismétli. A párkány vonala felett stukkók egyszerű, ökonomikus, csak szalagokkal és rocaille-okkal megbontott indavonalai az átalakítások időszakára utalnak. Ezt a díszítést Karl Köller és Mathias André stukkátorok munkájának ítélik. A vestibule-ből nyíló terem egykor a Sala Terrena szerepét töltötte be. Hillebrandt felfogása szerint reprezentációs díszteremmé alakult, és mennyezete freskódíszít nyert (Maulbertsch: Apolló a Napszekéren). Az oldalfalakat lambéria és rokokó ornamentika díszíti. A többi helyiség átalakítását ma már nem tudjuk tisztázni, mert az épület a második világháború során súlyos károkat szenvedett.

A féltoronyi kastély esetében Hillebrandt önálló tervezői szerepe nem csekély. A tényleges építkezés, az átépítés költsége nem jelentős, mindössze 7396 forint. Az új tetőzetten és egyes díszítőmotívumokon kívül a belső átalakítás és berendezés koncepcióját is Hillebrandtnak tulajdoníthatjuk.

A Hillebrandt által vezetett kastélyátalakítások során a legjelentősebb építőtevékenység a marchfeldi Schlosshof-kastélyon folyt. A korábbi, XVII. századi kastélyt még Johann Lucas von Hildebrandt építette át az 1720-as évek végén Savoyai Jenő számára. (45. kép.) A négyszögletes építmény akkor két szárnyal bővült, és így cour d'honneur-ös alakot nyert. A hadvezér örököseitől 1755-ben került Ferenc császár tulajdonába.¹⁷² Hamarosan szűknek bizonyult, a császári udvar megnövekedett igényeinek nem felelt meg. Az 1767. január 5-i császári rendelet értelmében Paccassi készített költségvetést és terveket a bővítésre. Az „Extra Haupt Gebäu” reparációjára kapott 15 400 forint azonban csak a főépü-

leten kívüli részekre vonatkozhatott és nem az emeletráépítésre.¹⁷³ A későbbi források ugyanis egyértelműen bizonyítják, hogy Mária Terézia 1773. november 3-án adta ki rendeletét az új, második emelet építésére.¹⁷⁴ A szakirodalom eddigi megállapításával ellentétben tehát a schlosshofi kastély nagyarányú kiépítése nem Paccassi, hanem Hillebrandt nevéhez fűződik. Az 1767-ben végzett helyreállítás után 1770-es adatokat találunk a schlosshofi kastély újabb építési periódusára. Ekkor már a kastély és kert helyreállításáról történt említés, s a költségvetést Hillebrandt készítette.¹⁷⁵ A kifizetések is a nevére szóltak. Mivel a gazdasági feljegyzések sosem tervekről, hanem költségvetés-tervezetekről emlékeztek meg, ezekben az adatokban nem találunk megerősítést Hillebrandt tervezői munkájáról. Feltételezzük azonban, hogy az építkezés terveit is ő készítette — s a forrásokban ebben az időben nem szereplő Paccassi személyére nem gondolhatunk. Úgy látszik, a királynő eleinte csak a kert átalakítására és hosszú fasorral szegélyezett út létesítésére gondolt. Ezért a korai számadásokban Louis Fleischer udvari kertész és Adam Radlmacher „K.K.N.Oe. Weeg und brücken amts Haupt Cahsa Cahsers” nevére szóló kifizetéseket látunk.¹⁷⁶ Elkészült a kastélyból a March folyóig vezető allée, s a folyón átívelő híd is.¹⁷⁷ Kijavították a kertben levő szökőkutas medencét, új épület készült a svájci gárdisták számára. A kastély és a kert helyreállítására 1773. november 24-ig 51 644 forint 23 krajcárt fordítottak, azaz az emeletráépítés nélkül is jelentősebb összegű munkát végeztek, mint Paccassi irányítása alatt 1767-ben.

Egy 1773. szeptember 6-i felterjesztésében szerepelt először a schlosshofi kastély-épület egyemeletesről kétemeletesre való bővítésének szándéka.¹⁷⁸ Hillebrandt nyújtotta be felterjesztését 26 261 forint 46 krajcáros összeg felhasználásáról. Az összeg nem foglalta magában a berendezésre fordítandó költségeket. A november 3-i legfelsőbb rendelet összesen 45 000 forint kiutalását engedélyezte. 1757. május 4-ig havi 2–4000 forintos részletekben valóban 45 000 forintot folyósítottak Hillebrandtnak az új emelet felépítésére.¹⁷⁹ Ezzel párhuzamosan folyt, de a fő-épület elkészülte után nagyobb ütemet nyert a környezet, a kert, a kerti lakok, treillage-ok kialakítása. A korábban felhasznált 51 644 forint 23 krajcárhoz az 1776. április 29-i újabb összegek járultak, s így ennek a munkának a végösszege 60 535 forint 12 krajcárt tett ki.¹⁸⁰ Az építkezés teljes krónikájához tartozik, hogy a különféle kerti munkák, belső átalakítások, helyreállítások elvégzését igazoló kiutalásokkal sűrűn találkozunk még a számadáskönyvekben. A legutolsó ismert adat ebből az építési periódusból 1780. augusztus 31-ről való: Hillebrandt a svájci gárdisták épületének helyreállítására 1029 forintot vett fel.

Mária Terézia halála után az udvar érdeklődése megszűnt Schlosshof iránt; II. József inkább a laxenburgi kastélyban szeretett tartózkodni. — Tekintsük meg a schlosshofi kastélynak a Hillebrandt-vezette átépítések utáni képét. A korábbi állapotot Bernardo Belotto (Canaletto) három festményen örökítette meg, nem sokkal az átalakítás előtt, 1758–1760 között. A képeken a francia barokk stílusú kert, a négyszöget bezáró épület és a két előreugró szárnyú bővítménnyel körülvett díszudvar bontakozik ki. A kastély még egyemeletes. A díszudvari homlokzat főtengegyét a páros lizénákkal keretezett főkapu s felette az emeleti ablakok között kartusos Savoyai-címer, valamint a tetőn elhelyezett oromzatos attika képezte. Az épület sarkait rusztikás sáv szegélyezte. A földszint falsíkja sávzott,

míg az emelet egyenes szemöldökű ablakai között sima falfelületek láthatók. A kerti homlokzat középrészét hét tengely szélességében pilaszterek fogták össze, s a főpárkány felett címerrel díszített oromzat állt. (47. kép.) Az épülettel szoros kapcsolatban volt, azonos gondolat eredményeként jött létre a teraszos franciakert, lépcsős-rámpás elrendezéssel, geometrikus kompozícióval, főtengelyében szökőkutas vízmedencékkel.

Az átépítésről egyetlen hiteles terv sem került elő, így a változtatások megítélésében későbbi rajzokra (45. kép) és fényképekre vagyunk utalva. E fényképek is a XVIII. századihoz képest megváltozott épületet örökítettek meg, bár a változások elsősorban a belsőket érintették. Az átépítés eredményeként kétemeletes, a korábbtól sok szempontból eltérő kastély alakult ki. A díszudvari homlokzat sávozott földszintjének osztópárkányán a két emeletet összefogó falpillérek állnak. (46. kép.) Az oldalszárnyak és a végükön látható pavilonok homlokzatait is lizénák tagolják. A kapu lényegében változatlan maradt. Felette azonban nincs címer; helyén a szélesebb ablakállás között kettőzött falpillérek díszítik a falsíkot. A korábbi egytengelyes középrizalit helyett – a homlokzat megnövekedett magassága miatt – szélesebb, négytengelyes, kis kiülésű rizalitot látunk. Mindkét emeleti szinten egyenes szemöldökpárkányú, egyforma nagyságú ablaksor nyílik. Hillebrandt klasszicizáló szellemben átépítette a főpárkány feletti attikát is. A kerti homlokzat sem maradt változatlan. (47–48. kép.) Háromszögű oromzata és pilaszterekkel kiemelt középrésze helyett szabadon álló oszlopokon nyugvó erkély hangsúlyozza a középtengelyt. Az ablakkeretezések viszont megőrizték korábbi formáikat.

A belső átalakításról nincs tervünk, és festmény sem áll rendelkezésünkre a korábbi állapottal való összevetéshez. Hillebrandt 1774. október 6-án kelt feljegyzésében¹⁸¹ viszont részletesen leírta a nagyterem tervezett belső kialakítását, s így terv hiányában némi elképzelésünk lehet munkájáról. A feljegyzésre Mária Terézia azt a megjegyzést tette, hogy „ha a herceg [ti. Albert szász-tescheni herceg] elégedett vele”, a pénz kiutalható. 13-án Albert herceg beleegyezése is megtörtént, s az 1775. április végéig befejezni szándékozott belső munkálatok haladéktalanul elkezdődhettek. Hillebrandt feljegyzéséből kiderül, hogy – a féltoronyi belsőkhöz hasonlóan – elsősorban a stukkódíszítéssel kívánt díszesebb és az új ízlésnek megfelelő dísztermet kialakítani. Ezúttal a mennyezet is stukkódíszítést kapott, ellentétben a féltoronyi freskóval. A díszítés legfontosabb, leggyakrabban említett elemei: a késő barokk tipikus vadászati trófeái, hangszermotívumai, a rozetták és a drapéria. Az ablakok szemöldökdíszei és a szupraportálék szintén új, egységes kialakítást nyertek. Vagyis Johann Lucas von Hildebrandt itáliai igazodású, érett barokk díszítőelemeit felváltotta a franciás-németes késő barokk szellemű ornamentika.

A Hillebrandt-féle átépítési munka arányait figyelembe véve csak sajnálhatjuk, hogy a XIX. század végén a gyönyörű schlosshofi barokk kastély és kertegyüttese – új rendeltetést nyerve – súlyos károkat szenvedett. A barokk belső díszítések – néhány kályha kivételével – elpusztultak; a kerti kaput, a kovácsoltvas rácsokat pedig eredeti helyükről Schönbrunnba szállították.¹⁸²

A XVIII. században Pozsonyt még a középkori városfalak kettős gyűrűje övezte. A Belvárost vette körül a régibb, bástyákkal és négy kaputoronnyal megerősített fal, míg a másik, később épített falsáv az egész várost, a külvárosokkal együtt körülfogta. Ebben az időben a falak védelmi szerepe már erősen csökkent, és akadályozták a város fejlődését, növekedését, illetve a közlekedést. Pozsony a XVIII. században élte virágkorát: fokozatosan átvette a főváros szerepét, s az udvari, igazgatási-politikai élet központja lett. Az országgyűléseket itt tartották, a kormányhivatalok többségének itt volt a székhelye, s egymás után épültek a főnemesi paloták, városi lakóházak. A külvárosok lakossága is jelentősen megnőtt. Kézenfekvőnek látszott, hogy a város fejlődését elősegítő városrendezési feladatokat a várfalak, bástyák lebontása, a várak betemetése révén oldják meg.

1773-ban — nyilván helyi kezdeményezésre — vetődött fel először a városrendezés kérdése.¹⁸³ A következő év elején néhány városi polgár építkezési engedélyért folyamodott a Belváros fala alatt húzódó várak (Graben) területére. Május 28-án tárgyalta a helytartótanács vegyes bizottsága a folyamodványt,¹⁸⁴ és felvetődött Hillebrandt neve a tervek elkészítésével kapcsolatban.

A királynő elfogadta a javaslatot, azzal a kifejezett kívánsággal, hogy a város bővítésének, az árok feltöltésének munkáit Hillebrandt irányítsa. Az 1774. évben elsősorban az akadályozta a munkák megindulását, hogy nem született döntés az elvégezhető átalakítások mértékéről. Ezért a városrendezés ügyének intézésére megalakult helytartótanácsi bizottság 1775. február 7-én tartott ülésén¹⁸⁵ kérte: az uralkodó hozzon végleges döntést, hogy Hillebrandt Pozsonyba jöhessen a munkálatokat elkezdni. Az egyik legfontosabb feladat a városfalakat övező mocsaras terület lecsapolása, csatornázása lévén, egy szakképzett „hidraulikus” mérnök kiküldetése is szükséges. A kamara hasonló tárgyú beadványára március 27-én megszületett a „Dekretum” Hillebrandt-hoz,¹⁸⁶ hogy megbízását végezze el. Hillebrandt rögtön hozzálátott a munkához, és az egész városrendezéssel kapcsolatos szakvéleményét június 25-én már tárgyalta a bizottság. A csatornázás terveinek kidolgozását Franz Grusz alsó-ausztriai tartományi mérnök végezte. Terveit és jelentését az egész városrendezés irányítójának, Hillebrandtnak adták át felülbírálat végett.¹⁸⁷ Az 1775. évben a tényleges munkák továbbra sem indultak meg.

A Hillebrandt kiküldetését sürgető felterjesztésekből kiolvasható, hogy a városrendezési munkában milyen nagy szerepe volt a főépítésznek. A bel- és külváros összekapcsolása, a várak feltöltése, az új kapuk elhelyezése személyes irányítása alatt, jóváhagyása mellett történt — és mindez a költségvetés alapjául szolgált. A munkálatok elhúzódása miatt félő volt, hogy a házhelykérő, építkezni szándékozó polgárok vállalkozó kedve csökken. Ezért a vegyes bizottság ülésein állan-

dóan visszatérő téma a Hillebrandt-hoz intézett sürgető felkérés, így októberben, majd 1776 márciusában is. A megoldandó kérdéseket Grusz csatornázási tervei tovább szaporították (pl. legyen-e a Lőrinc és Vödric kapu közötti csatorna boltosva – vagy nyitott maradhat-e stb.). A véleményezés ismét Hillebrandtra marad, aki a sürgetésekre válaszolva közli, hogy szakvéleménye kész, s azt az uralkodóval többször megtárgyalta. December 10-én még mindig nem érkezett meg szakvéleménye. 1777-ben egymás után mennek a felterjesztések, folynak a tárgyalások. Májusban Hillebrandt szakvéleményt küld a királynőnek, és beszámol az ügy állásáról.¹⁸⁸ Erre válaszul Mária Terézia Benigna Resolúcióját adja a feltöltött várak telkeinek eladásához. A munkálatok nagy része ebben az esztendőben folyt, de még 1778-ra is maradt elvégezni való; bécsi mesterek ekkor bontották le a városkapukat.

A városrendezés és -bővítés rövid, az aktákban nyomon követhető történetén túl maga a város újonnan kialakított utcáival, tereivel és palotáival bizonyítja azt a nagyszabású munkát, melyet Hillebrandt irányítása alatt végeztek.¹⁸⁹ A Belváros négy kaputornyából hármat, a Halász kaput, a Lőrinc kaput és a Vödric kaput lebontották. A falakat áttörték, az Orsolya- és Ferences-templom között teljesen lebontották. A várarkokat és a Zwingert feltöltötték, és az így nyert területet telkeként értékesítették. Elsősorban az irgalmasok templomának környéke felé terjeszkedett a város. Az addigi külvárosokat összekapcsolták a Belvárossal. Ez a városrendezés mintegy száz évig meghatározta Pozsony arculatát, biztosította fejlődését, megkönnyítette közlekedését, és a szűk középkori városmagon kívül tágasabb, nagyobb léptékű épületek emelésére adott alkalmat.

A XVIII. század második felében Magyarországon egyre több gazdasági, kereskedelmi épület épült, párhuzamosan az útépítésben, vízi utak rendezésében is megmutatkozó, az ország gazdasági fejlesztését célzó intézkedésekkel. Ezeknek a nem művészi igényű épületeknek a sorába tartozott a pozsonyi városi magtár is, Hillebrandt hiteles, tervekkel és saját kezű szignatúrával is igazolt alkotása. 1908-ban hosszú vita után lebontották ugyan, de közel másfél évszázadig változatlanul állt, hirdette tervezője építészeti elgondolásait, hatott Pozsony építészetére.

A magtár építéstörténetét dokumentáló tervsorozat egyik lapját Franz Karl Römisch kamarai építész írta alá, aki már több pozsonyi munkán szerepelt Hillebrandt kivitelezőjeként. 1773. május 7-én szignálta a tervet, valószínűleg ez volt a benyújtás időpontja. Römisch tervén alaprajzot, oldal- és főhomlokzatot látunk, de munkáját Hillebrandt csak kiindulásnak tekinthette, mert a homlokzatok tovább módosultak, finomultak Hillebrandt végleges, elfogadott tervein. A magtár fél oldalhomlokzatát ábrázoló, Hillebrandttól szignált tervrajz alján Mária Terézia saját kezű „placet”-ja olvasható – és augusztus 5-i dátummal megjegyzés, hogy e terv szerint kell építkezni.¹⁹⁰ (49. kép.) Még két terven szerepel e dátum, Hillebrandt aláírásával és utasítászerű megjegyzésével kísérve: az alaprajzon és a keresztmetszet rajzán. (50. kép.) A bratislavai városi múzeumban több egykorú terv található,¹⁹¹ mely a tervezés történetéhez szolgál adalékkul. Az egyiken az új homlokzati elképzelés vázlatát látjuk, mely a végleges megoldás alapjául szolgált. Az alaprajzokon és keresztmetszeteken két alternatíva szerepel. Az alaprajzok csak annyiban tértek el, hogy az egyik változaton egyetlen sarokszoza szerepelt

a magtáros számára, a másikon kétszobás-konyhás lakás. A keresztmetszeteket nézve azt látjuk: sokáig vita volt, hogy az emeleti földémet tartó támaszok alapozva legyenek-e vagy nem. Végül az utóbbi megoldást fogadták el. A tetőszerkezetet Anton Daun ács-pallér rajzolta meg november 1-én.

Az építkezés gyorsan befejeződött, mert a nyugati homlokzaton elhelyezett feliraton az 1774-es évszámot lehetett olvasni. A korabeli helytörténeti irodalomban azt is említették, hogy 60 000 forint volt az építés költsége, és az elkészült magtárban 160 000 pozsonyi mérő búzát lehetett tárolni. Funkcióját hosszú ideig megtartotta az épület, mert 1858-ban még magtárként szerepelt. Később a katonai utászkar szerszám- és készletraktáraként használták, majd 1901-ben a város megvette. Kultúrpalotává kívánták átalakítani, de végül 1908-ban a városi tanács a lebontás mellett döntött. (51. kép.)

A fennmaradt tervrajzok és fényképek alapján kíséreljük meg az épület rekonstruálását:

Az ábrázolásokon háromemeletes, háromtengelyes homlokzatot látunk. Középen kis kiülésű, egytengelyes rizalit élénkíti a falsíkot. A kapuzat kosárirves nyílású, és mély homorulatú kökeret veszi körül. A keretet füzérdíszes, páros lizénák szegélyezik, melyek páros konzolokban folytatódva tört ívű, vázadíszes párkányt tartanak. A homlokzat földszinti része sávozott, talapzatszerű. A középrizalit emeletét egységes kompozícióba fogta össze a tervező. A kapuzat felett szalagkeretes, egyenes szemöldökű ablak áll; ahhoz vakolatdíszes ovális ablak kapcsolódik. A rizalit falsíkját vonalas falsávok és mélyített mezők díszítik. Lezárása háromszögű oromzat, középen az ország címerével. Az oromzat mögött vázadíszes, tömör attika látható. A magtár homlokzatának oldalrészeit is az emeletek egy tengelyre felfűzése jellemzi; az első két emelet négyszögletes, egyenes szemöldökképparkányú ablakai és a harmadik szint ovális ablakai vakolatdíszekkel nyernek szoros kapcsolatot. A falsíkot két-két sima és egy-egy vonalas falpillér élénkíti. A főparkány fölött, az attika mögött az épület nyeregteretje látszik.

Az oldalhomlokzatok jóval egyszerűbbek, mint a főhomlokzat, de a tagolás elve azonos. A 15 tengelyes homlokzat földszintje külön egység: övparkány zárja le, és felületét vonalazás élénkíti. A három emelet szintén egységet alkot. Az ablaktengelyek között két-két fejezet nélküli falsáv húzódik a főparkányig, a köztük levő mélyített mezőben tabulatura áll. Mind a négy szinten kis méretű, fekvő ablakok nyílnak.

Az épület hátsó homlokzata — bár nem ismerünk róla ábrázolást — az alaprajz szerint a főhomlokzathoz hasonló beosztást mutatott, középen szintén kapuzattal. Ebből arra gondolunk, hogy a díszítés is azonos lehetett. A belsőben, a földszinten két sorban pillérek tartották a boltozatot, míg az emeletek síkföldémjét ugyancsak két sorban támaszok tartották.

A pozsonyi magtár, bár gazdasági épület volt, megjelenésében szerencsésen ötvözte a gazdasági épület egyszerűbb, csak a feladat praktikus megoldását célzó szándékát s a kor „művészi” építészetének emelkedettebb, nemesebb törekvéseit. Főhomlokzata — mely a koronázási dombot magába foglaló tér egyik alkotórésze volt — palotaszerűen hatott, egyszerű eszközei ellenére is magasabb művészi színvonalat képviselt.

Hillebrandt legkorábbi munkái közé tartozik egy tállyai kerti lak és présház terve, melyet Kapossy attribuíált. Kapossy a rajz és írástípus alapján tulajdonította Hillebrandtnak a szignálatlan tervet. A rajzon csak keltezés („Wienn ddo 29-ten May 761”) olvasható. Az épület megvalósulására nincs adatunk, a legújabb azonosítási kísérlet nem elég meggyőző.¹⁹²

Hillebrandt tervén földszintes, igényes gazdasági épületet látunk. A talapzati rész fölött falpillérekkel határolt mezőkben szalagkeretes, záróköves ablakok nyílnak. A háromtengelyes középrizalitot változatos eszközökkel hangsúlyozta a tervező. A bejáráshoz kétkarú, fonott mellvédes lépcső vezet fel. Az épület centrumában kosáríves bejárat nyílik, felette háromszögű címer- és vázadásos oromzattal. A rizalit ablakai sávozott mezőben, fejezetes pilaszterektől határolva szegélyezik a bejáratot. Az épületet magas manzárdtető zárja le.

Ugyancsak megvalósulatlan tervezés emlékét őrzi az a tervcsomó, mely a gyulai Harruckern-kastély átépítéséhez készült 1761–62-ben.¹⁹³ Az átépítés-bővítés nem valósult meg 1798-ig; egyelőre kiderítésre vár: milyen okból.

A tervsorozat tíz szignálatlan lapból áll, köztük a fő- és a kerti homlokzat-rajzaival, alaprajzokkal és metszetekkel. (53–55. kép.) A konvolutumhoz költségvetést is mellékeltek, melynek végösszege 11 300 forint 26 krajcár. A tervek szerzője azonban a költségvetésből nem derül ki. A tervező személyét pillanatnyilag csak a mű stílusából állapíthatjuk meg, s e stílusjegyek Hillebrandtra utalnak. Feltűnő már a rajztechnika egyezése is hiteles műveivel, a vonalak duktusának azonossága. A homlokzat – a rizalitok magassági kiemelésével – az 1792-ben készült pesti német színház homlokzatát vetíti előre. A részletek, a nyíláskeretek elsősorban az 1761-es tállyai kerti lakkal tartanak rokonságot. Mintha e kis présház a vele egy időben tervezett kastély kicsinyített, egyszerűsített változata lenne. Ablakai megegyeznek a gyulai kastély emeleti ablakaival, s a középrizalit manzárdablakai mindkét helyen azonosak. Azonos kézre vall a két terven a középrész rajza: középtengelyben levő bejárat, illetve erkélyajtó záróköve, kerete és szemöldökmezője a főpárkányhoz csatlakozik. Teljesen azonosak az oldott rokokó vonalú kővázák s e kis díszítőmotívumok esetében véletlen egyezés nem lehet. A sarokrizalitok emeleti ablakai jellegzetes Hillebrandt-formákat mutatnak. Ugyancsak jellemző a kápolna homlokzatának közepén nyíló karzati ablak keretezése. Meg kell viszont említeni, hogy az emeletes homlokzat mezzanin nélküli megoldása nem általános Hillebrandt palotáin, de ez esetben a meglevő adottságok miatt kell a mezzanin elhagyására gondolnunk. Ugyancsak szokatlan és csak az átalakítandó kastély hosszú homlokzatával magyarázható a széles (öttengelyes), nehézkes középrizalit szerepeltetése.

Az új alaprajzokon színes bejelölés tanúsítja, milyen volt a régi kastély, melyet bővíteni kellett. A kastély korábbi állapotának ábrázolásain egyemeletes, dísztelen, tömörszerű épületet látunk, melynek négy-négy tengelyes homlokzatszakaszai között háromaxisú rizalit áll. Hillebrandt megnövelte a homlokzatot, s a hosszú front egyhangúságát rizalitokkal élénkítette. A középrizalit öttengelyes lett, a kísérő szárnyak további hat-hat ablaktengellyel nyíltak meg, majd mindkét oldalon háromtengelyes sarokrizalitok következtek. A főhomlokzathoz önálló kápolna is csatlakozott. A földszint sávozott homlokzatát dísztelen, szalagkeretes ablakok és oldalbejáratok nyitották meg. A középtengelyben nyílt a főbejárat: előtte négy-árkádós pillér állt, az emeleti erkély talpazataként. Az emeleti ablakok is egyszerűek: szemöldök nélkül, csak zárókővel díszítettek. A sarokrizalitok ablakainak szemöldökpárkány és szemöldökmező ad hangsúlyt. A középrizalit ablakai is ilyenek, de köztük még tábladíszes, konzolos mezők is láthatók. A két sarokrizaliton még egy mezzaninszint is van, jellegzetesen késői, a copf stílus felé mutató köténydísszel. A középrész háromszögű oromzat és tömör, vázadíszes attika is kiemeli. Az épületet nyeregtető fedi, a sarokrizalitokat magas manzárd. A kápolna egytengelyes. Bejárata fölött hatalmas ablak áll, pilaszterpárokkal szegélyezve. A volutás oromzat közepén szoborfülke nyílik. A hátsó, kerti homlokzat szinte teljesen azonos a főhomlokzattal. Csekély eltérést mutat a középrizalit: emeleti ablakai más kialakítást nyertek, és manzárdtető fedi.

Az alaprajzok kéttraktusos elrendezést mutatnak: a kerti oldalon szobasorral, a főhomlokzat mögött végigfutó folyosóval.

Két terv őrzi az emléket annak, hogy Hillebrandt foglalkozott Schwarzer Lajos nyitrai nagyprépost palotájának megtervezésével.¹⁹⁴ Az első dátuma 1778. december 22., a másodiké 1779. február 12. Egyik rajz sincs szignálva, csupán felirat és évszám olvasható a rajzok bal alsó sarkában. A terveket a feliratok írástípusa és a csatolt kísérőjegyzékek alapján attribuíta Kapossy Hillebrandt műveként. Egyik sem valósult meg; pénzügyi nehézségek akadályozták az építkezés realizálását.

A korábbi terv valamivel igényesebb kiképzésű épületet mutat. Két-két tengelyes sarokrizalitok között három-három tengelyes szakaszok közbeiktatásával háromtengelyes középrizalit áll. Az egyemeletes épület földszintje sávozott; a rizalitokon szegmentzáródású, a hátraugró szakaszokon szalagkeretes ablakok nyílnak. Az emeleti ablakok egységesek: köténydísz és konzolokon álló szemöldökpárkány járul ünnepélyes megjelenésükhöz. A középrizalit ablakait még fesztonok is hangsúlyozzák. A középrésznek konzolokon nyugvó erkély s a főpárkány felett álló, vázadíszes tömör mellvéd ad nagyobb jelentőséget. A nyeregtető lezárását csak a középtér feletti manzárd szakítja meg.

A második homlokzatterv valamivel kisebb épületet mutat. Hillebrandt sarokrizalitok nélkül, a négy-négy tengelyes szakaszokat csak háromaxisú középrizalittal kiemelve alkotta meg tervét. Az egyemeletes épület szalagkeretes ablakokkal megbontott földszintjén egyszerű kapuzat nyílik. Az emeleti ablakok egyformák: egyenes szemöldökpárkány és konzolokkal szegélyezett szemöldökmező díszíti a nyílásokat. A homlokzatot falsávok tagolják. A középrész kiemelésére a falsávok sávozása, a háromszögű oromzat és a manzárdtető szolgál.

Hillebrandt 1783-ban egy tervrajzot készített a nagykárolyi Károlyi-kastély

átalakításához, melyet nem szignált, de a mellékelt „Specification” saját kezű aláírása alapján hiteles művének tarthatunk.¹⁹⁵ (52. kép.) Károlyi Antal 1783-ban elhatározta, hogy régi, 1482-ben épült várkastélya helyét újat építtet. Felmérette a nagykárolyi uradalmat, s az új építkezés helyét a régítől távolabb jelölte ki. A Károlyi-levéltárban – egykori kezelője, Éble Gábor által összegyűjtve – egy tervcsomó található az építkezés korabeli tervvariánsaival. E csomóban Franz Rosenstingel, Franz Anton Hillebrandt, D’Avrange és P. Florianus Dom tervei, illetve Specificationjai szerepelnek. Valószínűleg az építtető – a kor szokása szerint – egyszerre több építészről rendelt tervet, hogy saját uradalmi építészével és mesterembereivel a legmegfelelőbbet építtesse meg, illetve a tervek kombinálásával egy új épülettervet hozzon létre. Erre mutat az, hogy a tervek megközelítőleg egy időben készültek: Hillebrandt június 30-án, D’Avrange levele augusztus 12-én kelt. A Situations-planumot Somogyi Ferenc jószágfelügyelő szeptember 5-én küldte el Károlyi Antalnak, s 15-i levele már az alapok ásásáról szólt. Ugyanebben a levélben Somogyi Bitthauser József uradalmi építész is említette mint az építkezés irányítóját („a többi munkát a modellával együtt még nem végezhettem, mert sok üdőt kíván”). Ekkorra tehát már végleges döntés született a kastély megépítéséről, és már elfogadták a kivitelezendő tervet. A kastély azonban nem épült fel ebben az időben. Valószínűleg Éble feltevése helyes, hogy a Horia- és Cloșca-féle felkelés okozta az építkezés félbemaradását. Csak 1792 után került sor az új épület felépítésére, s a költségvetés és a terv elkészítésére Bitthauser kapott megbízást.

A megbízónak nyilván voltak előre elhatározott kívánságai az épülettel kapcsolatban, de olyan megkötés, mely az építészeti kialakítást is befolyásolta volna, csak egy ismerhető fel. Rosenstingel tervének feliratában utalás történt arra, hogy az épület azért olyan „megtört” vonalú, mert repülő sast kívánt jelképezni. A kiterjesztett szárnyú sas ugyanis a Károlyiak címerében szerepel. Ha Hillebrandt tervét nézzük, az épület szokatlan, íves udvari traktusát azzal magyarázhatjuk, hogy Károlyi Antal családi címerét kastélya alaprajzában is szimbolizálni akarta. Hillebrandt munkájából csak az épület első emeletének és udvarának alaprajzát s a szobák rendeltetését feltüntető, datált, aláírt „Kimutatás”-át ismerjük. Homlokzati elképzeléseit illetően semmi adatunk nem maradt. U alakú épületet tervezett, melynek udvari oldalán íves belső szárny van. Az íves udvari szárny és a derékszögű külső traktusok között kétoldalt egy-egy háromszögű belső udvar nyílik. Az épület első, fő udvarában íves kocsifelhajtók vezetnek – Hillebrandt szavai szerint „nach dem Fürst Schwarzenbergischen gebau”.

Johann Lucas von Hildebrandt bécsi Schwarzenberg-palotáján (később Mansfeld–Fondi-palota) látunk ilyen formájú felhajtókat és ugyanilyen vonalvezetésű udvarlezárást. Hillebrandt a mintául választott palota megoldásához hasonlóan az emelet szintjén balusztráddal zárta le a tömör, mellvédszerű kerítést.

Az épület centrumában az egész mélységet elfoglaló díszterem áll. Kerti oldalához lépcső vezet, melyben Hillebrandtnak a nagyváradi püspöki palotához tervezett „galériái”-nak lépcsőjére ismerünk. A díszteremhez kétoldalt csatlakoznak a lakó- és reprezentatív fogadóhelyiségek. Az egyik oldalszárny végén áll – e kor szokása szerint – a kápolna. Az első emelet szintjén az urasági oratóriumot helyezték el, és a „Kimutatás” szerint a kápolna a földszint teréből nyúlik át a

második szintre. Hillebrandt nem készített földszinti alaprajztervet, mert az emeleti helyiségek beosztását magyarázó szövegrész után megjelölés nélkül, általános jellegű sorok következnek a földszint esetleges beosztására. Ezekből kiderül, hogy a földszintre vestibule-t és a kert felé Sala Terrenát ajánlott elhelyezni. Leírása szerint egy sor alárendelt helyiséget lehetett volna még kialakítani: konyhákat, cukrászatot, mosókonyhát, az alkalmazottak lakásait, levéltárat és „különböző helyiségeket, melyek egy ilyen kastélyban szükségesek”. A kerítéssel lezárt fő udvar mögött patkó alakú, gazdasági épületekkel körülvett gazdasági udvar következik. A földszinti istállók, kocsiszínek és a lovaglőiskola elhelyezése azonos a nagyváradi püspöki palota tervén látható elrendezéssel.

A nagyvárosi, valamint a korábban leírt gyulai tervek azért is jelentősek számunkra, mert adalékul szolgálnak Hillebrandt „Ihro K. K. Lust-Schlösser, . . . Hof Architect und Ingenieur” címéhez, gazdagítva a kastélyépítésről megismert képet.

A NAGYSZOMBATI EGYETEM ÁTÉPÍTÉSE, MAJD BUDÁRA HELYEZÉSE

A XVII. században a töröktől megszállt Esztergom helyett Nagyszombat lett az egyházi élet központja. Az egyházi irányítás alatt álló tanintézetek is Nagyszombatban, az érsekek pártfogása mellett alakultak ki és indultak fejlődésnek. Pázmány Péter a jezsuitákat bízta meg a két fakultásból (teológiai és filozófiai) álló „érseki egyetem” vezetésével. Az előadások a jezsuita (egyetemi) templom közvetlen környékén álló épületekben folytak.

Mária Terézia elhatározta, hogy az állam befolyását, irányítását kiterjeszti az egyházi vezetés alatt álló iskolákra, egyetemekre is. 1762. december 23-án kelt leiratában Barkóczy primást megbízta a nagyszombati egyetem fejlesztési tervének és oktatási koncepciójának kidolgozásával.¹⁹⁶ A primás halála miatt később helytartótanácsi vegyes bizottság foglalkozott az egyetem ügyével. A bizottság 1768. március 8-án beadott javaslatára 1769. július 17-én született meg a királynő döntése. Elfogadta a meglevő karok (ekkor már három kar: teológiai, filozófiai és jogi kar volt) mellé egy negyedik, az orvosi fakultás felállításának gondolatát. Mária Terézia gondoskodott az átszervezéssel kapcsolatban szükségessé vált építkezések anyagi fedezetéről. Mivel a jogi és filozófiai karokon új tanszékek létesültek, s az orvosi fakultás teljesen újonnan járult az egyetemhez, a régi épületek nagymértékű átépítése vált szükségessé.

A királynő az építkezés költségeire 80 000 forintot utalt ki. A tervek és költségvetés elkészítésére Hillebrandt kapott megbízást — azzal az utasítással, hogy azokat a királynőnek mutassa be, s az építkezés a következő iskolaévig fejeződjék be. A tervekről csak levéltári adataink vannak; maguk a tervrajzok nem kerültek még elő.¹⁹⁷

Az oktatás már 1770-ben az új oktatási rendszer szerint kezdődött meg; a folyamatban levő építkezések miatt egyelőre különböző, csak ideiglenesen igénybe vett épületekben tartották az előadásokat. Az épületek 1772 tavaszán készültek el, s május 13-án az egyetem elfoglalta új otthonát.

Hillebrandt tervezői szerepe az orvosi fakultás épületén bontakozott ki a legérőteljesebben. A kétemeletes építmény az egyetemi (volt jezsuita) templomtól keletre helyezkedik el, s homlokzatával a templom előtti térre néz. (56. kép.) A háromaxisú homlokzat két szélső tengelyében két bejárat nyílik. A földszinti osztópárkány felett a két emeletet kettős, íón fejezetű pilaszterpárok fogják össze. Az első emelet ablakait egyenes szemöldökpárkány díszíti, míg a második emeleti ablakok íves párkánya alatt füzérmotívum látható. A középrészt az első emeleten konzolokon nyugvó erkély, a főpárkány felett háromszögű oromzat hangsúlyozza. Az épületet manzárdtető fedi. A hattengelyes oldalhomlokzat tagolása a főhomlokzatot követi.

Hillebrandtnak e műve a közép-európai barokk építészet átmeneti korszakának egyik szép példája. Még sokat megőriz az érett barokk művészetből, de már előrejelzi a 70–80-as évek uralkodó stílusát is. A pavilonszerű kialakítás, a magas manzárdtetős lefedés, a kapuzatok kialakítása a korábbi évek építészetét idézik. Az első emeleten viszont a füzérdísz, ez a „copf” motívum jelenik meg. A hangsúlyozottan sík homlokzat, a formák lapossága, egyszerűsége, a tagozatok szigorú lineáris megformálása pedig klasszicizáló tendenciákra vall. Feltűnő a páros lizénákkal egybefogott homlokzat hasonlósága a Hofbibliothek középrizalitjának homlokzatával. Ez is igazolja, hogy az 1770 körül egyre jobban elterjedő klasszicizáló késő barokk építészet nagymértékben támaszkodott Fischer von Erlach késői stílusára.

*

Az átalakított, részben újonnan épített nagyszombati egyetemi épületegyüttes nem sokáig tarthatta meg eredeti funkcióját. Az oktatásügy átszervezésével kapcsolatban 1776-ban felmerült az egyetem áthelyezésének kérdése is. Különbizottság foglalkozott az ügygel, és azt javasolta, hogy az egyetem székhelye az ország központjában, Budán legyen.¹⁹⁸

Mivel az egyetemi fakultások számára kijelölt budai épületek nem feleltek meg teljes mértékben céljuknak, az oktatás megkezdése előtt átalakítási, bővítési munkák kezdődtek. Az építkezések helyszíni irányítója, szervezője Kempelen Farkas udvari tanácsos, a kivitelező mester pedig Georg Karl Zillack pozsonyi építőmester volt.

Személyükkel kapcsolatban az eddigi kutatás néhány téves feltételezését el kell oszlatnunk. Kempelen királyi biztosként állt az építkezések élén. Jelentéseket, kimutatásokat ismerünk, melyekben az építkezések állapotáról tudósított. Kezében összefutott az egyetem áthelyezésének, illetve budai elhelyezésének legtöbb ügye. Az elmondottak alapján azonban mégsem tulajdoníthatunk neki építészeti-tervezői szerepet. Megbízatása csak a munkák megszervezése, ellenőrzése lehetett, mert a források csak ilyen értelemben szólnak róla, intézkedései, jelentései csak ilyen feladatkörre vallanak. Közismerten magas fokú technikai képzettsége ellenére sem tartjuk tervezőnek. Ugyanúgy el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy Zillack önálló tervezőként szóhoz jutott az építkezésen. Ezt mutatja alacsony hivatali beosztása és „Baumeister” címe is. A rendelkezésünkre álló aktaanyag azt tanúsítja, hogy az építésvezetés, kivitelezés volt a feladata. A szakirodalomban általánossá vált az a vélemény, hogy a csillagvizsgáló tornyot Zillack tervezte. (29–30. kép.) Ez ellen szólnak – a fent említett okokon kívül – Mária Terézia sorai is. Egy rendelet szélére saját kezűleg írta rá 1777. június 6-án: „Den mathematischen Thurm allein will der Hillebrandt selber aufführen solle wegen grösseren Sicherheit des Haupts Gebäudes.”¹⁹⁹ Vagyis biztonsági okokból a tornyot csak Hillebrandt építhette meg. Kempelen július 7-i jelentésében azt olvashatjuk, hogy Hillebrandt fog „gondoskodni” a csillagvizsgáló torony felépítéséről.²⁰⁰

Ezek az adatok azt igazolják, hogy Hillebrandt az építkezés egyik területén tervezőként közreműködött. Nem lehet még egyértelműen megállapítani, hogy milyen szerepet játszott a munkálatok egészében. Egyetlen forrásunk sem mondja ki határozottan, hogy az egész építkezés Hillebrandt tervei szerint folyt volna.

Több adatból viszont arra lehet következtetni, hogy a legfőbb ellenőrzés, a végső döntés az udvari főépítész feladata volt. Kempelen többször utal Hillebrandt budai tartózkodására, utasításaira. A csillagvizsgáló torony építésekor ő rendeli el a kupola lebontását és a homlokzat $2\frac{1}{2}$ lábnyi felfalazását. Egy alkalommal Kempelen panaszkodott: Hillebrandt „chicane”-ja, furfangja odáig terjedt, hogy a várbeli akadémia számára összegyűjtött bútorzatot Bécsbe és Pozsonyba szállíttatta.²⁰¹

Mindezeket figyelembe véve úgy véljük, hogy Hillebrandt — akár maga készítette a terveket, akár csak jóváhagyásra kapta meg azokat — felfogása, elképzelései döntően, részletekbe menően s az egész összképet befolyásolva érvényesültek.

*

Az egyetem elhelyezésére több épület szolgált. Először az egykori jezsuita kolostort akarták központi épületté átalakítani, de február 10-i leiratában a királynő a várpalotát rendelte az egyetem székhelyül.

Itt rendezték be tehát a jogi és bölcsészeti kar tantermeit, a könyvtárat, a természettudományi és éremgyűjteményt, az újonnan létesített Terézia-akadémiát, valamint a középfokú oktatás keretei közé tartozó főgimnáziumot. A hittudományi kar előadásait a volt jezsuita akadémiában tartották, az orvosi gyakorlatot pedig a városi kórházban. Az egyetemi nyomdát az ún. Corvin-házba helyezték át. A hittudományi fakultással kapcsolatban az egyetemes papnevelde (seminarium generale) is Budára került, az egykori jezsuita kollégiumba.

Az egyetemi tanév 1777. november 3-án kezdődött, de a munkálatok elhúzódása miatt az ünnepélyes beiktatást a következő év május 13-ra tűzték ki. Ekkorra azonban az épületek még mindig nem készültek el. Az újabb határidő augusztus 30. lett, de ezt sem tudták betartani. Végül is a megnyitást jelentő díszünnepélyt csak 1780. június 25-én tartották meg, s ezt az időpontot tekinthetjük az építkezés befejezési idejének.

Az egyetemi épületek átalakítása, kiépítése főleg leírásokból követhető nyomon. A kisebb, elsősorban belső átalakítást, berendezést jelentő munkákról még a leírások is szűkszavúan szólnak. Két építmény szerepel a forrásokban a legnagyobb terjedelemben, mutatva, hogy a bővítési, újjáépítési tevékenység leginkább azokat érintette. E két építmény az egyetemes papnevelde és a csillagvizsgáló torony. A papnevelde kiépítéséről később, az 1784-es átalakítással kapcsolatban szólnunk, mert a két építkezés szorosan összefügg.

A csillagvizsgáló tornyot először az ún. Corvin-házon akarták felépíteni; csak később dőlt el, hogy helye — az egyetemmel együtt — a várpalota lesz.²⁰² A szakmai kíváncsiak megvalósítása végett az építkezéshez a híres csillagász, Hell Miksa és munkatársa, Weiss Ferenc készített szakvéleményt. Maga az építkezés 1777 májusában már folyamatban volt, Hell és Weiss asztronómusok számára ugyanis Hillebrandt május 13-án jelentést készített a csillagvizsgáló toronyról.²⁰³ Már említettük, hogy a torony felépítéséhez a vár kettős kupolájának egyikét lebontották, s az egész homlokzatszakaszt kb. 75 cm-rel felfalazták. A következő év májusában még csak az első emelet volt kész, és az egész torony felépítéséhez további 8000 forint kellett. A csillagvizsgáló elkészültére nincs adatunk, de a

Pichler – Mensfeld-féle metszet szerint 1779-ben már teljes magasságában állt. Hell 1779-es levele a torony kupolájáról is szól, tehát ebben az évben tényleg eljutottak a befejezésig.

Az Országos Levéltárban őrzött szignálatlan tervrajzból (30. kép) képet nyerhetünk a palota Duna felőli homlokzatának középrésze fölött álló négyszögletes, négyemeletes toronyról.²⁰⁴ Három alsó emeletén a kezelőszemélyzet lakásai (12 szoba) helyezkedtek el, míg a negyedik, tíz magas ablakkal megvilágítható szinten a vizsgálatokat végezték. A torony négy sarkán négy kis kupolás tornyocska állt a csillagászati megfigyelések számára. Külsején a műszaki rendeltetés által megkívánt építészeti elemek szerencsésen ötvöződtek a palota főépületének homlokzatáról vett tagozatokkal. A pilaszteres tagozás mintha a középrész kolonnádjának folytatása lenne, s az összekapcsolt ablakok is a palotahomlokzat ablakai egyszerűbb, de nem igénytelen párjainak mutatkoznak.

A csillagvizsgáló torony fél évszázadig koronázta az épületet. Az egyetem Pestre helyezésével azonban funkcióját is elvesztette (szakmailag már korábban kiderült, hogy nem felel meg a várakozásnak), és fölöslegessé vált. 1827 – 1830 között lebontották, hogy ne akadályozza az épület bővítését.

Az 1780-ban megnyitott budai egyetem csak három évig maradt a királyi várban. 1783-ban II. József elrendelte az egyetem Pestre helyezését.

II. József uralomra jutásakor azonnal hozzálátott, hogy birodalmát korszerűsítse, a felvilágosult abszolutizmus szellemében reformálja. Figyelme szinte minden területre kiterjedt. Közigazgatási reformjai, valamint a szerzetesrendek eltörléséről hozott rendeletei az építészet szempontjából is jelentősnek bizonyultak: új hivatali épületek építését, illetve a meglevő építmények átalakítását, adaptálását kívánták meg.

1782-ben a császár rendeletére feloszlatták a kamalduli rendházakat és a klarissza apácák kolostorait.²⁰⁵ 1786-ban 36 pálos rendházat ért hasonló sors. 1786 és 1790 között újabb 14 rend feloszlataása következett be. A feloszlataaskor két (később csak egy) királyi biztos hirdette ki a legfelsőbb döntést, s az átvett ingóságokról és ingatlan vagyronról pontos leltárt vettek fel. Az alaprajzi felvételekkel is kísért leírásokból az épületek későbbi átalakításának mértékét állapíthatjuk meg. Az újonnan átvett kolostorokat és templomokat legtöbbször gyakorlati célokra használták fel: raktárak, kaszárnák, kórházak nyertek elhelyezést a profanizált épületekben. Az új rendeltetés érdekében szükségessé vált adaptációk egyik fő építészeti irányítója Hillebrandt volt. A klarisszák budai rendházát a kúria, a pestit az egyetem számára alakította át. A feloszlattott vízivárosi ferencesek kolostorában a betegápoló Erzsébet-apácák kolostorát és kórházát szintén irányítása alatt alakították ki. Ezeken kívül a brünni (brnoi) Ágoston-rendi kolostort 1783-ban a morva-sziléziai kormányzósági palotává alakította át — csak a legszükségesebb, főleg belső módosítások elvégzésével.²⁰⁶

Az 1783–84-es esztendő újabb építési feladatokat hoztak Hillebrandt számára. II. József a kormányhivatalok átszervezését és áthelyezését határozta el. Intézkedései elsősorban Budát érintették, mely fővárosi rangja ellenére nem töltött be méltó szerepet az ország közigazgatásában. Az addig Pozsonyban levő helytartótanács, magyar udvari kamara, a magyarországi főhadparancsnokság s a pesti székhelyű királyi és hétszemélyes tábla az uralkodó akaratából mind Budára tétetett át. A korábban Pozsonyban megtartott országgyűlések székhelyét is Budára helyezték át, s az országház épületében levő intézmények (az ország levéltára és pénztára) szintén a fővárosba kerültek. E rendelkezést más hivatalok áthelyezése is követte, hogy Pozsony és Pest városok kárpótlást kapjanak a kormánysszékek áthelyezéseért — s a városok forgalmának csökkentéseért. Bizonyos budai intézmények áthelyezése pedig azért vált szükségessé, hogy a kormányhivatalok új otthont kaphassanak Budán.

Budán a következő hatóságok találtak új otthonra: a magyar udvari kamara (a Pozsonyba helyezett egyetemes papnevelde helyén, az egykori jezsuita kollégium épületében), a helytartótanács (az egyetem által használt egyik épületben, a

jezsuiták akadémiájában), a főhadparancsnokság (a királyi várban), a kúria és az országház (a klarissza zárda épületében).

Pestre került az egyetem a királyi várból, míg a pozsonyi királyi várba Budáról az egyetemes papnevelőt költöztették át.²⁰⁷

A hivatalok áthelyezésével szükségessé váló összes átalakítás, adaptáció elvégzésével az 1783. november 28-án kibocsátott rendelet Hillebrandt bízta meg.²⁰⁸ E rendelet nem adott részletes utasítást az egyes kormányhivatalok helyét illetően.²⁰⁹ Az új épületek kijelölése – a hivatalok vezetőivel folytatott megbeszélések után – Hillebrandtra hárult. Forrásaink között Hillebrandtnak több javaslata maradt fenn a felhasználandó épületeket illetően. E nagyarányú építőtevékenységre vonatkozóan nem maradt egyetlen eredeti Hillebrandt-tervünk sem, bár adataink egyértelműen szólnak tervezői, illetve irányítói szerepéről.

A Pozsonyban végzett átalakításokkal Hillebrandt Tallherrt bízta meg,²¹⁰ de Pesten és Budán személyesen irányította az építkezéseket. Két forrásban határozott állítás szerepel a tekintetben, hogy az építkezések terveit maga Hillebrandt készítette. Mindkettő Joseph Hillebrandt kérvénye. Az elsőben a szóban forgó pesti és budai építkezéseken alépítési megbízásért folyamodott s „von dem . . . Herrn v. Hillebrandt für Ofen u. Pest projektirten” átalakításokat említ.²¹¹ A másik kérvényét 1812-ben készítette, s mellékelte F. A. Hillebrandt 1788-as igazoló írását, melyben az méltatta érdemeit.²¹² Ebben a főépítész külön kiemelte, hogy Joseph 1784-ben „in meiner des unterzeichneten Abwesenheit” a budai építkezéseket vezette, mégpedig a „nagy kamaraépület, a praesidialis ház, a bureaux, a két iskola és a nagy országház” munkálatait. Több forrás igazolja még a kérvényben állított tényeket: 1784. január 26-án kancelláriai bizottsági ülésen jegyzőkönyvbe vették, hogy az év folyamán esedékes adaptációs munkákat Hillebrandt irányítsa. A március 5-i Benigna Resolutio a „királyi építkezések irányítója”-ként említi stb. Több jelentését ismerjük, melyekben a munkálatok helyzetéről, nehézségeiről számolt be, ezzel is bizonyítva felelős megbízását.

Bár az építészeti feladatok száma nagy, a megbízások természete változatos volt, az adaptációs munkák alig hagytak teret Hillebrandtnak tehetsége, képességei kifejtéséhez. A leghatározottabb utasításokat kapta a takarékoság szemmel tartására, s állandó munkaerő- és pénzhiánnyal kellett megküzdenie. Érdemes felidézni II. József 1784. november 19-i rendeletét, mely az egész időszak építészeti viszonyaira jellemző: „A különböző épületeket csak oly mértékben kell helyreállítani, hogy mind az egyetem, mind a dikaszeriumok biztos elhelyezést nyerjenek, minden más ehhez nem okvetlenül szükséges berendezést vagy pusztá díszítést . . . el kell hagyni.”²¹³ A megvalósított átépítések tehát nagyrészt belső átrendezést jelentettek – a külsőben csekély bővítést vagy emeletráépítést, s esetleg a tagozatok kismértékű megváltoztatását.

Az egyetem Pestre helyezése

Hillebrandt 1783–85-ben végzett pest-budai tevékenységéből elsőnek az egyetem Pestre helyezését és az azt követő építkezéseket említjük.

II. József még 1783-ban rendelte el, hogy az egyetemet a budai palotából

Pestre helyezték át. Hillebrandt feladata volt, hogy Pesten kiválassza az igénybe vehető épületeket. A ferences és piarista rendek tartományfőnökeit a császár utasította, hogy munkáját az épületek megtekintésekor könnyítsék meg. 1784. február 3-án II. József már a kancelláriának továbbította a lefoglalt piarista rendház és az egykori királyi kúria átalakítási terveit. Hillebrandt azonban február 14-én — éppen mikor Pozsonyból Budára akart utazni — kézhez vette a rendeletet, hogy nem a piarista rendház, hanem a Királyi Jogügyi Igazgatóság épületét kell a kúriával együtt átalakítani, s új terv készítése szükséges.²¹⁴ 1784. május 6-án Hillebrandt jelentést tett, milyen épületeket tart a felhasználásra legmegfelelőbbnek. A kancellária május 7-i felterjesztésében világosan leszögezte, hogy „Hillebrandt udvari építész tervek készített az egyetemnek három, e célra rendelt pesti házban történő elhelyezéséhez”.²¹⁵ E három ház a kiürített kúria-épület, a Királyi Jogügyi Igazgatóság háza (a volt jezsuita rendház) és a ferences kolostor volt.²¹⁶

Az egyetem elhelyezését a pesti épületekben az uralkodó július 20-i rendeletében végleg eldöntötte. A bölcsészeti és jogi előadótermek a kúria épületébe kerültek, míg az orvosi klinikák, laboratóriumok, előadótermek a jezsuita rendházba kerültek át.

A munkák megindulásáról és a felhasznált költségekről nemrég előkerült egy egykorú forrás.²¹⁷ Hupf József kőművesmester-vállalkozó évenként és épületenként részletezett kimutatásai között szerepel az egyetemi építkezés is. Sőt, az 1785. évi bejegyzésnél a pesti kúriaépület munkáival kapcsolatban a „mit Architect Hillebrandt resolvirt” megjegyzést olvashatjuk, ami egyben újabb bizonyíték Hillebrandt tervezői-irányítói szerepére.

A felhasznált összegek alapján — melyek csak a kőfaragó munkára vonatkoznak — arra gondolunk, az átalakítások nem szorítkoztak csak a belső új kialakítására. A két épület fényképét nézve úgy látjuk, a homlokzatok a XVIII. század utolsó harmadának stílusára vallanak. Feltehetőleg megváltozott a homlokzatok tagozása és az ablakok, szemöldökpárkányok, díszítőelemek is módosultak a két évig húzódó munkálatok során. A korábbi jezsuita rendház esetében még emeletráépítésre is gondolhatunk. A kérdés végleges eldöntését az eredeti tervek hiányán túl az is nehezíti, hogy ma már egyik épület sem áll. Így csak régi fényképek alapján, stíluskritikai megfontolásokból vonhatunk le következtetéseket.

A királyi kúria, az egyetem központi épülete, egyemeletes volt. Sávozott földszintjét — a Hillebrandt-épületek általános jellegzetességeit követve — csak egyszerű szalagkeretes ablakok bontották meg. A földszint nyílásainak ritmusa (9 + K + 9) az emeleten csak annyiban módosult, hogy a kapu feletti zárt erkélyt egy ablakpár világította meg. A 80-as évek stílusára ismerünk a homlokzat egyemeletes, falsávós tagolásában, az ablakok mélyített mezőben való elhelyezésében s a szemöldökpárkányok, köténymotívumok formáiban. A zárt erkély két ablakának összefűzött fesztondísze is késői stílusjegynek számít. Úgy véljük, ezek a sajátságok az 1784-ben kezdődött átalakítások során alakultak ki.

Az egykori jezsuita épületet az orvosi kar előadótermei, klinikái és természettudományi intézetei számára alakították át. Az átalakítások miatt az oktatás 1784-ben ideiglenesen a volt pálos kolostorban kezdődött el, s csak 1786 augusztusában folytatódott az egyetemi épületben. A kétemeletes épület korábbi törté-

netéből annyit ismerünk, hogy több tűzvész pusztítása után 1751-ben állították helyre a jezsuiták számára, majd 1773-tól a Királyi Jogügyi Igazgatóság hivatali helyiségei voltak itt. A homlokzat azonban nem készülhetett a század közepén, sőt nem biztos, hogy a romos épületet a jezsuiták számára rögtön kétemeletesre emelték. Elképzelhető tehát, hogy 1784–86 között egy újabb emelettel magasztották meg. Különösen az Újvilág (később Semmelweis) utcai homlokzat mutat klasszicizáló késő barokk sajátosságokat. A nagy mélyített faltükrökkel tagolt falsík s az egyenes szemöldökpárkányú ablakok egyszerű sora azt mutatja, hogy az átalakítások során Hillebrandt a célszerűséget, a gyakorlatiasságot tartotta elsősorban szem előtt.

A budai volt klarissza zárda átalakítása

Az 1783–85-ös évek között végzett átalakító tevékenysége során Hillebrandtnak a legnagyobb feladatot a budai volt klarissza zárda átalakítása jelentette. Tekintsük át röviden a klarissza zárda és a templom építéstörténetét, hogy az átalakítás mértékét és jellegét megítélhessük.

A klarissza apácák aránylag későn, 1714-ben telepedtek le a visszafoglalt Budán. Ideiglenesen templomot és klostromot rendeztek be, majd 1741-ben az Úri utcában telket vásároltak a ferencesektől. A városi tanács nem nézte jó szemmel az egyházi ingatlanok számának növekedését a Várban, de az apácák magas támogatással mégis tekintélyes telekkomplexumot szereztek építkezéseik számára. 3 öl széles, 10–11 öl hosszú templomot építettek, melynek déli falához csatlakozott a rendház épülete. Még fel sem épült első rendházuk, már újabb telekvásárlással foglalkoztak. A tanács új akadályokat gördített eléjük, de eredményt most sem ért el. 1743-tól megindulhatott a klarisszák újabb telkén az építkezés. Templomukat a telek északi oldalán emelték, és 1748-ban már felszentelték.²¹⁸ A déli oldalon a rendház épült fel.

II. József 1782. január 26-án kibocsátott rendelete értelmében április 10-én a budai klarissza kolostorban is kihirdették a rendfeloszlatást, s a klarisszák vagyonát átvették.²¹⁹ A rendházat az uralkodó – aki 1783 tavaszán Budán is járt, és személyesen ismerte az épületet – a seminarium generale, az egyetemes papnevelde elhelyezésére alkalmasnak tartotta, sőt lehetőség nyílt volna a szeminárium kibővítésére is. Az átalakítás terveinek elkészítését budai építésre, Mayrhofer Józsefre bízta, ugyanarra, aki a rendfeloszlatáskor szokásos építészeti felméréseket készítette.²²⁰ Mire a tervek és a költségvetés elkészült, az uralkodó módosította korábbi elgondolását, és olyan fokú szeminárium-bővítést határozott el, amely csak nagyobb átépítés, esetleg a templom felhasználása árán volt lehetséges. Most már Joseph Tallherr kamarai építésszt vonták be a tervezésbe.²²¹ Ez arra mutat, hogy Mayrhofer csak kisebb belső átalakítási munkát végzett volna, míg a nagyobb feladatokat kamarai építésszel végeztették. Tallherr elkészítette tervét,²²² de az nem kerülhetett kivitelre. Közben ugyanis II. József elejtette a szeminárium bővítésének gondolatát. Úgy döntött, hogy a seminarium generalét Pozsonyba helyezi, s a klarissza zárdát és templomot a királyi kúria és az országház elhelyezésére használja. 1783. november 28-án kibocsátott ren-

dele²²³ a különböző kormányhatóságok áthelyezésével szükségessé vált átalakítások határidejét is megszabta. 1784-ben kellett a munkálatoknak befejeződni, a kúria helyiségeit augusztus 20-ra beköltözhetővé kívánta tenni. A kúria helyiségei – melyek az épületkomplexum nyugati, Úri utcai részét foglalták el – valóban elkészültek a megadott határidőre, de az országház – melynek elhelyezésére a zárda keleti részét választotta a tervező – munkaerőhiány miatt csak lassan készült. 1784 végén csak az alsótáblának szánt nagyobb ülésterem és az ország levéltárának kiválasztott helyiségek közül csupán egy volt egyelőre használható állapotban.²²⁴ Közben anyagi nehézségek támadtak, melyek az építkezés szüneteltetéséhez vezettek.²²⁵ A kamara felterjesztésére, melyet a magyar kancellária is magáévá tett, az uralkodó feloldotta takarékosági intézkedéseit, és elrendelte az országház építésének folytatását.²²⁶ Így 1785 tavaszán az országház építése folytatódhatott, s ez év végén befejezést nyert.

Az új, díszes országház elkészült; országgyűlést azonban csak három alkalommal tartottak falai között: 1790-ben, 1792-ben és 1807-ben.²²⁷ Közben a nagy gyűléstermet jelmezes estélyek, bálók megtartására adták bérbe, legelőször 1786 farsangján.²²⁸

Hillebrandtnak a klarissza templom és kolostor átalakításában kifejtett tevékenységét akkor ismerhetjük meg, ha összehasonlítjuk a templom és kolostor együttesének a rendfeloszlatáskor rögzített állapotát a későbbi tervekkel, alaprajzokkal és az írott források adataival.

Mayrhoffer építőmester 1782-es alaprajzán négyszögletes telket körülvevő, részben egy-, részben kétemeletes kolostorépület és ehhez északról csatlakozó egytornyú templom látható. A templom háromtengelyes homlokzata mögött egyhajós, két-két nagyobb és két-két kisebb kápolnával bővített, szentéllyel záródó tér nyílt. Nyugati oldalán négy pillér tartotta a karzatot. A fülkék közötti falszakaszt páros falpillérek élénkítették, s a belsőt – a leírások szerint – a főoltárral együtt 11 oltár díszítette. A templom homlokzatát Tallherr kolostorátalakítási tervéből ismerhetjük meg. A háromtengelyes homlokzatot a földszint magasságát elérő posztamenseken álló négy dór falpillér tagolta. Középen falpillérrel szegélyezett bejárat nyílt. Az első szinten, a falpillérek között falfülkéket, felettük magas, szemöldökpárkányos ablakokat látunk. Háromrészes párkány zárta a homlokzatot, s efölött attika emelkedett. A középrész íves oromzat is hangsúlyozta. Az attikán négyszögű, timpanonnal lezárt oromzat látható, mely két oldalán meredek vonalú félromzattal csatlakozik az attikához. A torony a templomhajónál egy emelettel magasabb; faltagolása azonos a templomhomlokzatával. Záródását nem tudjuk a rajzból megállapítani, sisakja esetleg a rendfeloszlatáskor javítás alatt állt, vagy talán még nem készült el. A kolostorépület az Úri utca vonalában kétemeletes volt, a telket délről határoló szárny pedig egyemeletes. Az Országház utca felé a kiépítés ekkor még nem fejeződött be. Egy szakaszon már kétemeletes épületrész állt, de egy tekintélyes rész még nem volt befejezve. A főépület földszintjét nagyrészt a tágas refektórium foglalta el, a homlokzat felől pedig folyosó futott végig. A két felső szintet középfolysó két oldalán nyíló cellák sora töltötte be. Az Országház utcai szárny is hosszú folyosóból nyíló teremsort foglalt magába, s ez az elrendezés folytatódott volna az építés alatt álló szakaszon is.

Az 1784-ben elkezdett átalakításokról eredeti, Hillebrandttól aláírt tervrajzunk nem maradt. E hiányt némiképp pótolja Joseph Hillebrandt már említett kérvényének melléklete, egy színezett tusrajz, mely Joseph Hillebrandt aláírását és az 1784-es dátumot viseli.²²⁹ (57. kép.) Az átalakítások befejezése után készült, s az épület Úri utcai homlokzatát ábrázolja. Nyilván azért csak ezt a frontot rajzolta meg a rajzoló, mert ebben az évben az országház magába foglaló traktus még nem készült el. A rajz néhány apró részletől eltekintve a maival egyező állapotot mutat, így egészen biztosan a kivitelre elfogadott tervről készült. Az előző fejezetben elmondottak alapján Franz Anton Hillebrandt tervének tisztázott, gondos kivitelű, hivatásos rajzólótól készített másolatának tartjuk.

A rajz szerint az átalakítások nagyrészt a templomot érintették. Főpárkánya feletti oromzatát, a torony felső emeletét lebontották, és nyeregtetővel fedték le. Egykori bejáratát elfalazták, és helyén a többivel egyező kialakítású ablakot nyitottak. Az első emeleten a szoborfülkék helyett egyszerű, dísztelen szalagkeretes ablakokat képeztek ki. A következő szint ablakainak magasságát kisebbiteni kellett, mert a templom belső osztása folytán a zárdaépület felső emeletével azonos belmagasságú emelet alakult ki, s ez kisebb nyílásokat kívánt. Hillebrandt a második emelet feletti, üresen maradó, bántóan nagy, sima felületet úgy kerülte el, hogy vaknyílásokat illesztett a párkány alatti részre.

A kúria által elfoglalt épülettömb $4 + 3 + 3 + 3 + 4$ tengelyes. Sávozott falsíkú földszintjét szegmentívű ablakok sora tagolja. A középső, nyolcadik tengelyben nyílik a főbejárat. A szimmetrikus homlokzatalakítás kedvéért ugyanis Hillebrandt megszüntette a korábbi, a homlokzat déli végén nyíló zárda-bejáratot. A korábbi, enyhén megtört vonalú, de tagolatlan homlokzat helyett háromtengelyes, kis kiülésű középízalított s ennek két oldalán három-három tengelyes rizalitokat látunk. A földszintet lezáró osztópárkány felett az első emelet hangsúlyosabb, és a második emelet mezzanin jellegű ablakai tagolják a homlokzatot. Az első szint ablakai szalagkeretesek, szemöldökpárkányukat álló konzolok támasztják, táblázatos szemöldökmezőiket csak a középízalítottban díszíti füzérdísz. Könyöklőpárkányuk alatt táblás díszítőmotívum látható. Az alárendelt második emeleti ablakok nyílása kisebb, és minden díszítést nélkülöznek. A homlokzat sima, díszítést csak a középízalított és mellette a két háromtengelyes szakasz nyert: utóbbiak sima, előbbi sávozott falpillérek formájában. A főpárkány felett az épület nyeregtetővel záródik. A középízalított sima, dísztelen, alacsony attika hangsúlyozza. Az épület Úri utcai homlokzatának megvalósult formája csak annyiban tér el a rajzon láthatótól, hogy a második emeleti ablakok felett füzérdíszes táblák állnak, s maguk az ablakok nem alárendeltek, hanem a főemeletiekkel szinte azonos nagyságúak.

Sajnos, az Országház utcai homlokzat korabeli tervrajzát vagy felvételi rajzát nem ismerjük. Tekintettel arra, hogy e homlokzat mai alakja is Hillebrandtnak az Úri utcai oldalon megvalósított tagolási rendszerét mutatja, azonos részletképzéssel, kézenfekvőnek látszik: a tervező azonos homlokzati sémát választott mindkét oldalon. Hillebrandt szerzőségéhez tervek hiányában sem férhet kétség, hiszen ebben az épületszárnnyban helyezkedett el az országházi ülésterem, melynek építéstörténetére, mesterére számos adat utal. Hangulatos képet mutat az Országház utcai szárny udvari homlokzata. Héttengelyes rizalit áll a homlokzat előtt,

középtengelyében széles, oszlopokkal szegélyezett kapualjjal. A földszintet kváderezett árkádok tagolják. Az emeleti részen hét félköríves záradékú ablak nyílik; összekapcsolva a felettük levő ökörszemablakokkal. A rizalit melletti falszakaszokon egyszerű, szalagkeretes ablakokat látunk. Az árkádos földszinti rizalit — melynek emeletén a dísztermet kísérő folyosó húzódik — szintén Hillebrandt tervei szerint készült. Az 1793-as sematikus alaprajzon²³⁰ ugyancsak falkiszögelések vannak e helyen jelölve, de ez nyilván az elnagyolt rajz természetéből fakadó pontatlanság, s nem kell későbbi eredetre gondolnunk. (58. kép.)

A klarissza templom és zárda belső átalakítása — főleg az emeleteken — sokkal mélyrehatóbb volt, mint a külsőé. A templom belső terét két mennyezet közbeiktatásával megosztották, és a zárdával összefüggő három szintet alakítottak ki.

Amikor 1791-ben vita folyt arról, hogy a kamara vagy a helytartótanács költözzék-e be a kúria üresen hagyott épületébe, a kamara — saját kezdeményezésére — tervet készíttetett a helytartótanács beköltözéséhez.²³¹ (59. kép.) Ez a felmérés még a Hillebrandt-féle állapotot rögzítette, és módosításaihoz bizonyítékul szolgál. A legfontosabb változás a korábbi állapothoz képest a kapuzatnak — a homlokzat leírásakor is említett — áthelyezése a középtengelybe. A kapubejárat rövidebb, csehüvegboltozatos első szakaszához hosszabb, tágasabb előcsarnok csatlakozik. Ennek déli oldalából új, háromkarú főlépcső indul. A lépcsőház terét Hillebrandt a refektórium egy részének felhasználásával alakította ki. Egyébként ez a traktus alig szenvedett változást. Megmaradt a zárda kerengője is, a templom déli falával párhuzamosan futó csehüvegboltozatos, árkádos folyosó formájában. A földszint utca felőli keresztboltozatos folyosója is a régi, s a fiókos dongával boltozott termék belső elosztása csak csekély mértékben változott; az egykori zárdaelrendezést még világosan elárulja. Megfigyelhetjük, hogy a kúriához csatolták a templomszentélyhez keletről csatlakozó négytengelyes zárdaszakaszt is, mely korábban is kétemeletes volt. Újonnan épült a zárda déli, hátranyúló falához az a hattengelyes, három helyiségre osztott épület, melyet az elhelyezési terv különféle raktáraknak jelöl.

A templomot nemcsak magasságában osztották több szintre, több helyiségre, hanem a hajót is válaszfalak bontották meg: az egyes boltozatszakaszoknak megfelelően alakultak az új helyiségek. Az előcsarnok máig eredeti alakjában maradt, csehboltozatos lefedéssel, míg a többi helyiségben a Hillebrandt-féle fiókos dongaboltozat maradt napjainkig.

Az első emelet szűk zárdacellái nem feleltek meg az épületbe költöző hivatal helyigényeinek, azért ezen a szinten jelentős átalakítások váltak szükségessé. A középfolyosó és a kétoldalt nyíló cellasor helyett tágas hivatali helyiségeket alakított ki a tervező. Hasonló belső átalakítások történtek az épület második emeletén is.

Az épületkomplexum másik, keleti oldalán az országházi szárny építése során Hillebrandt nem csupán a meglévő épület belső átépítését végezte, hanem jelentős részben új épületet emelt, új homlokzatot alakított ki. A két országgyűlési ülésterem kiépítésével a belsőben is nagyvonalú, önálló tervezői munkát végzett. Sajnos, miként a külsőről, úgy a belsőről sem ismerünk eredeti tervet vagy egykorú belső felmérést. Tudomásunk van egy 1816-ban készített alaprajzi felvételtől

— mely talán az eredeti állapotot mutatja —, de ez időközben eltűnt a levéltár anyagából.²³² 1793-ból két sematikus helyszínrajz maradt fenn az egész épületkomplexumról, melyek csak a telek beépítésének formájára adnak felvilágosítást, foltszerűen jelezve az épülettömböket, azok beosztását azonban nem jelölik. Ezek szerint az országház épülettömbje a telek keleti lezárásaként épült, s jelezve van mindkét rajzon a középtengelyben nyíló kapu és bejárat csarnok. A homlokzat vonalának, rizalitjainak jelzése a mai állapot eredetiségéről vall. (60. kép.)

A kétszakaszos kapualjból a magasabban fekvő földszinti folyosókra rövid lépcsők vezetnek. A földszint utcai oldalán keresztboltozatos folyosó fut, és két végén lépcsők indulnak az emeleti országgyűlési termekbe. Egyébként a földszinten a kapualjtól északra fekvő két helyiségben az ország levéltára, az archivum regnicolare kapott helyet.

Hillebrandt tervezte az emeletre vezető két lépcsőt is, melyek a nagyterem és a kisebb ülésterem közötti előtérbe, illetve a nagyterem déli oldalához vezetnek.

Az emeleten az alsó- és felsőtábla üléstermei az épület legjelentősebb belső terei voltak. (61. kép.) Az alsótábla terme az Országház utcai szárny kilenc-tengelyes szakaszát foglalta el; a felsőtábla üléseit az egykori templomhoz csatlakozó épületszárny héttengelyes termében tartotta.

Nagyságra, művészi kialakításra nézve az alsótábla, a Tabula statuum ülésterme felülmúlja a másikat. A művészi kialakítás gazdagságának okát abban találjuk meg, hogy ez a helyiség még 1784-ben, a császár takarékosági rendelkezésének kibocsátása előtt készült el, s a tervezőt sokkal kevésbé gátolták anyagi nehézségek. Az ülésterem két emelet belmagasságú, s oldalfalain balusztrádos karzat fut végig. A karzatot páros, lefelé keskenyedő lizénák tartják, s ezek volutás, füzérdíszes konzolokban végződnek. A karzat volutában végződő, lefelé keskenyedő lizénapárjai teljesen azonosak a bécsi Bankgassén álló udvari kancellária kapuzatát díszítő motívummal. A bécsi épületet ugyanekkor, 1784-ben építette át — két ház összevonásával — Hillebrandt, így az összefüggés még nyilvánvalóbb. A terem udvari oldalának közepén alacsonyabban elhelyezkedő karzatot látunk. Ezt páros korinthoszi oszlopok tagolják, baluszteres korlátja ívesen hajlik. A terem rövidebb oldalain a két bejárat között egy-egy díszes copf stílusú kályha járult az összképhez. Az 1790-es országgyűlés egyik résztvevője így írta le a funkcióját betöltő termet: „A másik szállában, mely igen nagy, mégis szűk, gyűltek össze a statusok, a megyék, királyi városok és káptalanok s absensek legátusai; — ezek ültek négy igen hosszú . . . , asztalok mellett . . . , egy kevésbé magasabb helyen, cancellusokkal körülvéve volt az 5-ik asztal, mely mellett consideált a királyi tábla: — itt praesideált a personalis. A ház karokkal körül volt véve . . . , itt voltak a sok ifjak . . .”²³³ A leírásból meglevenedő középnyemesi, kisnyemesi réteg ízlését érzi a mai szemlélő is a terem belső terének kicsit provinciális, de ízes megfogalmazásán.

A belső teret az 1790-es országgyűlés idejéből ábrázolja egy metszet is, s ez a jelenlegi állapot hitelességét igazolja.²³⁴

A XIX. század első harmadában készítette Trencschinszky József kőrajzát a két ülésterem alaprajzáról.²³⁵ A kicsit merev, ügyetlen rajz újabb segítségül szolgál e termek eredeti elhelyezésének és kialakításának rekonstruálásához.

A mennyezet eredeti díszítését 1873-ban jóvátehetetlen kár érte: a belügyminisz-

térium irattárának elhelyezése miatt az eredeti mennyezetet lebontották és vas-szerkezetes síkmennyezettel pótolták.

A Fővárosi Levéltárban található egy mennyezet- és oldalfal-díszítést ábrázoló rajz,²³⁶ melyet inkább megvalósulatlan tervnek, mint a valódi állapotot megörökítő ábrázolásnak tartunk. Dátum, szignatúra vagy felírás nélkül a rajzstílus alapján a XIX. század első felére datálhatjuk. Az oldalfal tagolása nem egyezik a máig megmaradt eredeti díszítéssel, ezért a mennyezet rajzával szemben is kételkednünk kell. A rozettákkal díszített, többszörösen keretezett fal tükörmotívumát súlyos, nehézkes architektonikus elemek és egy medaillon szegélyezi, s a — nyilván stukkónak szánt — díszítmények korai barokk jellegükkel nem vallanak Hillebrandt stílusára.

A felsőtábla hét ablaktengelynyi épületszakaszt elfoglaló üléstermének alaprajzát Trentschinszky kőrajzából, belső díszítését az 1790-es országgyűlést megörökítő rajzból ismerjük. Ez az utóbbi rajz az egyetlen forrás az eredeti kialakítására, mert a — nagyteremmel ellentétben — ez a terem nem őrizte meg egykori díszítését. A rajz szerint a két emelet belmagasságú terem két szintjét párkány választotta el. Mindkét szint azonos kiképzést nyert. Az ajtó-, illetve ablaknyílások fölött fonatos füzérdísz, az ablaktengelyek közötti falfelületeken keretelt indadíszes mezők láthatók. A motívum alapján fa falburkolatra gondolunk. A terem rövidebb oldalain két-két ajtó között magas kályhák álltak. A mennyezetnek csupán kis részét ábrázolja a rajz, de ebből megállapíthatjuk, hogy három keretelt mezőre tagolódott, a mezők közepén díszítőmotívummal.

Ez a rajz, valamint a ma is meglevő nagyterem őrzi Hillebrandt belsőtér-alakító művészetének emlékét. Bár a takarékosági intézkedések nem engedték az alkotói fantázia teljes kiélését, e termék józanságukkal, eleganciájukkal fontos — és ritka — dokumentumai Hillebrandt művészi felfogásainak.

A budai egykori jezsuita épületek átalakítása

A kormányzések elhelyezéséről folytatott tárgyalásokban, majd a meginduló átépítésekben fontos szerepet játszott az a három, korábban a jezsuita rend által épített és használt épület, mely a Nagyboldogasszony-templom közvetlen környezetében állt.

I. Lipót közvetlenül a Vár visszafoglalása után kijelöltette a jezsuiták budai lakhelyét.²³⁷ A szűk, egészségtelen helyiséget rövidesen másra cserélték át, de ez sem volt megfelelő. Széchényi György prímás a nehéz helyzetben levő rend segítségére sietett; Pozsonyban három alapítványt tett javukra: akadémiai és egyetemi kollégium, papnevelő intézet, valamint világi ifjúság számára konviktus létesítésére uradalmakat adományozott.²³⁸ A budai Nagyboldogasszony-templomot plébániatemplomul jelölte ki, s a budai plébánia vezetésével a jezsuita rendet bízta meg. Egyúttal a templom északi oldalán újabb, budai működésük idejére már végleges lakást juttatott számukra. Az új telken rögtön megindult az építkezés, és alig három hónap alatt elkészült az egyemeletes kollégium. Már a következő évben hozzákezdtek nagyszabású kiépítéséhez: három oldalról kívánták körülépíteni a térséget, s a kollégium negyedik oldalát a Nagyboldogasszony-templom alkotta. (62. kép.) Az építkezés azonban lassan haladt, csak 1702-ben

fejeződött be.²³⁹ A „társoda” a jezsuiták lakhelye volt, házi kápolnával, könyvtárral, a tartományfőnök számára berendezett díszes lakosztállyal, gazdag plasztikai díszű refektóriummal.

A papnevelde és konviktus közös épületének emeléséhez a templom déli oldalánál, 1702-ben fogtak hozzá. Az épület már 1703-ban tető alatt állt, de a vakolás, a boltozatok megépítése és a berendezés még sokáig elhúzódott, többször megakadt. A kollégium 1715-ben készült el, de 1722-ig még jelentős összegeket fordítottak a teljes kiépítésre.

Széchenyi érsek harmadik alapítványa magasabb iskola, a filozófia és teológia magasabb ismereteit oktató akadémia létesítéséről intézkedett. Ez a tanintézet valósult meg legkésőbb. Csupán 1713-ban nyílt meg — önálló otthon híján a kollégium egyes termeiben. Az akadémia épülete csak 1747-ben épült fel, a kollégiummal szemben fekvő telken.²⁴⁰ Az egyemeletes, szabadon álló építmény hosszabb oldalán két kapu nyílt. Főhomlokzata a Szentháromság tér felé nézett: oszlopok („propylaeum”) emelkedtek a tető magasságáig, s a tető fölé kisebb torony épült. E homlokzatot szentek kőszobrai díszítették, s két kronosztikonos márványtábla utalt az elkészülés évére. A belső az ország korabeli iskolái közül páratlan díszével és tágasságával tűnt ki. Központja a nagyterem volt, benne aula (nézőtér) és theatrum a jezsuita oktatási rendszerben fontos szerepet játszó színelőadások számára. Festett és stukkódíszítés emelte a díszterem belső fényét. A tantermek az emeleten helyezkedtek el.²⁴¹

1765–66-ban Magyarország minden iskolaigazgatójának jelentést kellett készíteni a helytartótanács részére, beszámolva iskolájuk keletkezéséről, alapítványairól, vagyonáról, tanulmányi rendjéről. Prileszky János budai rektor is felterjesztette jelentését, mellékelve a jezsuita épületek felmérési rajzait (alap- és homlokzati rajzok) is. Mayrhofer József a kollégium épületét, Jäger János Henrik pedig a szemináriumot és a konviklust mérte fel. (64. kép.) Az Akadémia delinea-tiója viszont nem ismeretes.²⁴²

A rajzokon látottakat az 1773-ban történt jezsuita rendfeloszlatáskor is meglevő állapotnak tarthatjuk, sőt, sok tekintetben a későbbi (1784) átépítésig fennálló alap- és homlokzati rendszernek. Így az átépítések jellegének, mértékének megállapításához a legfontosabb forrásként szolgálnak.

Mayrhofer rajzán négyzetes udvart három oldalról körülfogó, egytraktusos épületet látunk, melynek egyemeletes tömbjét délnyugat felől, a Nagyboldogasszony-templom mellett háromemeletes rizalit zárja le. A háromemeletes, háromtengelyes rizalit itáliai jellegű homlokzatát négy dór falpillér tagolja, összefogva a négy szintet. A középtengelyben dór lizénákkal szegélyezett kosárféle főkapu nyílik. A kapu egyenes párkánya felett tört vonalú timpanon áll, az orommezőben szobrokkal. Mindhárom felső szinten középen ikerablakok láthatók, a legfelső, mezzaninnyílások kivételével íves timpanonnal összefogva. A két szélső tengely szalagkeretes ablakait viszont háromszögű szemöldök koronázza. A háromtengelyes rizalit mellett az épület további 12 tengelye — bár csak kéttengelynyi részletét látjuk a felmérésen — feltehetőleg egységesen épült meg. Az egyemeletes homlokzatot falpillérek fogják össze; földszintjén egyszerű szalagkeretes ablakok, az emeleten váltakozva szegmentívú és háromszögű timpanonnal díszített ablakok sora nyílik.

Jäger tervrajza nyomán a papneveldét és konviktust magába foglaló egytrak-tusos épület is világosan áll előttünk. A Nagyboldogasszony-templom déli oldalá-hoz épült hozzá. 14 tengelyes, kétemeletes főhomlokzatát egytagú párkány zárta le. Minden dísz nélkülöző, egyszerű homlokzatán szalagkeretes ablakok nyíltak, az északról számított harmadik tengelyben ikerablakokkal. E harmadik tengely-ben kosárirves kocsiáthajtót látunk, melyen át a várfalakhoz lehetett jutni. Mellette díszes főkapu nyílt, íves timpanonjában az alapító Széchényi György címerével. A homlokzat mögött hosszú folyosó húzódott, melyből a termék sorát lehetett megközelíteni. A földszinten tágas refektóriumot, konyhát, éléskamrát jelölt meg a felmérő. Az épület észak–déli irányban húzódott, és hátsó homlokzata is a fő-homlokzathoz hasonló kiképzést nyert. A várfal felé kert, gazdasági épületekkel körülvett udvar látható.

A belsőkről nem maradt fenn ábrázolás. Így csak feltételezzük, hogy összhang-ban álltak az egyszerű, igénytelen külsővel.

1773. október 21-én a budai jezsuita kollégiumban is kihirdette a különbizottság a rend feloszlását, és a rendházat az iskolával együtt az uralkodó nevében átvette.²⁴³ A kollégiumi épület rendeltetését – adatok hiányában – a következő időben nem lehet pontosan megállapítani. Valószínűleg, mint a többi feloszlatt kolostor vagyona, a tanulmányi, illetve az egyetemi alap keretébe tartozott. 1777-ben, amikor a nagyszombati egyetemet Mária Terézia rendeletére Budára, a királyi várba helyezték át, a jezsuita rend egykori épületei is az egyetemmel kerültek szoros kapcsolatba. A Nagyszombatról áthelyezett papnevelő intézetet a budai Széchényi-szemináriummal egyesítették új, egyetemes szemináriummá, s a kollégium és a papnevelde épületeiben helyezték el. Ugyancsak a kollégium épületében kaptak szállást az egyetem teológiai karának hallgatói.²⁴⁴ Az új fel-használás során egyik épületet sem alakították át. Az akadémiaépület sorsáról is csak 1777 utáni adatokkal rendelkezünk. Ekkor öt tantermében elemi iskolát rendeztek be, a többi helyiség pedig az egyetem teológiai fakultásának előadásai-hoz szolgált otthonul.

Az egyetemes papnevelde felállítása a jezsuita kollégium nagymértékű kibőví-tését tette szükségessé. Az addig egyemeletes, csak déli végén, egy rövid szakaszon háromemeletes főhomlokzatot egész hosszában háromemeletessé magasították. Sőt, az északi keresztszárnyat is újabb két szinttel magasították. Ekkor emelték a Duna felőli homlokzatot is háromemeletesre.²⁴⁵ E homlokzaton az emeletráépítést múlt századi fényképeken a jól kivehető vakolatelválás is tanúsítja. A külső bőví-tést belső átalakítások is követték. Főleg a „musaeum” és a dormitoriumok kialakítására fektettek nagy súlyt. A munkálatok még 1777-ben indultak meg, de a következő évben is folyamatban voltak. Az építkezés – az egyetem áthelyezésé-nek egész problémájával együtt – Kempelen Farkas és Szabó András kanonok felügyelete mellett folyt. Szabó kanonok 1778. szeptember 24-i jelentése szerint a papnevelde épülete már tető alatt állt.²⁴⁶ Teljes elkészültének pontos dátumát egyelőre nem ismerjük.

Az akadémia épületét a teológiai kar céljaira vették igénybe. Nem végeztek jelentős átalakítást, mert a források csak külső és belső „letisztítás”-ról és mesze-lésről számolnak be.

Az épületegyüttes (64. kép) átalakításának tervezőjét – a bevezetőben említettek

szerint – még nem tudjuk megállapítani. Hillebrandtnak, mint szó volt róla, magasabb szinten vagy akár közvetlenül a tervkészítés folyamán fontos szerep jutott. Úgy gondoljuk, az épületek 1777–78-ban kialakított formája mindenképpen jóváhagyásával, irányító közreműködésével alakult ki.

A három ex-jezsuita épület sorsában II. József oktatásügyi intézkedései hoztak változást. 1783. november 28-i rendelete²⁴⁷ az egyetemet Pestre, az új egyetemes papneveldeket Egerbe, Zágrábba, illetve a budait a pozsonyi várba helyezte át. Intézkedett a kormányzások áthelyezéséről is, s az egyetemes papnevelde elhagyott épületébe előbb a magyar udvari kamara, majd a helytartótanács költözött be. Az uralkodó 1785. augusztus 11-én elrendelte a két kormányhivatal egyesítését. Az épületek új rendeltetésüknek megfelelő átépítése is sorra került. A kollégiumot a kamara foglalta el, s annak beköltözéséig (1784. november 1.) majdnem egy év állt az építész rendelkezésére. Mint korábban láttuk, az 1784-ben folytatott átalakítások tervezője F. A. Hillebrandt volt, s az építkezést a helyszínen fia, Joseph irányította. Tervrajzok nem állnak rendelkezésünkre; Hillebrandt tevékenységének megítélését későbbi metszetek, illetve a Schulek-féle módosítás után is fennmaradt építészeti jellegzetességek alapján végezzük. (65. kép.)

A Hillebrandt tervei szerint elvégzett átalakítások után (65. kép) az épület a következő képet mutatta: földszintjét a két felső emelettel együtt hatalmas, íon fejezetes, füzéres pilaszterek fogták össze, s efölött erőteljes párkány, ezután a mezzanin jellegű harmadik emelet következett. A földszinti, dísztelen ablakok sora felett az első emeleten háromszögű szemöldökpárkányos ablakok nyílnak. Hasonló méretű ablakok láthatók a következő emeleten, szemöldökük felett táblázatos dísszel. Az alacsonyabb harmadik emeleten szalagkeretes ablakok nyílnak, minden dísz nélkül. A homlokzat északi, bal oldali részén háromtengelyes rizalit emelkedik, s hasonló, a kapuzatot is magában foglaló rizalit állt a déli, jobb oldali szakaszon is. 1885-ig, az épület átépítéséig. A rizalitok finom eszközökkel nyertek a középrésznél nagyobb hangsúlyt: szélesebb középtengellyel, az óriás pilaszterek kettőzésével, az ablakok szemöldökének füzérmotívumaival. Mindkét riza litot tömör attika hangsúlyozta, kiemelkedő középrészen szoborcsoporttal, vázával és füzérrel díszítve. Az északi, kilenc-tengelyes homlokzaton egyszerű szalagkeretes ablakok nyílnak. A keleti, Dunára néző homlokzat teljesen igénytelen volt. Az 1885-ös átépítés során Schulek Frigyes négytengelynyi szakaszt bontott le az eredeti homlokzathoz, s az épület elválasztotta a templomtól. A jezsuita kollégium négyzetes udvarát kerengő-folyosó vette körül, melyből a második traktus, a szélesebb szobasor volt megközelíthető. Ez a kéttraktusos rendszer maradt meg a legutóbbi időkig. A kisméretű cellák helyett a hivatali célokra történő átalakítás tágasabb helyiségeket kívánt, s nagyrészt ebből állt a belső átalakítás munkája. Az északi traktusban megmaradt a jezsuiták által épített kétkarú lépcsőház, míg a főhomlokzati lépcsőházat Schulek lebontotta, illetve az újonnan épített déli szárnyban helyezte el. A XIX. századi leírások szerint a hivatali helyiségek 100 szobát foglaltak el.²⁴⁸

A homlokzaton Hillebrandt művészi felfogásának érvényesülését az alábbiakban látjuk: az összképben szigorú szimmetria uralkodik. A rendezettség, áttekinthetőség, szabályosság a kora barokk épület kissé lazább felfogásával szemben rögtön feltűnik. Hillebrandt a két emelet egyforma hangsúlyú ablaksora helyett

kiemelte az első szintet. A második emelet korábbi, háromszögű szemöldökpárkányait elhagyta, és csak táblás szemöldökmezőkkel díszítette az ablakokat. Mindkét szint ablakformái, szemöldökdíszei azonosak az ugyanakkor átépített bécsi bankgassei palotával.

A papnevelde külsején nem hozott változást az átalakító munka. A ma már lebontott épület 1858-ban készített metszete²⁴⁹ semmi eltérést nem mutat Jäger majdnem 100 évvel korábbi felméréséhez képest. Mivel Joseph Hillebrandt idézett kérvényében külön említette a „bureaux” építésében kifejtett munkáját (e néven említették a papneveldet még a XIX. században is), ez csak a belső módosítását, az új igényeknek megfelelő adaptálását jelenthette. Szerencsésebb helyzetben vagyunk az „akadémia” esetében, mert az átépítés idejéből tervrajzok is állnak rendelkezésünkre. Joseph Hillebrandt ugyanis kérvényéhez az épület fő- és hátsó homlokzatának tervrajzait is csatolta.²⁵⁰ (67–68. kép.) A kamaraelnök lakásául átalakítandó épület rajzán szignatúrája és az 1784-es dátum szerepel. Miként a volt klarissza kolostorból átalakított kúria rajza is, e két homlokzati ábrázolás is utólagos felmérési rajz lehet.

A főhomlokzat képén egyenletes, háromtengelyes, kis kiülésű rizalitos elrendezés látható. A rizalit falsíkját két-két korinthuszi fejezetes, az emeletet és földszintet átfogó pilaszterek keretezik; közöttük a főbejárat nyílik, felette ablakkal. Az emeleti ablak egyenes szemöldökpárkánya alatt rozettával díszített mező látható. A szélső tengelyek egy-egy földszinti és egy-egy emeleti ablaknyílása mélyített, tabulaturával keretezett mezőben helyezkedik el. A földszinti ablakok tagozott keretezése a korszak klasszicizáló késő barokk építészetének jellegzetességeit mutatja: az egyenes szemöldökpárkány alatt, álló konzolok között középen összefűzött fesztónok díszíti a szemöldökmezőt. Az emeleti ablakok viszont szalagkeretesek, párkányzat nélkül, mindössze egy rozettával díszítve. A főhomlokzatot háromrészes főpárkány zárja le, mely a két szélső tengelyben baluszterrel áttört, középen tömör attikát tart. Az attika mögött nyeregetetőt látunk.

Hasonló rendszert mutat a hátsó homlokzat. Finom ellenpárja a főfrontnak: a két szélső tengelyablak nyílásai ezen kiemelkedő mezőben helyezkednek el, míg a táblázatos dísz fekszik mélyített sávban. A középrizalított szintén két-két, az első emeletet a földszinttel összekapcsoló pilaszterpár keretezi, ezúttal íón fejezetekkel. A háromrészes főpárkány nem vonul végig a homlokzaton, sőt a középrizaliton is megtöri az emeleti ablak. A földszinti fesztónos szemöldökmezőjű ablakok azonosak a főhomlokzat azonos helyzetű ablakaival – s ugyanúgy a dísztelen emeleti ablakok is főhomlokzati párdarabjaikkal. Az építész nem tervezett attikát a főpárkány fölé. Mindkét homlokzat részformái a század utolsó negyedének stílusát idézik; így korábbi, az érett barokk idejéből fennmaradt részletekre nem gondolhatunk. Az ablakok formái, kapcsolatuk, a jelentéktelen rizalit, a mélyített és kiemelkedő mezők viszonya, a tábladíszek egyértelműen Hillebrandtra vallanak, s a legszorosabb, az azonosságig menő egyezéseket mutatják az 1784–85-ben épült várbeli Hillebrandt-művekkel. A már lebontott épület fényképei, késői felmérései igazolják, hogy Joseph Hillebrandt rajzai valóban kivitelezett állapotot mutattak – és nemcsak tervezett, de meg nem valósult elképzeléseket. (66. kép.)

A XIX. század elején csekély változás történt az épület külsején: klasszicista toldalékpépülettel bővült, s ide helyezték a főbejáratot. Ekkor elfalazták a régi bejá-

ratot, s helyébe stílushű, de a többitől eltérő keretezésű ablakot nyitottak. Sajnos, az oldalhomlokzatokat sem felvételi rajz, sem fénykép nem örököltette meg. Úgy véljük, e homlokzatok áttervezésére is sor került, talán a szemben levő kollégium-épülethez hasonló szellemben. A belső átalakításról sincs semmilyen adatunk.

Az egykori jezsuita épületek — mint láttuk — csak részben maradtak fenn napjainkig. Kettőt a XX. század elején lebontottak, a harmadik, a kollégium nagyrészt elpusztult a második világháború alatt. Megmaradt főhomlokzata, illetve a felméréssel megörökített akadémiaépület viszont jelentős az életmű szempontjából. Hillebrandtnak a 80-as évekre jellemző, a klasszicizmus felé hajló stílusának magas színvonalú példája.

A bécsi Bankgasse 4–6. sz. épület átalakítása

A bécsi Bankgasse 4–6. sz. alatt álló, az egykori magyar kancellária épületének átalakítását együtt kell tárgyalnunk a budai átépítő-átalakító munkálatokkal. (70. kép.) Ez azért látszik indokoltnak, mert az időbeli egyezésen túl stílusazonosságokat is megfigyelhetünk.

A kancellária épülete két barokk palota egyesítéséből született. Az egyik, a Strattmann- (majd Windischgrätz-) palota 1692–93-ban épült, Johann Bernard Fischer von Erlach tervei szerint. 1747-ben vásárolta meg Nádasdy Lipót magyar kancellár.²⁵¹ Ekkor ugyanis a magyar kancelláriának sürgősen székhelyet kellett találni, mert az uralkodó által kibővített ügyköre, megnövekedett személyzete és egyre gyarapodó iratkezelése ellenére még nem volt önálló otthona. A megvásárolt palotába rögtön beköltözött a kancellária; előtte csak a belső berendezés történt meg. A 60-as évekre azonban az épület állapota leromlott, a nedvesség beszivárgott a tetőzetben, a mennyezeteket tönkretette, a homlokzaton repedések keletkeztek, és a díszítések letöredeztek.²⁵² Az épület korszerűsítését Esterházy Ferenc kancellár azért is támogatta, mert a kancellária már nem felelt meg annak a reprezentációs igénynek, melyet az ország legfőbb kormányhivatala rangja folytán megkövetelt.

A királynő 1766-ban Nicolaus Paccassit, a Hofbauamt vezetőjét bízta meg az épület felülvizsgálásával, majd az egész átépítés vezetésével. 1766-ban elkezdődött az építkezés Paccassi tervei szerint. A munkálatokat Paul Ulrich Trientl kőművesmester vezette, aki hivatali előjárójának korábban is több tervét kivitelezte.²⁵³ Az átépítés mértékéről, a végzett módosításokról nincs levéltári adatunk, és a 60-as évek közepe után készült ábrázolást sem ismerünk az épületről. Paccassi jelentéséből következtethetünk arra, hogy új tetőzetet készített és a homlokzatot is átalakította. A felhasznált összeg igen tekintélyes: a palota 91 000 forintos vételárával szemben majdnem 280 000 forint. Ennek az összegnek nagy részét a kancellár első emeleti lakásának berendezésére fordították. 1769 őszén Paccassi szerint még 64 000 forint szükséges a munkálatokhoz, vagyis ekkor bizonyos munkákat még nem végeztek el. Ebben az évben leltárt vettek fel az épületről, és szobáról szobára végighaladva a leltár alapján: megállapíthatjuk, hogy a berendezés valóban fényűző, igen költséges volt. A homlokzat átalakítása így inkább egyszerűsítésből állt, mely egyúttal a kora barokkal szemben a 60-as évek építészeti fel-

fogását, ízlését juttatta érvényre. Fischer von Erlach eredeti homlokzatalakítására a mozgás, a plasztikai dísz és plasztikus részformák gazdagsága, a földszint és az emeletek, illetve az első és második szint kontrasztja volt jellemző. Ezt a homlokzatot Paccassi úgy formálta át, hogy a rizalitok emeleteket átfogó óriás pilasztereit a középrészre is átvitte, s megszüntette annak első emeleti páros pilasztereit, második emeleti hermás pilasztereit s a két emelet közötti éles ellentétet előidéző osztópárkányt. Az új homlokzatarcitektúra kiegyensúlyozottságot, összefogottságot, ellentétek nélküli, könnyen áttekinthető rendszert mutat, tartózkodó, hűvös hangot üt meg. A homlokzat nyílásai és keretezésük megmaradt, de a rizalitok háromszögű szemöldökdíszet kaptak. Csak a középrész szemöldökpárkánya maradt meg Fischer von Erlach homlokzattervéből, de a többi emeleti ablakokhoz hasonlóan ezeket is fonatos füzérmotívumokkal díszítették. A belsőben több változás történt: a kapualj vestibule-je, a lépcsőház kialakítása, díszítése is módosult.

A kancellária palotája nem sokáig maradt abban az állapotban, melyet a Paccassi-féle átalakítás után mutatott. 1783-ban II. József egyesítette a magyar és az erdélyi udvari kancelláriát, és az egyesített kancellária a személyzetével, iratanyagával együtt nem fért el az épületben. Ezért az uralkodó a kancelláriaépülettel szomszédos, éppen eladó Auersperg- (egykori Trautsohn-) palota megvásárlását rendelte el. Az 1783. május 11-i vásárlási szerződés eredményeként a palota az egyesített magyar – erdélyi udvari kancellária tulajdonába ment át. A két épület összekapcsolására, egyesítésére, az újonnan szerzett épület hivatali célokra történő belső átalakítására Franz Anton Hillebrandt kapott megbízást.²⁵⁴

A munka mértékére most sincs forrásunk, közelebbi adatunk vagy tervünk. Mivel a két palota ma egységes homlokzattal rendelkezik, valószínű, hogy a Trautsohn-palotára Hillebrandt átmásolta a kancellária Paccassi-féle architektúráját. A Trautsohn-palota homlokzata eredetileg hátrább helyezkedett el a szomszédos épület falánál, ezért az új homlokzatot némileg előbbre kellett hozni, hogy egy szintbe kerüljenek. Ennyi az, amit a mai épületről leolvashatunk; és azt is tudjuk, hogy a gyakorlati céloknak megfelelő egyszerű lépcsőház, néhány reprezentatív helyiség és a kancellária szobái kerültek kialakításra az új palotában. Az átalakítás költsége 76 053 forintot tett ki. Figyelembe véve az elmondottakat, Hillebrandt önálló szerepe a külső kialakításában csekély lehetett, de nem állíthatjuk, hogy semmi újat nem hozott. Az eredeti homlokzat megkettőzésével, esetleg kisebb díszítésbeli módosításával, a két portállal határozottan a bécsi kora barokk palotákat idéző épületet alkotott (pl.: Bécs, Palais des Prinzen Eugen; Böhmsche Hofkanzlei). Ez végső soron Paccassi műveitől elütő, kicsit archaizáló stílus, mely a klasszicizáló késő barokk egyik sajátosága. Figyelmet érdemel a két kapuzat kialakítása. A kapunyílást lefelé keskenyedő, vultás konzolokban végződő, páros pilaszterek kísérik, és ezek tartják a kovácsoltvas rácsozatú erkélyt. Ugyanilyen pilaszterpárok tartják a budai régi országház nagytermének erkélyét a belsőben, és készülési dátumuk éppen az 1784-es év. Az 1783 májusában megszerzett palotán több mint egy évig dolgoztak: 1784. december 9-én értesítették a kancellárt, hogy elkészült az átalakítás, a palota beköltözhető.²⁵⁵

Hillebrandt belsőépítészeti munkáját – az eredeti berendezés elpusztulása miatt – ma már nem tudjuk rekonstruálni.

Ebben az időszakban Hillebrandt újra kapcsolatba került a pesti Invalidus-palotával. 1783 augusztusában II. József – miután elhatározta, hogy az invalidusokat Nagyszombatra helyezi át – az épület belső átalakítását végeztette főépítészével. A templomot – miként a felosztatott kolostorok templomaival történni szokott – profanizálták, és belső terét földemekkel emeletekre osztották. Az épületkomplexum új rendeltetése szerint gránátoskaszárnya lett.

Hasonló feladatot jelentett a felosztatott brünni (brnói) augusztinusok kolostorának átalakítása. Hillebrandt csak a legszükségesebb – főleg belső – módosításokra szorítkozott, hogy a hivatalnak a megfelelő helyiségeket biztosítsa (pl. a házi kápolnát átalakította a regisztrátúra számára).

Hillebrandtnak ebben az időszakban kifejtett tevékenységére jellemző az a ténykedés, melyet az Erzsébet-rendi apácák kolostorán végzett. A ferencesek vízivárosi kolostorából a császár 1785. szeptember 25-i rendelete értelmében kellett a szerzeteseknek kiköltözni.²⁵⁶ A kolostorba a bécsi Erzsébet-rendi apácák egy csoportja költözött. A kolostor csekély átalakítására, 20 ágyas betegszoba berendezésére II. József 2000 forintot engedélyezett. Október 14-én a kamara elnöke értesítette a helytartótanácsot, hogy az emeleti négy termet és a kórtermet 14–15 láb magasságban magasítani kell. A helytartótanács október 26-án felterjesztette az átalakítási terveket.²⁵⁷ A terveket Tallherr készítette, de az akták szerint „Hillebrandt előírásai” szerint folynak a munkák.²⁵⁸ Tallherrt november 15-én értesítik, hogy Hillebrandt rajzai szerint dolgozzék, s Tallherr is említi, hogy az átépítéshez Hillebrandtnak az épület metszetéről készült rajzát használta fel.²⁵⁹ Vagyis a munka elvégzése, kidolgozása ugyan Tallherr-re hárult, de Hillebrandt terveit (rajzbeli elképzelését) kellett megvalósítani, s tervét legfelsőbb helyen kellett jóváhagyatni.

Hillebrandtnak ezekben az években végzett átalakításai – a budaiakat kivéve – inkább szerteágazó és megterhelő feladatokat jelentettek, mint művészi megbízásokat. Hivatalnok áll előttünk, pontosságával, megbízhatóságával, akinek számos elhelyezési terv, helyszíni szemle, jelentés mellett kevés önálló tervezői munka jutott. Az adaptációk idején a megbízó olyan mértékben tartotta szem előtt a takarékosági szempontokat, hogy a nagyszabású közigazgatási reformok mellett az építészeti feladatok kisszerűeknek mondhatók. A feladatok jelentéktelenségét Hillebrandt érezhette, és csak ott igyekezett a tervezésben személyesen is részt venni, ahol nagyobb arányú átalakításokra nyílt módja. Úgy érezzük, ezért vezette a budai helytartótanácsi épületek átalakítását, míg a többi munkatársaira, főleg Tallherr kamarai alépítészre bízta.

Hillebrandt legutolsó ismert munkája a pesti német színház tervsorozata. (71 – 73. kép.) A lapokat szignálta, a szakirodalomban azonban sokáig tévesen Hild János neve alatt szerepeltek.

A pesti német színház ötlete, helyének kiválasztása Schilson János pesti kerületi adminisztrátor nevéhez fűződött. Felismerte a polgárság megnövekedett szórakozási igényeit, s II. József elé színház és vígadó közös épületének tervét nyújtotta be.²⁶⁰ A császár jóváhagyta az ötletet, s a Váci kapun túl, a mai Deák Ferenc térre nyíló telket jelölte ki a színházépület számára. A terv megvalósulását II. József halála s a kamarai adminisztráció hatáskörének csökkenése gátolta meg. Csak 1791 szeptemberében vetődött fel újra a színházépítés ügye, és Schilson a városi tanács elé terjesztette a tervet és a költségvetést. A tervet azonban felsőbb helyen nem találták megfelelőnek, s ekkor a kancellária Hillebrandtot szólította fel a színházépület tervének elkészítésére. Hillebrandt megküldte a színház, redout és casino közös épületének tervsorozatát (7 db, A-tól G-betűig jelölve) és költségvetését. 1792. június 5-én érkeztek a tervrajzok a Landes-Bau-Directionhoz,²⁶¹ de elfogadásuk előtt az jelentett akadályt, hogy a császár rendeletére a redout-t és casinót el kellett hagyni az épületkomplexumból. Ez a döntés valószínűleg költségmegtakarítást célozott. Nincs adatunk arra, hogy Hillebrandt egyszerűsítette volna elgondolását és a rendelet értelmében „izolált” színházépület tervét dolgozta volna ki. A pesti német színház még 20 évig nem épült fel, s az 1792-es tervrajzok után Hillebrandt nem kapcsolódott be a tervezés munkájába.

A tervsorozat²⁶² azért jelentős Hillebrandt életművében, mert késői stílusát jól dokumentálja. Az alaprajzi elképzelést a „B” és „C” jelű lapok mutatják (földszinti és emeleti alaprajz). Hillebrandt a színház téglány alakú tömbjéhez háromszögű belső udvar körül csatolta a redout és a casino szárnyépületeit, tehát az épületegyüttes alaprajza egy derékszögű háromszögre emlékeztet. Az „E” jelű terven a kétemeletes épület Dunára néző homlokzatát látjuk. Szokatlan megoldást mutat: egy-egy „bevezető” tengely után következnek a háromtengelyes sarokrizalitok. Ezután három-három axisú szakaszok között áll a háromtengelyes középrizalit. A földszinten szalagkeretes ablakok nyílnak. Nemcsak a közép-, hanem a sarokrizalitok tengelyében is nyílik egy bejárat. A két emeletet a rizalitokon korinthoszi fejezetű pilaszterek, a homlokzat többi részén mélyített mezők fogják össze. Az emeletek arányait a barokk palotákön szokásos viszonyok határozzák meg: a piano nobile nagyobb, a rizalitokon timpanonnal is hangsúlyozott ablakai felett kisebb, egyszerűbb mezzanin-ablakok nyílnak. A főpárkány felett a középrészt háromszögű oromzat hangsúlyozza. A „G” jelzésű terv a színház keresztmetszetét mutatja az előcsarnokkal, földszinti széksorokkal, emeleti páholyokkal és a szín-

paddal. Az „A”, „D”, „F” jelű tervek a három épületszárny keresztmetszetét mutatják be.

A tervek ugyan nem valósultak meg, de hatásuk a tervezés történetében kimutatható. A Landes-Bau-Direction 1799-ben újból tervsorozatot készített a színház-épülethez, s mind a háromszögű alaprajz, mind pedig a homlokzat rajza Hillebrandt elképzelésének továbbélését, sőt közvetlen átvételét tanúsítja.

Végigkísértük Hillebrandt közel 40 éves pályafutását, és megállapíthattuk, hogy munkássága a magyarországi barokk művészet jelentős fejezetéhez tartozott. Nemcsak az 1757-től 1792-ig terjedő, az építészeti hivatali szervezet élén eltöltött időszak imponálóan hosszú, hanem a művek száma is nagy. Bár az életműben vannak még bizonytalan, adatokkal nem eléggé alátámasztott részletek, igazolásra váró feltételezések, Hillebrandtot nemcsak a barokk korszak, hanem a XIX. század végéig az egész magyarországi építészet legtöbbet építő, leggazdagabb életművel rendelkező egyéniségének ismertük meg.

Hillebrandt pályája abban az időszakban bontakozott ki, melyben az építési igények nagyrészt világi feladatokban jelentkeztek. Ausztriában a nagy kolostor-építések, bővítések a XVIII. század első évtizedeiben zajlottak le, és Magyarországon is a püspökségek, szerzetesrendek építőtevékenysége a század 60-as éveitől nagyrészt jelentőségét veszítette. Hillebrandt munkáinak tekintélyes részét így világi építmények: városi paloták, kastélyok, illetve középületek alkották. Első ismert műve, az Ulfeld-palota már előrevetíti az egész pályafutás főbb vonásait és egyúttal legnagyobb nehézségeit: erős megkötöttségekkel küzdve, gyakran más tervezők műveire alkalmazkodva kellett önállót alkotnia. E műve a XVIII. századi bécsi palotatípushoz kapcsolódott, mely az idősebb Fischer von Erlach és J. L. Hillebrandt műveiben érkezett el a csúcspontra.²⁶³ A földszintet erőteljes, kevésbé tagolt sávzással is egyöntetűvé alakított talapzatként fogta fel, melyet csak a kapuzatok hangsúlyoznak. J. B. Fischer von Erlach Savoyai Jenő számára épített bécsi városi palotáján, valamint J. L. Hillebrandt bécsi Questenberg-palotáján látunk hasonló elveket megjelenni. A kétportálos homlokzat különösen szoros kapcsolatot jelent Fischer von Erlachkal, mert ezt a XVII. században még gyakori megoldást csak ő alkalmazta a XVIII. században is.²⁶⁴ Az Ulfeld-palotán a felső szintek a földszinthez képest egységet alkotnak, anélkül hogy más tagoló elem köztük kapcsolatot teremtené. A szemöldökpárkányok plasztikusak, mély árnyékot adnak, de a szemöldökmezők dísztelenek voltak az álló konzolok a barokk építészeti elvek uralmának végét mutatják. E palotával Hillebrandt már kijelölte azt az irányt, melyet a század második felének sokszínű osztrák építészetében képviselni fog: az elerőtlenedett, gyökértelenné vált barokk elemeivel korai klasszicizáló stílust alakít ki.

Ekkor még, a 60-as években, egyelőre a barokk elemek maradnak túlsúlyban. Ez a homlokzat emeletosztásában is érvényesült: az első emelet a *piano nobile*, a külső megjelenésével, ablakainak nagyságával és díszítésével is érvényesülő, hangsúlyos szerepet játszó főemelet; míg a második szint csak kisebb ablakokkal tagolt, egyszerűbb eszközökkel kialakított, alárendelt mezzaninszint. Érvényesül

a barokk örökség a közép- és sarokrizalitokkal tagolt, változatos homlokzatokon és a rizalitok önálló, manzárdtetős lefedésén is.

Ezt a homlokzattípust Hillebrandt pozsonyi palotáin is alkalmazta, és az elsők között honosította meg Magyarországon. Pozsony közvetítésével aztán az ország több részén is átvették a késő barokk klasszicizáló megoldásait. Hillebrandt pozsonyi palotáin a homlokzat arányai, az emeletek viszonya megegyezik az Ulfeld-palotáéval. A falfelületen — tekintve az adott beépítési vonalat — nagyobb mozgást, előreugró rizalitokat nem valósíthatott meg a tervező. A két sarok- és középrizalitot így csak jelezhetette a falsík minimális megmozgatásával. Hillebrandt tehát más módszert választott a homlokzat élénkítésére, a rizalitok kiemelésére, s kizárólag a síkkompozíciónak megfelelő, optikai-dekoratív eszközöket használt. Az ablakszemöldökök változó kialakítása, a homlokzatot átfogó lizénák szerepeltetése vagy elhagyása, az ablakok kettőzése — ezek jelentik a változatokat, a hangsúlyos, illetve hangsúlytalan részek elkülönítését. A barokk hagyományok folytatásaként továbbra is a homlokzat középrésze kapja a főhangsúlyt, és a hatásfokozás továbbra is a centrum felé vezeti a tekintetet. Itt nyílik a kapuzat, mely általában az épület legdíszesebben kialakított része; felette erkély, kettős ablak s a párkány felett timpanon emeli jelentőségét.

A bécsi Udvari Katonai Tanács palotáját nem tekinthetjük Hillebrandt jellegzetes művének, mert korábbi épület átalakításából született. A négyemeletes homlokzat is egyedül áll alkotásai között. Az általános vonások mégis jellemzőek Hillebrandt stílusára: a homlokzatot síkfelületként fogta fel, melyen minden mozgást került, az ablakok egyenletes, csak a kapuzatok felett sűrűsödő ritmusban vonulnak végig a homlokzaton, a legfelső szinten mezzaninszerű ablakok nyílnak, a hangsúlyos részeket a sima és a sávozott falsávok emelik ki.

A nyitrai nagypréposti palota 1778–79-ben készült, kivitelezetlen tervein is hasonló elveket figyelhetünk meg. Csak annyi az eltérés, hogy az épület egyemeletes és elmaradt a mezzaninszint. Az első, gazdagabb változaton a sarokrizalitokat sávozott lizénák jelzik, az ablakok nem térnek el a hangsúlytalan homlokzatszakaszok ablakformáitól. Csak a középrizalit három ablaknyílása kapott díszesebb keretezést. Az építészeti formák e homlokzatrészre koncentrálnak, itt nyílik a kapuzat, felette az erkély és az attika. A másik tervvariáns még egyszerűbb megoldást mutat: a sarokrizalitok elmaradnak, az ablakformák végig azonosak, s a középtengelyt csak sávozott lizénák és a manzárd fedélszék emeli ki.

Az 1784–85-ös években végzett átépítések tovább folytatják a korai paloták irányát. Az országház, illetve a kúria épületének homlokzatai a szokásos beosztást mutatják a talapzatszerű földszinttel, a kiemelt első és a kis méretű második emeleti ablaksorral. A homlokzaton csak a lizénák szerepeltetésével teremt hangsúlyos középrészt a tervező.

A kevés számú kastély, mely Hillebrandt művei között ismeretes, a paloták gazdagabb változatát jelenti. A homlokzat felépítése szempontjából ez a rizalitok erőteljesebb mozgásában mutatkozik s a gazdagabb formák, díszítőelemek bőséges alkalmazásában. Miként a nagyváradi püspöki palotán is látszik, az emeletek szerepe, méretaránya változatlan. A rizalitok kiemelése már nem pusztán falsávok segítségével történik. A középrész ablakai magasabbak, és a felettük nyíló ovál ablakokkal állnak kapcsolatban, azokkal alkotnak szoros egységet. A sarok-

rizalitok pedig a többi ablakétól eltérő szemöldökdísz és szélesebb nyílásritmus révén válnak el környezetüktől. A kiemelt részek manzárdos lezárása újabb eszköz a tervező számára a homlokzat egyes szakaszainak differenciálásához.

A kastélyok — a városi palotákkal ellentétben — szabadon álló épületek, és alaprajzuk is kötetlenebb. Míg az említett Hillebrandt-paloták általában négyzetes udvar körül emelkednek, és tervezőjük a telek maximális kihasználását tartotta szem előtt, a kastélyok, vidéki nemesi rezidenciák szabadabb, változatosabb alaprajzon épültek fel. Az osztrák kastélyépítészetben a század közepén a francia eredetű, U alakú alaprajzi elrendezés vált uralkodóvá. Ez az alaprajz a főépülettel és az arra merőleges szárnyépületekkel díszudvart vesz körül. E típus legkorábbi hazai jelentkezése szintén erre az időszakra esik; elterjedését az 1740–50-es években épített, illetve kibővített gödöllői kastély nagy népszerűségével magyarázhatjuk. Ennél a kastélynál fogalmazta meg a kor építetőinek legjobban megfelelő belső elrendezést is az egyelőre ismeretlen tervező. Az így kialakult alaprajz egyszerű, de igen áttekinthető, világos, és a funkciónak megfelel, a használatot kényelmessé teszi. Az épület két traktusból áll: a főhomlokzat mögötti szobasorból és az udvar felől végigfutó folyosóból. Ezt a típust választotta Hillebrandt is azoknál a műveinél, melyeket önállóan épített. Ilyen megoldást mutat a nagyváradi püspöki palota, az esztergomi érseki palota és a nagykárolyi Károlyi-kastély.

Az építészeti részleteket, formákat kell még megvizsgálnunk, hogy Hillebrandt műveinek főbb sajátosságait megállapíthassuk. A kapuzat szinte kivétel nélkül az épület legdíszesebb, leghangsúlyosabb része. Leggyakoribb formája kosárféle nyílású, s a homlokzat síkjából kiforduló pillér vagy síkban tartott lizénapár kíséri (Ulfeld-palota; Nagyvárad; Pozsony, Balassa-palota, illetve a pozsonyi magtár kapuzata). A pillér volutával zárul, melyen kővázák vagy szoboralakok helyezkednek el. A síkban tartott változaton a kapunyílás felett egy második, íves párkány is látható (Bécs, Udvari Katonai Tanács épülete; Pozsony, magtár). A késői műveken a kapuzat elveszti plaszticitását, a homlokzathoz kiemelkedő motívumait, és egyszerű, szinte csak a nyílást hangsúlyozó formát mutat. A budai régi országház kapuja és különösen a pesti német színház portáljai készültek ilyen szigorú felfogásban.

A főemeleti ablakok Hillebrandt művein is a homlokzat leggazdagabban, legváltozatosabban kialakított részei. A korai műveken kb. a 70-es évek elejéig az ablaknyílás szegmentívű záradékot mutat. Kivétel nélkül mindig szemöldökpárkány díszíti: íves (Pozsony, Balassa-palota) vagy megtört vonalú (Nagyvárad). A 70-es évek második felétől az ablakok kialakításában is az egyenes vonalak uralkodnak: a nyílás lezárása és a párkány is egyenes vonalú. Az Udvari Katonai Tanács épületének ablakai fölött a szemöldökmezőben csak táblás dísz látható, de később, a budai átalakítások során Hillebrandt már tervez fonatos szemöldök-díszű ablakokat is.

Külön kell szólnunk a nagyváradi püspöki palota és a budai királyi palota középrészeinek ablakairól. Ezek méretre is kiemelkednek környezetükből, s a felettük álló ovál ablakokkal vakolt mezők közbeiktatásával összekapcsolva: különösen dekoratívan hatnak.

A homlokzatok második szintjének ablakai rendszerint kisebbek, mezzaninszerűek. Egyszerű, álló négyszögek, díszítésük is kevés. A nagyváradi püspöki

palotán a rizalitokon kivételesen szegmentívű mezzaninablakok is szerepelnek.

A homlokzati kompozíció kialakításában az ablaknyílások elrendezésén és formálásán túl egyéb eszközök is állnak a tervező rendelkezésére. Hillebrandt sosem hagyja üresen a falsíkot, és mindig vertikális irányú kapcsolatokat alakít ki. Díszesebb megoldás esetén fejezetes lizénák fogják össze az emeleket; főleg korinthuszi és ión fejezetekkel találkozunk. A volt Balassa-palotán a párkányzat alatt páros konzolok láthatók. Egyszerűbb homlokzatalakítás esetén sima vagy sávózott, fejezet nélküli falsávok állnak a földszinti osztópárkány felett. A schlosshofi kastélyon találkozunk először a homlokzatnak egy újfajta, a klasszicizáló késő barokkban nagyon általános kiképzésével. Az ablakok – szintén vertikális kapcsolatban állva – mélyített mezőkben helyezkednek el, s az ablaktengelyek között sima, kiemelkedő sávok maradnak. A pesti német színház tervén e mezőket már síkmotívumok díszítik. A homlokzatok hangsúlyos részét attika zárja le. A Balassapalota oromzatos, barokkos formái után e motívum is a klasszicista felfogás felé közelít. A schlosshofi kastélyon és az Udvari Katonai Tanács épületén már tömör mellvédként jelentkezik, feliratos táblával, váza- és fonatos díszítéssel, illetve címerrel. A budai egykori jezsuita kollégium új homlokzatának attikái még inkább zárt formákkal, tömörségükkel tűnnek ki, a felirat helyett füzérdísz-motívummal. A kúria homlokzati attikáján pedig a korábbi lépcsőzetes felépítés is elmaradt: csak sima, gerendázatszerű formát látunk. Vagyis az attikák kialakításában a formai egyszerűsödés, a felépítés dekorativitása helyett a szigorú, klasszicizáló felfogás jelentkezése figyelhető meg Hillebrandt művein.

A megismert paloták, kastélyok lefedése nyeregtetővel történt, csak a kiemelt részek, főleg a középrizalit záródott manzárdal.

A Hillebrandt-műveken alkalmazott díszítőmotívumok közül a fesztón azért jelentős, mert a 70-es évektől a klasszicizáló késő barokk építészet legjellemzőbb motívumává válik. Leggyakrabban ablakok szemöldökmezőiben látjuk, összefűzött füzér formájában, de attikán, falsávokat lezáró konzolpárok között is szerepel (pl. Pozsony, magtár), sőt a schlosshofi kastély homlokzatát is díszíti.

A palotákkal és kastélyokkal szemben jóval kevesebbet mondhatunk el Hillebrandt egyházi műveiről. Alkotásainak e csoportja ugyanis meglepően kisszámú: mindössze a nagyváradi székesegyház, az esztergomi székesegyházterv és a Szt. István-templom, valamint a budavári Szt. Jób-kápolna jelentik építészetének ezen ágát. Ezekből azt állapíthatjuk meg, hogy Hillebrandt a barokk háromhajós templomtípust alkalmazta legszívesebben. A két homlokzati tornyos, két kápolnasoros, kereszthajós megoldás a XVIII. század első felének osztrák barokk templomaival áll kapcsolatban. Az esztergomi Szt. István-templomnál Hillebrandt egyszerűbb, egyhajós, egy homlokzati tornyos alaprajzi változatot alakított ki. Ez az alaprajzi séma – a helytartótanács típustervei alapján – a 70-es évektől a magyarországi vidéki templomépitészetben nagymértékben elterjedt. Egyelőre feldolgozásra vár: milyen mértékű volt Hillebrandtnak vagy valamelyik munkatársának (pl. Lander alépitésznek) szerepe a típustervek kidolgozásában.

Egyedül a Szt. Jób-kápolna volt – a kastélykápolnák hagyományait követve – centrális építmény. A centrális templomokkal Hillebrandt még Balthasar Neumann mellett ismerkedhetett meg. A wernecki kastélykápolna (1733) például szintén

centrális megoldás. A holzkircheni egykori bencés prépostsági templom — Neumann 1726 körüli műve — pedig annyiban is emlékeztet a budai kápolnára, hogy szintén nyolcszög alaprajzú, kupolás lezárású építmény.²⁶⁵

*

Az épülettípusok áttekintése után kíséreljük meg Hillebrandt építész egyéniségének, művészi felfogásának felvázolását.

Az 50-es években indult művészpálya az érett barokk késői szakaszától a 80-as évek klasszicizáló késő barokk stílusáig ívelt. A korai művek még sokat megőriztek az érett barokk művészetből. A pozsonyi volt Balassa-palota, a nagyváradi püspöki palota és a budai királyi palota nagyudvari homlokzata motívumgazdagságával még a korábbi időszak építészetével tart rokonságot. A nagyváradi püspöki palota tervén a változatos szemöldökpárkányok, a finom lizénák, az oldott vonalú tetőzet inkább idézi Johann Lucas von Hildebrandt, a kora barokk nagymesterét, mint a század második felének stílusát. A korai műveken a könnyed, hajlékony, íves vonalak jelenléte (pl. ablakzáradékok, szemöldökpárkányok) szintén igazolja állításunkat. A paloták homlokzatán az alá- és fölérendeltség hangsúlyozása, a különálló formák összefűzése, a középrészre, a főmotívumra való koncentráció az érett barokk művészet jellegzetes felfogását tükrözi. Hillebrandtnak ebben a stíluskorszakában Balthasar Neumann volt az az egyéniség, aki közvetve-közvetlenül meghatározta fejlődését. 1757-es kérvényében hivatkozott is a Neumann mellett Würzburgban eltöltött évekre. Könnyen elképzelhetjük: milyen hatást gyakorolt a fiatal, kezdő építésze a nagyszabású építkezés és az a légkör, amelyben Neumann terve a francia udvari építészek, német mesterek és J. L. von Hildebrandt eszméinek állandó figyelemmel tartása mellett a megvalósulásig eljutott. A würzburgi palota kerti homlokzatának hatását leolvashatjuk a nagyváradi püspöki palota homlokzatán is. A tervezett tetőmegoldás — az egyes homlokzatszakaszok önálló, különálló lefedésével — J. L. von Hildebrandt oldott kontúros tetőzeteire emlékeztet. A középrizalit összekapcsolt ablakainak motívuma is Würzburgra vezethető vissza, de alkalmazásában elsősorban a féltoronyi kastély játszott közre, melynek átalakítását Hillebrandt vezette a 60-as évek közepén. A féltoronyi ablakmotívumok egyenes szemöldökpárkányukkal a nagyváradi püspöki palota megvalósult ablakainak közvetlen mintaképei.

Bár Hillebrandt első stíluskorszakában főleg az érett barokk stílusjegyek érvényesülnek, a barokk művészekől eltérő alkatát, későbbi fejlődését néhány tendencia korán előre jelzi. Mértéktartó díszítésmódja, a részletek egyszerűsége, puritán-sága, a síkban tartott, nem megmozgatott falfelületek, a világos, áttekinthető homlokzatok túlmutatnak a barokk építészet elvein.

A 70-es években kezdődik Hillebrandt építészetének második periódusa. A nagyszombati egyetem épülete már szigorúbb felfogást követ. A homlokzat síkban marad, a tagoló elemek, a kettős pilaszterek alig emelkednek ki a falsíkból. Megjelenik a feszton is az ablakok szemöldökmezőjében, és az erkélyt tartó konzolok között is füzérdísz feszül. Az első emelet egyenes párkánya szintén szigorú külsőt kölcsönöz a homlokzatnak. A kicsit száraz, erősen vonalas formaképzés jelzi az új hangot, mely világosan eltér a korábbi korszak stílusától.

A pozsonyi magtár homlokzatán még inkább síkok és egyenesek uralkodnak.

A homlokzat tagolását már fejezet nélküli falpillérek alkotják, hogy a fejezet oldottabb formái se zavarják a függőleges és vízszintes vonalak rendszerét. A falak tagolását ettől az időtől fogva mélyített mezők, táblák alkotják, vagyis tömegükkel nem jelentkező, síkokkal és vonalakkal ható elemek.

Hillebrandt ugyanezt a felfogást képviseli — az egyszerűséget szinte a végletekig fokozva — a nyitrai nagyréposti palota tervein. Addig jut el, hogy a homlokzat kimondottan síkarchitektúra, a rizalitok szinte csak jelezve vannak.

Az 1784–86-ban végrehajtott átalakítások Hillebrandt stílusának érett alkotásai. Klasszicizáló építészete e műveken a stílus kifejezett változatát képviseli. Már nyoma sincs a korábbi évtizedek barokk és rokokó emlékeinek; az új irányzat saját eszköztárát használja. Éppen ez a gazdag, öntudatos, ünnepélyes részletképzés, az egész falfelületet elborító, üres felületet nem hagyó tagolás jellemzi műveit a 80-as évektől. Most már egyszerű formáik ellenére is gazdaggá válnak a falfelületek. Megfigyelhetjük a budai régi országház kapuzatán a kapunyílást keretező táblázatok formáit vagy az emeleti ablakok mélyített mezőinek keretezéseit — hogy nem művészi szimplifikáció termékei, csupán a korábbi építészet részleteihez képest egyszerűsített, más felfogást követő irányzattal állunk szemben. A szemöldökpárkányok ebben az időben kizárólag egyenesek vagy háromszög alakúak. A szemöldökmezőkben gazdag díszítést látunk, melynek fő elemei a középen összefűzött, nyugodt vonalú füzér, a rozetta, az állókonzol és a triglifmotívum. Vagyis a korábbi stíluskorszakhoz képest új, önálló és változatos alakításra alkalmas eszköztár áll Hillebrandt rendelkezésére. Mindezek az elemek a XVIII. század végének jellegzetes formáit alkotják.

Ha Hillebrandt művészi alkatát, építészeti egyéniségét megkíséreljük összefoglalóan meghatározni, legelőször azt kell leszögezni: mesterünk nem tartozik az építészet legjelentősebb alkotói közé. Műveiben sem az újat teremtő fantázia alkotó ereje, sem a stíluskorszak minden eredményét magába szívó, szintetizálva kiteljesítő egyéniség nem tűnik ki. Legnagyobb erényei a jó felkészültség, a hagyományok ismerete és a mértéktartás. Ízléssel, gondossággal és választékossággal tervezett művei világosak, áttekinthetőek. Ezek az értékek kárpótolnak az épületek kicsit pedáns homlokzataiért, gyakran száraz formaképzéséért is.

Hillebrandt helyét az osztrák építészetben a késő barokk irányzat fő képviselői, Paccassi, Hohenberg és Canevale között jelölhetjük ki. A magyarországi építészetben szerepe igen jelentős. Alapos felkészültsége, nagyarányú tevékenysége és műveinek egyenletes, magas színvonala magyarázzák jelentőségét. Egyik meghonosítója volt a század második felében uralkodó klasszicizáló késő barokk irányzatnak. Canevale, Fellner és Hefele mellett egyéni hangot képviselt e stílusáramlatban. Hivatali működésével és magánmegbízásból épített munkáival közreműködött abban, hogy e művészi felfogás széles körben, a XVIII. századi magyarországi építészet zömét jelentő kisebb, vidéki alkotásokban is népszerűsége tette szert, általános gyakorlattá vált. A budai királyi palota egyes részletei, a nagyváradai székesegyház és püspöki palota, valamint a székesfehérvári székesegyház főoltára a magyarországi művészet fontos emlékei, maradandó értékei.

JEGYZETEK

A jegyzetekben előforduló legfontosabb rövidítések:

Ballus	Ballus, Paul, Pressburg und seine Umgebungen. Pressburg 1823
Balogh	Balogh Jolán, Az esztergomi Bakócz-kápolna. Bp. 1956
Biró	Biró József, Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei. Bp. 1932
Borsos	Borsos László, A régi budai Országháza. Építés-Építészettudomány (1974) 1—2. sz. 55—93
Budó	Budó Jusztin, Az első kultúrtörökvések Budán a visszafoglalás után. Tanulmányok Budapest Múltjából V. Bp. 1936, 220—241
Bunyitay	Bunyitay Vincze, A mai Nagyvárad megalapítása. Bp. 1885
Czagány	Czagány István, A budavári palota. Bp. 1966
Dehio-Handbuch	Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Wien. Wien—München 1954
Eberle	Eberle, Ludwig, Das Kriegskanzleihaus am Hof. Wien 1913
Felhő—Vörös	Felhő I.—Vörös K., A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961
Fleischer, Adatok	Fleischer Gyula, Adatok a féltoronyi kastély és belső díszítésének történetéhez. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei V. Bp. 1929, 144—162
Fleischer	Fleischer, Julius, Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher . . . von 1705 bis 1790. Wien 1932
Fleischer, Umbau	Fleischer, Julius, Umbau und Innenausstattung des Palais Strattmann-Windischgrätz in Wien. Kunstgeschichtliche Studien. Hrsg. von Hans Tintelnö. Breslau 1943, 45—61
Franz	Franz, Anton Richard, Wiener Baukünstler in Pressburg im Theresianischen Zeitalter. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes XIII. Wien 1919, Beiblatt 23—62
Freeden	Freeden, Max, Balthasar Neumann. München 1953
Frey	Frey, Dagobert, Johann Bernhard Fischer von Erlach. Wien 1923
Fundarek	Fundarek, Jozef, Osudy Tereziánskej sycky v Bratislave. „Bratislava”, Acta Musei Civitatis Bratislavis III (1967) 165—193
Grimschitz, Barockpaläste	Grimschitz, Bruno, Wiener Barockpaläste. Wien 1947
Grimschitz, Hildebrandt	Grimschitz, Bruno, Johann Lucas von Hildebrandt. Wien—München 1959
Haller	Haller, Max, Geschichte von Schlosshof. Wien 1903
Hekler	Hekler Antal, Die Universität Budapest. Basel 1935
Juhász	Juhász Viktor, Adatok Székesfehérvár múltjából. Magyar Művészet (1933) 388
Kapossy, Hillebrandt	Kapossy János, F. A. Hillebrandt, 1719—1797. Bp. 1924
Kapossy, A kamara	Kapossy János, A magyar királyi udvari kamara építészei Mária Terézia és II. József korában. A Századok 1924. évi Csánki-emlékkönyve. Bp. 1924
Kapossy, Mária Terézia	Kapossy János, Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere. Archaeologiai Értesítő (1928) 166—187

Kapossy, Leithner	Kapossy János, Johann Georg Leithner (1725—1785). <i>Archaeologiai Értesítő</i> (1938) 87—110
Kapossy, Mégegyszer	Kapossy János, Mégegyszer a királyi vár tervező mesteréről. <i>Művészettörténeti Értesítő</i> (1953) 123—130
Kapossy	Kapossy János kéziratok hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség könyvtárában (a név utáni törzszám a leltári és oldalszámot jelöli)
Kelényi	Kelényi György, F. A. Hillebrandt tervei a nagyvárad püspöki palotához. <i>Műemlékvédelem</i> (1970) 43—45
Kelényi B. Ottó	Kelényi B. Ottó, A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. <i>Historia I</i> (1928) 58—62
Kemény	Kemény Lajos, A pozsonyi vár és a váralja. Pozsony 1933
Keresztesi	Keresztesi József egykorú eredeti naplója: <i>Diarium itineris Budensis</i> (1790). Kiadva: Bp. 1882
Knapp	Knapp, Fritz, Balthasar Neumann. Bielfeld—Leipzig 1940
Korabinsky, Beschreibung	Korabinsky, Johann Matthias, Beschreibung der kön. ung. Haupt-Frey u. Krönungsstadt Pressburg. Pressburg 1786
Kovács	Kovács Lajos, A régi pesti Vigadó építésének előzményei. <i>Tanulmányok Budapest Múltjából III.</i> Bp. 1934, 62—90
Lehmann	Lehmann Ferenc, A budai királyi paloták. Bp. 1900
Lehotska	Lehotska, Darina etc., Bratislava. Bratislava 1961
Lepold	Lepold Antal, Ki csinálta az esztergomi Bazilika első tervét? <i>Nemzeti Ujság</i> (1933) jan. 1. sz., 27
Mathes	Mathes, J. N., Veteris arcis Strigoniensis . . . descriptio. Strigonii 1827
Menclova	Menclova, Dobroslava, Hrad Bratislava. Bratislava 1936
Miller	Miller, Johannes Ferdinandus, Epitome vicissitudinum . . . Buda 1760
Némethy	Némethy Lajos, Nagyboldogasszonyról nevezett budapest-vári főtemplom történelme. Esztergom 1876
Ortvay	Ortvay Tivadar, Pozsony város utcái és terei. Pozsony 1905
Österreichische Kunsttopographie	Österreichische Kunsttopographie. Bd. II. Die Denkmale der Stadt Wien (XI—XXI. Bez.). Wien 1908; Bd. XIV. Baugeschichte der kk. Hofburg in Wien. Wien 1914
Pálinkás	Pálinkás László, Esztergom XVIII. századi műemlékei. Bp. 1937
Pauler	Pauler Tivadar, A budapesti magyar kir. tudományegyetem története. I—II. köt. Bp. 1880
Paulinyi	Paulinyi Oszkár, A m. kir. belügyminisztérium várbeli székházának története. <i>Tanulmányok Budapest Múltjából VI.</i> Bp. 1938, 16—61
Peisner	Peisner Ignác, Budapest a XVIII. században. Bp. 1903
Réh	Réh Elemér, A régi Buda és Pest építései Mária Terézia korában. Bp. 1932
Reuther	Reuther, Hans, Die Kirchenbauten Balthasar Neumanns. Berlin 1960
Schams	Schams, Franz, Vollständige Beschreibung . . . Ofen in Ungarn. Buda 1822
Scherer	Scherer Ferenc, Gyula város története. I—II. köt. Bp. 1938
Schmidt	Schmidt, Justus, Die alte Universität in Wien und ihr Erbauer J. N. Jadot. Wien—Leipzig 1929
Schoen, Városháza	Schoen, Arnold, A budapesti központi városháza. Bp. 1930
Schoen, Fischer	Schoen Arnold, Fischer V. festő levelei a Szent István-főoltárképről. Székesfehérvári Szemle. I. rész: (1933) 2. sz. 24—25; II. rész: 3—4. sz. 38; III. rész: (1934) 71—75
Schoen, Emlékezés	Schoen Arnold, Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára. Bp. 1943
Sedlmayr	Sedlmayr, Hans, Johann Bernhard Fischer von Erlach. Wien—München 1956
Supis pamiatok	Supis pamiatok na Slovensku. I—III. köt. Bratislava 1967—69
Szalay	Szalay Gyula, Az egyetemi kath. gimnázium története. A gimnázium 1935—36. évi évfolyama. Bp. 1937

Takáts	Takáts Sándor, A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben. Századok (1906) 781—812
Tietze-Conrat	Tietze-Conrat, E., Die Restaurierung der hl. Dreifaltigkeitssäule in Wien in den Jahren 1775—76. Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K. K. Zentral-Kommission II. Wien 1908, 23—34
Tóth Andrásné	Tóth Andrásné Polonyi Nóra, A magyar állami műszaki szervezet kezdetei. Levéltári Közlemények (1964) 207—230
Tölgyesy	Tölgyesy Felicia, A pozsonyi barokk építészet. Bp. 1937
Uxa	Uxa József, A budavári királyi kápolna . . . története. Bp. 1934
Voit, Beszámoló	Voit Pál, Beszámoló . . . levéltári kutatásokról. Magyar műemlékvédelem 1959—1960. Bp. 1964, 258—259
Voit	Voit Pál, A barokk Magyarországon. Bp. 1970
Wagner	Wagner, Vladimir, Franz Anton Hillebrandt a jeho stavitelska cinnost na Slovensku. Sbornik na počest dr. J. Skultétyho. Martin 1933
Wagner-Rieger	Wagner-Rieger, Renate, Das Wiener Bürgerhaus des Barock und Klassizismus. Wien 1957
Weyde	Weyde, Gisela, Pressburger Baumeister der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Pressburg 1930
Zacharias	Zacharias, Thomas, Joseph Emanuel Fischer von Erlach. Wien—München 1960
Zádor	Zádor Anna, Építészeti tervek a 18. századból. Archaeologiai Értesítő (1935) 171

*

¹ Éber László írja: „Nagyváradon Patachich püspök alatt Hildebrand tervei szerint épül a székesegyház és a püspöki palota.” XVIII. századbeli falfestmények Magyarországon. Archaeologiai Értesítő XXX (1910) 195. — Nem tudni: Éber itt Johann Lucas v. Hildebrandtra gondolt-e, vagy Hillebrandt nevét használta rossz formában.

² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). E-41. Litterae ad Cameram exaratae. Series III. fasc. 71. 1770—1772. U., illetve: OL. E-19. Acta Grassalkovichiana. 30 July 1757. — Közli: Franz 25.

³ Mader, Felix, Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern. Bd. III. Unterfranken XII. Stadt Würzburg. München 1915, 414.

⁴ Az ajánlólevél 1757. július 4-én kelt.

⁵ OL. E-15. Exped. Camerales 1757. augusztus 4. D.1.

⁶ Uo. 1762. október 29. D.1. Decret für den neuernannten Cameral-Architecten Hillebrand. — Vö.: Kapossy, Hillebrandt 9.

⁷ Decret an den K. Hungar. Hof-Architecten (und Ingenieur) Anton Hillebrandt. Die allergnädigste Benennung desselben zum kk. Hof Ober Architecten Wien. Staatsarchiv. Camerale. 1772. No. 191. — Vö.: Kapossy 795/109.

⁸ 1773. március 11-én: „Kunstklassenrat der Architekturklasse”. — Vö.: Kapossy, Hillebrandt 15.

⁹ Wien. Staatsarchiv. Protocoll in Hofparteisachen. 1773. Juni. No. 155 (Kapossy 790/17) és OL. A-39. 1773. No. 2614.

¹⁰ Kapossy, Hillebrandt 15.

¹¹ „Hillebrandt verdient wegen seinen Fleiss und Ehrlichkeit . . .” Wien. Staatsarchiv. Prot. 1775. fol. 26. május 17. No. 34. — Vö.: Kapossy 795/104.

¹² Wien. Staatsarchiv. Hofbauamtsakten. 1776. No. 76. — Vö.: Kapossy, Hillebrandt 16.

¹³ Wien. Staatsarchiv. Hofbauamtsakten. 1783. Juli. No. 64. — Vö.: Kapossy, Hillebrandt 17.

¹⁴ OL. A-39. 1783. október 6-i dátummal. 1783. No. 12024.

¹⁵ OL. E-44. Aedificalia. 1784. fons 13 és 32. — Vö.: *Ember Győző*, A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867). Levéltári Közlemények (1942–1945) 347.

¹⁶ *Ember* i. m. 350.

¹⁷ Uo.: igazgató: Stanislaus Heppé; építész: Joseph Tallherr.

¹⁸ Wien. Staatsarchiv. Ung. Camerale. 1788. január. No. 408. — Vö.: *Kapossy* 795/72.

¹⁹ Uo. 1788. fasc. 23. No. 12. — Vö.: *Kapossy* 790/91.

²⁰ „et aedificium domus meae, quae publici applausum meruit, sub unica Directione ipsius Hillebrand aedificata fuit”.

²¹ Dehio-Handbuch 63.

²² Alaprajzuk (pince, földszint, I. és II. emelet) az OMF Építészeti Múzeumában.

²³ *Kapossy* 789 (szám nélküli oldalak).

²⁴ Dehio-Handbuch 80.

²⁵ 1757. okt. 10-i bejegyzés a bécsi Szt. István-plébánia anyakönyvében (első gyermeke születésekor): „Der kön. Hung. Hofkammer und des regierenden Fürsten zu Salm, Herzogen zu Hogstraten Architect und Ingenieur.” — Vö.: *Franz* 27.

²⁶ A kamara műszaki tevékenységéről: *Tóth Andrásné*.

²⁷ A Decretum jelzete: 6. jegyzet.

²⁸ Bratislava. Városi Levéltár. Protoc. occulata. 1759–64. p. 317–24. Opinio von Johann Brequin Lieut. ing. Corps. 1760. június 16. — Vö.: *Tölgyesy* 66.

²⁹ *Tölgyesy* 26.

³⁰ *Biró* 60.

³¹ A polgárság emelte, hogy a katonai beszállásolásoktól megszabaduljon. Vö.: *Ballus* 78.

³² *Franz* 39.

³³ *Ortvay* 137.

³⁴ *Tölgyesy* 29.

³⁵ *Wagner* 450. old. szintén elvitatja az Apponyi- és Esterházy-palotát Hillebrandtól.

³⁶ *Weyde* 64–65. — *Lehotska* 157.

³⁷ Ortvay, Kapossy és Tölgyesy Hillebrandtnak tulajdonítják az épületet.

³⁸ *Tölgyesy* 33.

³⁹ *Weyde* 32–34.

⁴⁰ *Korabinsky*, Beschreibung 33.

⁴¹ *Lehotska* 174.

⁴² Supis pamiatok . . . I. köt. 170.

⁴³ Nagyvárád. Püspöki levéltár. Publ. Eccl. VIII. 58. — Vö.: *Biró* XXXIV. melléklet.

⁴⁴ Uo. No. 19. — Vö.: *Biró* XXXV. melléklet.

⁴⁵ Uo. — Vö.: *Biró* XXXVI. melléklet.

⁴⁶ *Biró* 27. old. a római Szt. Péter-templomra gondolt.

⁴⁷ Nagyvárád. Püspöki uradalmi levéltár. fasc. 77. — Vö.: *Biró* XXXVII. melléklet.

⁴⁸ *Biró* 28. — A residua szó utal arra, hogy elmaradt összegekről van szó, s e tétel különben is Ricca és kőművesgárdája útiköltsége előtt szerepel a kimutatásban.

⁴⁹ Oldelli „Dizionario”-ja 1807-ben azt írja, hogy Ricca 1756-ban meghalt. A nagyváradi számadásokban 1756. január 2. után nem szerepelt.

⁵⁰ Lucchiniről és 24 kőműveséről az utolsó ismert említés: 1760. május 3. Ezután valószínűleg továbbvándoroltak.

⁵¹ 1782-ben Neumann a Lander kamarai alépítész megüresedett állásáért folyamodó kérvényében arra hivatkozik, hogy 20 esztendeje vezeti a nagyváradi építkezéseket. Vö.: *Kapossy*, A kamara 17.

⁵² OL. A-1. Originales Referadae. 1769. No. 165. 179. tétel.

⁵³ Vö.: *Biró* I. melléklet.

⁵⁴ *Biró* 33.

⁵⁵ Koller megbízása: OL. A-35. Conceptus Expeditionum. 1769. No. 173 ex Junio. — Vö.: *Kapossy*, A kamara 25.

⁵⁶ OL. A-39. 1770. No. 5607. adnex 2. — Vö.: *Biró* LIV. melléklet.

⁵⁷ Uo. adnex 5. Koller 1769. július 27-i kimutatása. — Vö.: *Biró* LV. melléklet.

⁵⁸ OL. T.-18. No. 10. — Vö.: *Kelényi* 43–45.

⁵⁹ OL. C-39. Acta fundationalia. 1769. 1770 sub Ladula D. fasc. 31. — Vö.: *Biró* LII. melléklet.

⁶⁰ OL. A-39. 1770. No. 5607. — Vö.: *Biró* LIII. melléklet.

⁶¹ OL. A-39. 1770. No. 2799. — Vö.: *Biró* LVI. melléklet.

⁶² 1777. október 18-án. — Vö.: *Bunyitay* 26.

⁶³ OL. A-39. 1778. No. 4773. — Vö.: *Biró* LVII. melléklet.

⁶⁴ 1778. november 26-án. OL. A-39. 1779. No. 1726. — Vö.: *Biró* LVIII. melléklet.

⁶⁵ OL. A-39. 1778. No. 4773.

⁶⁶ OL. A-1. Originales Referadae. 1769. No. 165. — Vö.: *Biró* LI. melléklet.

⁶⁷ OL. A-39. 1777. No. 2799. — Vö.: *Biró* LVI. melléklet.

⁶⁸ *Biró*, 101. old. 302. jegyzet és LX. melléklet.

⁶⁹ Nagyváradi. Püspöki Levéltár. Protocollum Consistorii Episcopalis. 1762. — Közli: *Biró* 105.

⁷⁰ OL. Kamarai lvt. 4395/1776. Neumann 1776. augusztus 23-án kelt felterjesztése a királynőhöz: „... es sich in dem 762-ten Jahre eräuet, dass der Bischof in Grosswardein zur Beforderung der Allhier neu erbauenden Thum Kirche und Bischoflichen Residenz sich um einen wohlkündigen Architect der das Bauwesen fortführen sollte, beworben ...” — Vö.: *Kapossy* 790/102.

⁷¹ Nagyváradi. Püspöki uradalmi levéltár. No. 77 alatt, 180–200. számokon 1762-es utalványozások J. M. Neumann Bau Inspector ellenjegyzésével. — Vö.: *Kapossy* 790/81.

⁷² OL. C-38. Cassa Parochorum Dioec. Varad. No. 4. Ludovicus Ordody 1735-ös Situationsplanja. — Vö.: *Kapossy* 790/159.

⁷³ *Biró* 58. old. és 19. ábra. A rajz helye: Nagyváradi. Székeskáptalani levéltár. Jelzet nélkül.

⁷⁴ OL. A-39. 1770. No. 5607. adnex 6: „Allergehorsamste Nota über die in Bau befindliche Bischöfliche Residenz zu Gross-Wardein Betreffend.” — Vö.: *Biró* 146–147.

⁷⁵ OL. T-18. No. 10. — Vö.: *Kelényi* 43–45. — A tervrajzok csak újabban kerültek elő, így *Kapossy* és *Biró* még nem ismerte azokat.

⁷⁶ OL. A-39. 1770. No. 5607. adnex 5. Koller kimutatása a székesegyház és a püspöki palota költségeiről. — Vö.: *Biró* LV. melléklet.

⁷⁷ Ez az összeg csak az okvetlenül szükséges kiadásokra vonatkozik; nincs beleszámítva a püspöki uradalomból nyert nyersanyag és az ingyenes jobbágymunka.

⁷⁸ OL. C-39. Acta fundationalia. 1769. 1770. sub Ladula D. fasc. 31. — Vö.: *Biró* LII. melléklet.

⁷⁹ OL. A-39. 1770. No. 5607. — Vö.: *Biró* LIII. melléklet.

⁸⁰ *Kapossy*, Hillebrandt 2–3. tábla. — Jelzet: OL. A-1. Originales Referadae. 1769. No. 165 mellékletei.

⁸¹ OL. T-1. fasc. 1. No. 98.

⁸² OL. A-39. 1777. No. 2799. — Vö.: *Biró* LVI. melléklet.

⁸³ Mária Terézia a kancellária 1769-es felterjesztésére azt írta rá: „primo Seminarum dein Ecclesia ac demum Residentia Episcopalis construantur”. *Biró* 59.

⁸⁴ Uo. 69.

⁸⁵ OL. A-39. 1770. No. 5607. Három tervmelléklet.

⁸⁶ Uo. — Vö.: *Biró* LXVII. melléklet.

⁸⁷ Uo. melléklet. — Eszerint a hiányzó tervek közül az „A” jelű a pince alaprajza, a „D” jelű a „második — vagy mezzanin emelet” alaprajza volt. Mivel a homlokzati rajz szerint az épület csak egyemeletes lett volna, úgy gondoljuk; esetleg a főhomlokzat kapott volna a középrizalit felett még egy mezzanin-szintet. Érdekes, hogy a főhomlokzat terve nem szerepel a felsorolásban; talán azért, mert majdnem azonos volt az „E” jelű tervvel.

⁸⁸ *Schmidt* 102.

⁸⁹ *Menclova* 49. old. szerint: A₁ Albertina, H 1358.

⁹⁰ *Menclova* uo.: A₂.

⁹¹ *Schmidt* 113. old.: 71, 72, 73, 74. szám; *Menclova* uo.: A₃, A₄, A₅.

⁹² OL. A-107. Hungarica Palffyana. fasc. 33. No. 57. — A Chare Comes megszólítás — tekintve az anyag vegyes eredetét — nem tudni kire vonatkozik; csak feltételezzük, hogy Grassalkovichra.

⁹³ OL. Acta post Praesid. Grassalkovich reman. fasc. 13. No. 38. — Vö.: *Kapossy* 762/5.

- ⁹⁴ Franz 21.
- ⁹⁵ *Mencloua* jelölésével: B1–B4 és C1. Utóbbival azonos, kissé kevésbé kidolgozott terv 1762-ből: *Zádor* 171.
- ⁹⁶ OL. Litterae Praesidis Grassalkovich. 1766. dec. 2. és 1767. febr. 12. — Vö.: *Kapossy*, A kamara 11.
- ⁹⁷ *Ballus* 312.
- ⁹⁸ *Kemény* 57.
- ⁹⁹ Franz 20.
- ¹⁰⁰ OL. E-15. Expeditiones Camerales. 1767. okt. 2.: „pro novo aedificio in hujate Arce Regia ponendo”.
- ¹⁰¹ OL. Acta post Praesid. Grassalkovich reman. fasc. 23. No. 76.
- ¹⁰² Például Joseph és Peter Scheffer rézmetszete, 1787.
- ¹⁰³ OL. T-62. No. 48.
- ¹⁰⁴ *Lehotska* 69. old. szerint a tervrajz a bratislavai SUPSOP archívumában van.
- ¹⁰⁵ OL. T-62. No. 32.
- ¹⁰⁶ OL. E-44. Aedilia. 1774. június. No. 435.
- ¹⁰⁷ *Kapossy*, Mária Terézia 172.
- ¹⁰⁸ *Schmidt* 101.
- ¹⁰⁹ *Kapossy*, Mégegyszer 126.
- ¹¹⁰ *Kapossy*, Mária Terézia 172.
- ¹¹¹ *Czagány* 25.
- ¹¹² A királyi palota mesterkedése művészettörténet-írásunkban régóta vita tárgya. *Réh* Mayerhoffer András tervezői szerepét vetette fel. *Kapossy* János több tanulmányában amellett foglalt állást, hogy a palotát valójában a Jadot tervezőirodáját vezető Hillebrandt tervezte, saját invenciója szerint. *Voit* 47–48. old. azt vallja, hogy a palota építésvezetője, Oraschek Ignác új homlokzatot tervezett, s így az épület művészi kialakításában is részt vett.
- ¹¹³ OL. T-18. Kereskedelmi Minisztérium tervgyűjteménye, BT. 2.
- ¹¹⁴ OL. E-15. Expeditiones Camerales. 1766. dec. 5. — Vö.: *Kapossy*, Hillebrandt 12.
- ¹¹⁵ OL. Acta post Praesid. Grassalkovich reman. fasc. 23. No. 88. — Vö.: *Kapossy*, Hillebrandt 12.
- ¹¹⁶ *Lehmann* 33.
- ¹¹⁷ *Uxa* 181.
- ¹¹⁸ *Hekler* 20–21.
- ¹¹⁹ OL. A-34. Conc. Ref. 1767. No. 113. — Vö.: *Kapossy* 790/9.
- ¹²⁰ OL. T-1. Delineationes Aedilium. fasc. 1. No. 14.
- ¹²¹ *Czagány* állítása (27. old.), hogy 1771–78 között épült, a források ismeretében nem fogadható el.
- ¹²² Wien, Staatsarchiv, Ung. Camerale. 1778. fasc. 33. No. 115. — Vö.: *Kapossy* 790/106.
- ¹²³ OL. A-39. 1778. No. 2724. — Vö.: *Kapossy* 790/59–63.
- ¹²⁴ OL. Az előző jegyzetben említett akta melléklete.
- ¹²⁵ OL. T-18. Kereskedelmi Minisztérium tervgyűjteménye. BT. 28.
- ¹²⁶ OL. C-128. Protocolum-kötet. 1789. rksz. 2. No. 249. bejegyzés.
- ¹²⁷ Uo. No. 282, 364, 552, 581, 828. bejegyzések.
- ¹²⁸ OL. T-18. BT. 30.
- ¹²⁹ *Balogh* 14.
- ¹³⁰ Uo. 15.
- ¹³¹ Uo. 15.
- ¹³² Uo. 16.
- ¹³³ Uo. 115.
- ¹³⁴ *Lepold* 27.
- ¹³⁵ Esztergom, Prímási gazdasági lvtár. A főszékesegyházra vonatkozó vegyes iratok. — Vö.: *Balogh* 114.
- ¹³⁶ Esztergom, Bazilika, Mintaterem. Téka: Titul. IV. Mappae et Delin. Aedificiorum Primat. etc. No. 36. — Vö.: *Balogh* 114.
- ¹³⁷ OL. Cam. Hung. Litterae Praesidis Grassalkovich. 1765. június 25. *Kapossy* jegyzetei.
- ¹³⁸ *Fleischer* 12.

- ¹³⁹ *Mathes* IV—V. tábla és 14—16. old.
- ¹⁴⁰ *Pálinkás* 51.
- ¹⁴¹ *Fleischer* 11.
- ¹⁴² *Schoen*, Városháza 46.
- ¹⁴³ *Fleischer* 178.
- ¹⁴⁴ *Cincik, Josef*, Barokové freska J. J. Chamanta... Bratislava 1938, 15.
- ¹⁴⁵ A császári számadáskönyvek szerint Hillebrandt készítette a gödingi (Hodonin) és a szlatinai templomok oltárait is, de ezekről több adat nem áll rendelkezésünkre. — *Vö.: Fleischer* 11, 178.
- ¹⁴⁶ Wien. Staatsarchiv. Ung. Camerale. 1772. fasc. 33. No. 137. — *Vö.: Kapossy* 790/111.
- ¹⁴⁷ Uo. Ben. Res.: „placet der Hillebrand solle mir ehender den plan vorlegen”.
- ¹⁴⁸ Uo.
- ¹⁴⁹ Uo. No. 167.
- ¹⁵⁰ OL. E-70. Ben. Res. 1773. aug. 21. fasc. VIII. No. 32. et Reg. fol. 3.
- ¹⁵¹ OL. E-44. 1774. március. No. 128. Festetich felterjesztése.
- ¹⁵² *Schoen*, Fischer 24.
- ¹⁵³ Uo.
- ¹⁵⁴ Székesfehérvár. Állami Levéltár. Protocolla. 1775. december 4. — *Vö.: Juhász* 388.
- ¹⁵⁵ OL. T-20. No. 88 és No. 104/9—11. — A templomról: *Scherer* I. köt. 296.
- ¹⁵⁶ A Szentháromság-oszlop restaurálásának történetét *Tietze-Conrat* tanulmánya alapján rekonstruáltuk.
- ¹⁵⁷ Wien, Hofbau-Akten. 1772. No. 22 és Hofbau-Prot. 1773. Sess. 4 ad No. 28. — *Vö.: Kapossy*, Leithner 96.
- ¹⁵⁸ Österreichische Kunsttopographie. Bd. II. 109—110.
- ¹⁵⁹ *Hodinka Antal*, A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Bp. 1909, 679—681.
- ¹⁶⁰ Wien, Staatsarchiv, Generalhofbaudirektion. 1781. fasc. 2. júl. 16. No. 13; aug. 6. No. 35 etc. — *Vö.: Kapossy* 795/87, 795/91 etc.
- ¹⁶¹ A jezsuita professzusház átépítésének történetét *Eberle* könyve alapján írjuk le.
- ¹⁶² Wien, Staatsarchiv. Camerale. 1773. ex dec. No. 1. fasc. 23. — *Vö.: Kapossy* 790/95—96.
- ¹⁶³ Wien. Hofbaudirektion. 1787. No. 152. — *Vö.: Kapossy* 790/119.
- ¹⁶⁴ Wien, Staatsarchiv, Camerale. 1774. ex Martio. No. 234. fasc. 23. — *Vö.: Kapossy* 790/97—99.
- ¹⁶⁵ Uo. 1775. ex Martio. No. 342. fasc. 23. — *Vö.: Kapossy* 790/100.
- ¹⁶⁶ Wien, Staatsarchiv. Generalhofbaudirektion. 1781. fasc. 1. nov. No. 31. fol. 473, 474; aug. fol. 385. — *Vö.: Kapossy* 795/88, 795/86.
- ¹⁶⁷ Österreichische Kunsttopographie. Bd. XIV. 322. old. 335. kép.
- ¹⁶⁸ A forrásokot közölte: *Fleischer*.
- ¹⁶⁹ *Grimschütz*, Hildebrandt 72.
- ¹⁷⁰ *Fleischer*, Adatok 144—162.
- ¹⁷¹ Jacob Humplick készítette. *Vö.: Fleischer*, Adatok 5—7. ábrák.
- ¹⁷² *Grimschütz*, Hildebrandt 121—126.
- ¹⁷³ *Fleischer* 176.
- ¹⁷⁴ Uo. 188.
- ¹⁷⁵ Uo. 180.
- ¹⁷⁶ Uo. 181.
- ¹⁷⁷ Canevale műve.
- ¹⁷⁸ *Kapossy* 789/7.
- ¹⁷⁹ *Fleischer* 189.
- ¹⁸⁰ Uo. 191.
- ¹⁸¹ Wien. Pideikomissherrschaften. fasc. 4. Orth. — *Vö.: Kapossy* 789/3—4.
- ¹⁸² A számadáskönyvek szerint a 70-es években Hillebrandt — részben a schlosshofi kastély átépítésével egy időben — több kastély „reparációjával” is foglalkozott. Ezek szintén Albert herceg tulajdonában voltak. A niederweideni, eckartsau-i, holic-i kastélyok és kertjeik korszerűsítéséért Hillebrandt rendszeresen felvett jelentős összegeket. Szerepe ugyanúgy a tervező és legfőbb irányítóé volt, mint Schlosshofban. Mivel e kastélyok építéstörténete nincs még alaposan feldolgozva, el kell tekintenünk annak felvázolásától, hogy milyen módo-

sításokat végzett Hillebrandt. — A nevére történt kifizetésekhez vö.: *Fleischer* passim. Schlosshofhoz vö.: *Haller*.

¹⁸³ OL. C-35. Acta oeconomica. Lad. C. fasc. 9. No. 4. 2670. — Vö.: *Kapossy* 790/156.

¹⁸⁴ A jegyzőkönyv másolata: OL. Kancellária. 1774. No. 3052. — Vö.: *Kapossy* 790/141.

¹⁸⁵ OL. Cam. Oecon. M. 1775. No. 1042. — Vö.: *Kapossy* 790/141.

¹⁸⁶ *Franz* 32.

¹⁸⁷ OL. A-39. 1776. No. 1599. — Vö.: *Kapossy* 790/12.

¹⁸⁸ Grusz terveinek dátuma: 1775. június–július. — Uo. 1777. No. 2670.

¹⁸⁹ A leírt munkákon kívül Hillebrandt pozsonyi tevékenységét a következőkkel kell kiegészítenünk: 1772-ben a kamaraépület hátulsó szárnyát emeletráépítéssel bővítette; 1776-ban felépítette az új koronázódombot; 1778-ban irányította a dóm új feljárójának megtervezésében Lorenz Lander alépítész.

¹⁹⁰ OL. T-1. fasc. 1. No. 46. Hat tervrajz és egy lap költségvetés.

¹⁹¹ Vö.: *Fundarek* 165–193.

¹⁹² *Kapossy*, Hillebrandt 10.

¹⁹³ OL. T-20. No. 57/1–12. — Vö.: *Voit*, Beszámoló 258–259.

¹⁹⁴ *Kapossy*, Hillebrandt 6–7. tábla.

¹⁹⁵ OL. T-20. No. 101/6.

¹⁹⁶ *Pauler* 46.

¹⁹⁷ OL. A-1. Originales Referadae. 1770. No. 130 és No. 144: "die Besorgung dieses Gebäudes der Hungar Hof-Kammer unter der Direction des ohnehin Cameral-Bau-Architecti von Hillebrandt aufzutragen".

¹⁹⁸ *Pauler* 114.

¹⁹⁹ OL. A-39. 1777. No. 2895. pg. 145. — Vö.: *Kapossy* 790/11.

²⁰⁰ OL. C-67. Acta ad translationem Universitatis Tyrnaviensis . . . p. 379–382. Kempelen leírása az egyetemi építkezések helyzetéről, Buda, 1777. július 7.

²⁰¹ Uo. p. 373–375.

²⁰² *Pauler* 116. — *Kelényi B. Ottó* 58.

²⁰³ OL. A-39. 1777. No. 2439. — Vö.: *Kapossy* 790/11.

²⁰⁴ OL. T-18. Kereskedelmi Minisztérium tervgyűjteménye. — BT. 27.

²⁰⁵ OL. C-13. Benigna Mandata. 1782. január 26. — Vö.: *Felhő–Vörös* 440.

²⁰⁶ *Prokopp, A.*, Die Markgrafschaft Mähren . . . 1089–1090. old.

²⁰⁷ *Paulinyi* 35.

²⁰⁸ OL. A-39. 1783. No. 12.232.

²⁰⁹ OL. A-39. 1784. No. 574. — Vö.: *Kapossy* 790/22.

²¹⁰ OL. A-39. 1784. No. 1930. Hillebrandt jelentése.

²¹¹ OL. A-39. 1783. No. 12.706. — Vö.: *Paulinyi* 56.

²¹² OL. C-64. Departamentum commerciale. Protocolla. 18. No. 51.

²¹³ OL. A-39. 1784. No. 594.

²¹⁴ OL. A-39. 1784. No. 5096. — Vö.: *Kapossy* 790/23.

²¹⁵ OL. A-39. 1784. No. 1930. — Vö.: *Kapossy* 790/137.

²¹⁶ A kúria épületét 1771. március 18-án vásárolták Martin Szeleczyktől 32 000 forintért. A Királyi Jogügyi Igazgatóság épülete az 1775-ben 27 325 forint 20 krajcárért megvásárolt jezsuita rendház volt. — Vö.: OL. E-44. Aedilla. 1802. nov. 18.

²¹⁷ *Moess Alfréd*, Egy 18. századi pesti kőfaragómester munkássága. Művészettörténeti Értesítő (1968) 3–4. sz. 246.

²¹⁸ Wienerisches Diarium. 1748. No. 90.4. — Vö.: *Schoen*, Emlékezés 7.

²¹⁹ OL. A-39. 1782. No. 550. — A biztosok jelentése: OL. Helytartótanácsi lvt. Okolicsányi. 1782. fons 64. pos. 301. — Vö.: *Paulinyi* 55.

²²⁰ Mayrhoffer felmérése a rendfelosztáskor: I. a 3 jelzetet a helytartótanácsi biztosok jelentése mellett. — Átalakítási terve: OL. A-39. 1783. No. 9866.

²²¹ OL. E-44. Aedilia. 1783. fons. 15. pos. 2.

²²² OL. A-39. 1783. No. 9886.

²²³ OL. A-39. 1783. No. 12.232. — Vö.: *Paulinyi* 56.

²²⁴ OL. A-39. 1786. No. 403.

²²⁵ Hillebrandt jelentése: OL. A-39. 1784. No. 4300, 4606, 10.706 és 11.379. — Vö.: *Paulinyi* 56.

- ²²⁶ OL. A-39. 1785. No. 3379. — Vö.: *Paulinyi* 57; *Borsos* 89—90.
- ²²⁷ *Zakariás G. Sándor*, Budapest. Bp. 1961, 40.
- ²²⁸ *Paulinyi* 38.
- ²²⁹ OL. T-60. No. 152/3.
- ²³⁰ OL. T-62. No. 501/2.
- ²³¹ OL. T-62. No. 500/1—3.
- ²³² *Paulinyi* 57.
- ²³³ *Keresztesi* 251—252.
- ²³⁴ A színezett rézkarc megjelent: Naponként-való jegyzései az 1790. Esztendőben . . . rendelt . . . Magyar Ország gyűlésének . . . Béts 1791, 688.
- ²³⁵ Fővárosi Levéltár BM. T. 89.
- ²³⁶ Uo. BM. T. 90.
- ²³⁷ *Szalay* 18. — *Budó* 221.
- ²³⁸ OL. E-152. Acta Jesuitica. Coll. Bud. Fasc. 1. No. 2. — Vö.: *Szalay* 20; *Némethy* 114.
- ²³⁹ *Budó* 234.
- ²⁴⁰ *Miller* 89.
- ²⁴¹ *Schoen Arnold*, A budai Szt. Anna-templom. Bp. 1930, 18.
- ²⁴² *Szalay* 42. — Mayrhofer és Jäger felmérései: OL. S-11. Div. 9. No. 110.
- ²⁴³ *Peisner* 118.
- ²⁴⁴ *Szalay* 62.
- ²⁴⁵ OL. C-67. Acta ad translationem Universitatis Tyrnaviensis . . . p. 98—100. Szabó kanonok jelentése, Buda, 1778. július 13.
- ²⁴⁶ Uo. p. 91.
- ²⁴⁷ OL. A-39. 1783. No. 12.232.
- ²⁴⁸ *Schams* 231.
- ²⁴⁹ Vasárnapi Újság (1858) . . .
- ²⁵⁰ OL. T-60. No. 152/1—2.
- ²⁵¹ *Takáts* 787.
- ²⁵² *Fleischer*, Umbau 47. — OL. A-93. Acta particularia. 1768. dec. 2.
- ²⁵³ *Fleischer*, Umbau 47.
- ²⁵⁴ Uo. 60.
- ²⁵⁵ *Takáts* 811.
- ²⁵⁶ *Blum Béla*, A magyarországi „Szent Erzsébetről” címzett . . . apácák női-kórháza. Bp. 1885, 5.
- ²⁵⁷ Uo. 8.
- ²⁵⁸ Vö.: *Kapossy* 750/60.
- ²⁵⁹ Vö.: uo. 750/60—61.
- ²⁶⁰ *Kovács* 74.
- ²⁶¹ OL. C-128. Protocoll der K. Hung. Landes-Bau-Direction. 1791 (valójában 1792). rksz. 5. No. 148. és No. 352. bejegyzés.
- ²⁶² A tervek helye: Budapesti Történeti Múzeum. Újkori Osztály. Lt. sz.: 14.057. — A „B”, „C”, „E”, „G” jelű tervek közölve: A Ház (1911) 104—108. old. és *Kapossy*, Hillebrandt 8. tábla.
- ²⁶³ A XVIII. század első felének bécsi palotáihoz: *Sedlmayr*; *Zacharias*; *Grimschitz*, Barockpaläste. — A polgárházakhoz: *Wagner-Rieger*.
- ²⁶⁴ *Frey* 57.
- ²⁶⁵ *Reuther* 64—65. — Vö. még: *Freeden*; *Knapp*.

HELYNÉVMUTATÓ

- Bécs (Wien, Ausztria) 8, 9, 10–2, 16, 20–3, 25, 33–4, 37, 49, 50, 52–6, 60, 62, 66, 70, 79, 85–7, 90–2, 96–9, 102
- Bratislava l.: Pozsony
- Brno l.: Brünn
- Brünn (Brno, Csehszlovákia) 72, 87
- Buda 11, 13, 14, 16, 17, 19, 34–7, 39, 42–3, 51, 69, 70–7, 80–3, 85, 87, 92–8, 104
- Carei l.: Nagykároly
- Eckartsau (Ausztria) 58, 102
- Eger 32, 43, 51, 83
- Esztergom 18, 32, 43, 44, 46, 49, 68, 92, 93, 96, 97, 101
- Féltorony (Halbturn, Ausztria) 19, 47, 49, 52, 57, 58, 94, 96
- Göding (Hodonín, Csehszlovákia) 57, 102
- Gödöllő 17, 33, 51, 92
- Göttweig (Ausztria) 32
- Győr 51
- Gyula 50, 51, 64, 67, 97
- Halbturn l.: Féltorony
- Hetzendorf (Ausztria) 52
- Hodonín l.: Göding
- Holíč l.: Holics
- Holics (Holíč, Csehszlovákia) 12, 57, 102
- Holzkirchen (NSZK) 94
- Klosterneuburg (Ausztria) 32
- Laxenburg (Ausztria) 59
- Magyaróvár l.: Mosonmagyaróvár
- Melk (Ausztria) 32
- Mosonmagyaróvár 19, 57
- Mukacsevo l.: Munkács
- Munkács (Mukacsevo, Szovjetunió) 53, 102
- Nagykároly (Carei, Románia) 65, 67, 92
- Nagyszombat (Trnava, Csehszlovákia) 43, 68, 82, 94
- Nagyvárad (Oradea, Románia) 12, 16, 21, 22, 23–7, 30–3, 40, 43–6, 50, 51, 91–9, 100
- Niederweiden (Ausztria) 102
- Nitra l.: Nyitra
- Nova 51
- Nyitra (Nitra, Csehszlovákia) 65, 91, 95
- Ober St. Veit (Ausztria) 52
- Oradea l.: Nagyvárád
- Pápa 50, 51
- Pest 9, 11, 43, 48, 50, 71–4, 83, 87, 88, 93, 97, 103
- Potsdam (NDK) 22
- Pozsony (Bratislava, Csehszlovákia) 8, 10, 14, 15, 17–9, 34–5, 37, 39, 51, 61–3, 70, 73, 75, 80, 83, 91–4, 96–9, 103
- Ráckeve 57
- Ravensburg (Ausztria) 9
- Róma (Olaszország) 32
- St. Florian (Ausztria) 32
- Šaštín l.: Sasvár
- Sasvár (Šaštín, Csehszlovákia) 48, 51, 57
- Schlosshof (Ausztria) 58, 59, 93, 96, 102
- Schönbrunn l.: Bécs
- Slatina l.: Szlátina
- Sonntagberg (Ausztria) 51
- Sümeg 50
- Székesfehérvár 47, 48, 49, 51, 95, 96, 102
- Szlátina (Slatina, Románia) 102
- Szombathely 51
- Tállya 19, 64
- Tiszanána 51
- Trnava l.: Nagyszombat
- Ungvár (Uzsgorod, Szovjetunió) 53
- Uzsgorod l.: Ungvár
- Vác 22, 32
- Werneck (NSZK) 93
- Wien l.: Bécs
- Würzburg (NSZK) 9, 32, 94
- Zágráb (Zagreb, Jugoszlávia) 83
- Zagreb l.: Zágráb

FRANZ ANTON HILLEBRANDT

(1719 – 1797)

Von: György Kelényi

ZUSAMMENFASSUNG

Hillebrandts Leben

Der österreichische Architekt Franz Anton Hillebrandt wurde am 2. April 1719 in Wien geboren; 1734 wurde er Schüler der Wiener Akademie. Über seinen weiteren Lebenslauf vermittelt uns ein auf 1757 datiertes eigenhändiges Gesuch Auskunft. Hiernach begab sich Hillebrandt nach Abschluß seiner Studien auf eine ausländische Studienreise und arbeitete drei Jahre hindurch neben Balthasar Neumann u. a. auch an der Würzburger Residenz. Nach Wien zurückgekehrt, leitete Hillebrandt Befestigungsarbeiten, später betätigte er sich in der Umgebung des kaiserlichen Hofbaumeisters Nicolas Jadot, in dessen Auftrag er kaiserliche Güter vermaß. 1757 bewarb er sich um die vakante Stelle des Ersten Architekten der ungarischen Hofkammer mit Erfolg und stieg auch nachher auf der amtlichen Rangleiter stets höher: 1772 wird er zum Leiter des Hofbauamtes, 1773 zum Baurat der Akademie, sodann zum „k. k. wirklichen Rath“ ernannt. Im Jahre 1776, anlässlich der Trennung der Arbeitskreise der Hofarchitekten, wurde Hillebrandt mit der Aufsicht der Gebäude der Inneren Stadt bzw. der Burg beauftragt. Bald danach, im Jahre 1783 wurde das Bauwesen vom Herrscher zentralisiert, wobei es zur Errichtung der Allgemeinen Ober-Hofbau-Direktion kam, und Hillebrandt zu einem der drei Assessoren dieser Behörde ernannt wurde. Nach 1788 brach die Verbindung Hillebrandts zur Baukunst in Ungarn — mit Ausnahme des königlichen Schlosses in Buda — vollends ab; der alternde Architekt wurde der Hofrechnungskammer zugeteilt. Seine letzte bekannte Arbeit stammt aus dem Jahre 1792. Hillebrandt starb am 25. Januar 1797 in Wien.

Erste Jahre der Laufbahn; Wiener Palais

Der erste bekannte Bau Hillebrandts ist das Palais des Oberhofmeisters Ulfeld (Wien, Minoritenplatz 3), das in der Fachliteratur nach dem Namen des späteren Eigentümers als Palais Dietrichstein erscheint. Graf Ulfeld hatte den Baugrund 1753 erworben und das Gebäude wird bereits im Jahre 1757 als fertiggestellt erwähnt.

Der Umbau des Wiener Palais Rottal (1750–54) wird in der Fachliteratur Hillebrandt zugeschrieben. Mit Hinsicht auf den Reichtum der Details, weiterhin Plastizität und Fülle der Ornamentik kann dieser Hypothese kaum zugestimmt werden.

Erster Architekt der Hofkammer

Hillebrandt wurde 1757 zum Ersten Architekten der ungarischen Hofkammer ernannt. Die technische Tätigkeit der Kammer war im 18. Jahrhundert in einem bedeutsamen Aufschwung begriffen: die Landgüter der Kammer wurden modernisiert, den Vermessungen folgten Straßenbau, Entwässerung der Sümpfe, Regulierung der Gewässer, Bau von kleineren Wirtschaftsgebäuden, usw. Hillebrandts Aufgabe dürfte die Leitung und Aufsicht dieser Tätigkeiten gewesen sein. Wie aus seinem Ernennungsdekret hervorgeht, hatte er Grundrisse ausgearbeitet und sich wegen Durchführung verschiedener, näher nicht bezeichneter Bauvorhaben Verdienste erworben.

Preßburg, im 18. Jahrhundert, Sitz der ungarischen Hofkammer, war zu dieser Zeit die eigentliche Hauptstadt Ungarns. In Anbetracht der großzügigen Preßburger Bautätigkeit ist anzunehmen, daß der damalige Erste Architekt der Kammer dabei mitgewirkt haben dürfte und da Hillebrandt zu jener Zeit der einzige bedeutende Architekt in Preßburg gewesen ist, schrieb die Forschung den Bau zahlreicher Preßburger Palais ihm zu. In diesem Zusammenhang wird sein Name bei den einstigen Palais Grassalkovich, Apponyi, Esterházy, Balassa, Nyáry, De Pauli, Wachtler und Csáky als auch bei der Wasserkaserne und dem primatialen Sommerpalais erwähnt. Diese Hypothesen können einstweilen durch keine schriftlichen Angaben oder Entwürfe bestätigt werden. Ohne dem Auffinden sicherer Angaben vorgreifen zu wollen, haben wir diese Arbeiten mit den authentischen Werken Hillebrandts verglichen und mit Hilfe stilkritischer Untersuchungen festzustellen versucht, ob sie in die Formenwelt unseres Meisters hineinpassen. Auf Grund dieser Untersuchung können wir unter den erwähnten Gebäuden lediglich die Palais Balassa und De Pauli als Werke Hillebrandts anerkennen.

Bischöfliche Bauten in Nagyvárad (Oradea — Großwardein)

Nagyvárad, einer der bedeutendsten Bischofssitze des mittelalterlichen Ungarns, lag 1692, nach Beendigung der Türkenherrschaft, in Trümmern. Der Aufbau der neuen Kathedrale konnte erst Mitte des darauffolgenden Jahrhunderts in Angriff genommen werden. 1750 unternahm Hillebrandt vertragsmäßig die Fertigstellung der Entwürfe. Die Fundamente wurden ausgegraben, ein Modell hergestellt, ja wir besitzen eine Angabe selbst über die Ausbezahlung des Projektantenhonorars. Das endgültige Projekt und die Bauten selbst wurden jedoch von G. B. Ricca und seiner Bau- und Facharbeitergruppe aus Italien ausgeführt. Ricca starb 1757; wahrscheinlich ist es Hillebrandt, zu dieser Zeit Projektant des bischöflichen Palais, der nach 1762 an Riccas Stelle tritt. Im Jahre 1769 werden die Einkommen des Bistums durch einen königlichen Kommissar kontrolliert und Hillebrandt untersucht in seiner Begleitung die Bautätigkeit: seine Berichte und Entwürfe sind erhalten geblieben. Er mußte die großangelegten Pläne vereinfachen, was nur durch Weglassen der Arkadenflügel — die den Gebäudekomplex verbinden sollten — und anderer Verzierungen ausgeführt werden konnte. Die Bauarbeiten wurden 1776 von Hillebrandt neuerdings überprüft, und aus seinem Bericht geht hervor, daß die Leitung des gesamten Bauvorhabens in seine Hände gelegt worden ist. Sowohl die Fassade, die Türme, der gesamte Ausbau des Inneren als auch die Ausstattung wurden von Hillebrandt entworfen. Der Grundstein des bischöflichen Palais zu Nagyvárad wurde 1762 gelegt und die darin eingebaute Urkunde enthält Hillebrandts Namen als Architekten. Die Bauarbeiten wurden beschleunigt vorangetrieben, da der Bischof den Bau seiner Residenz selbst der Kathedrale gegenüber bevoreugte. Die frühesten ausführlicheren Angaben über die Bauten entnehmen wir den Akten der erwähnten Untersuchung vom Jahre 1769 und den beiliegenden eigenhändigen Plänen Hillebrandts. Die von Hillebrandt gezeichnete Fassade stellt bereits eine vereinfachte Version dar, doch das Dach mußte noch weiter vereinfacht werden. Im Gesamtbild erscheint der bereits zum Weglassen bestimmte Verbindungsflügel nicht mehr: dieser hätte der unmittelbaren architektonischen Verbindung von Palais und Kathedrale gedient. Der Bau wurde gegen Ende der siebziger Jahre fertiggestellt. Etwa gleichzeitig mit dem Bau der Kathedrale und des bischöflichen Palais ist der Gedanke der Errichtung eines Seminars für Priesterzöglinge aufgetaucht, doch ist dieses Vorhaben damals nur bis zum Entwurfstadium gediehen. Aus den erhaltenen signierten Projekten Hillebrandts kann festgestellt werden, daß das Seminar — inmitten der Reihe der Domherrn-Wohnhäuser — in enger Verknüpfung mit dem Komplex Kathedrale-bischöfliches Palais gedacht war.

Etwa 1751 erhielt der Ober-Hofarchitekt J. N. Jadot den Auftrag, die mittelalterliche königliche Burg in Preßburg in einer, den Repräsentationsansprüchen der Neuzeit angeglichenen Weise auszubauen. Diese Arbeit wurde von seinem Amtsnachfolger Paccassi fortgesetzt. Wie aus einem Brief Maria Theresias vom Jahre 1761 hervorgeht, durfte Hillebrandt zu dieser Zeit nur unter der Leitung Paccassis am Bau mitwirken. 1767 wurde dem Schloß — bereits nach Entwürfen von Hillebrandt — ein neues Gebäude, das sog. Theresianum angegliedert. Auch die Nebengebäude, die Reitschule, die Sala Terrena, die Kasernen und Wachegebäude usw. wurden von Hillebrandt entworfen.

Der Neubau des königlichen Schlosses zu Buda war — Preßburg gegenüber — eine größere Aufgabe, da auf den Ruinen ein völlig neues Palais errichtet werden mußte. Die Entwürfe stammten von J. N. Jadot, dessen Arbeit von 1753 an Paccassi fortsetzte. Den Angaben nach hat Hillebrandt erst 1765 die Leitung der Arbeiten übernommen. Außer der Umgestaltung der Fenster des Prunksaales an der sog. Großhof-Fassade oblag ihm auch die Gestaltung des Inneren. Die Kapelle der Heiligen Rechten im Hof des Palastes wurde 1778 ebenfalls von Hillebrandt entworfen. Ein eigenhändiges Projekt zu den Probsteigebäuden, die sich dem Palast angliederten, liegt vor; auch die Nebengebäude wurden von Hillebrandt errichtet.

Primatiale Bauten in Esztergom (Gran)

Fürstenprimas Barkóczy wollte Esztergom erneut in einen Mittelpunkt des religiösen Lebens Ungarns verwandeln und sah aus diesem Grunde eine ausgedehnte Bautätigkeit vor. Zahlreiche Angaben bezeugen, daß die Bauentwürfe von Hillebrandt stammen: seine Vorstellungen sind aus einer Projektkopie bekannt. Der Tod des Fürstenprimas hat jedoch dem Beginn der Bauarbeiten ein Hindernis in den Weg gestellt. Auf dem Schloßberg wurde, von 1767 angefangen, eine Kirche geringeren Ausmaßes nach Hillebrandts Entwürfen erbaut, sie wurde 1821 anlässlich des Baues der Basilika wieder abgetragen. Die Kirche selbst ist uns aus Abbildungen und Vermessungen bekannt, sogar ihr seinerzeitiges Holzmodell blieb erhalten.

Altarbauten

Die Aufträge Hillebrandts zur Projektierung von Altären bilden eine besondere Gruppe seiner Arbeiten. Hiervon sollen der Altar der Kirche des Invaliden-Palais in Pest (1765—66), der Altar der Paulanerkirche in Sasvár (Šaštín) (1769), der Hauptaltar der Kathedrale von Székesfehérvár (1773) und die drei Altäre der Pfarrkirche in Gyula (1775—77) hervorgehoben werden. Der erste dieser Altäre steht nicht mehr; die anderen Arbeiten bezeugen, daß Hillebrandt in dieser Kunstgattung — der früheren, bildhauerischen Auffassung gegenüber — die architektonische Richtung befolgte.

Hillebrandt als Leiter des Hofbauamtes

Hillebrandt wurde 1772 zum Ober-Hofarchitekten ernannt: als Leiter des Hofbauamtes trat er an Paccassis Stelle. Seine diesbezügliche Tätigkeit war recht vielfältig, denn alle Baufragen wurden von ihm begutachtet, die Vorhaben zur allerhöchsten Genehmigung vorbereitet, die Ausführungen kontrolliert. Diese Tätigkeit und Hillebrandts selbständige, leitende Rolle sind u. a. durch die Restaurierung der Hl. Dreifaltigkeitssäule am Wiener Graben und die Verhandlungen über die Verzierung der Kapelle der Hofburg belegt. Hieraus geht aber auch hervor, daß in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts der Ober-Hofarchitekt immer mehr zum Beamten wurde, dem die Betretung von Akten — selbständigen Projekten gegenüber oblag (wie z. B. die Sache der griechisch-katholischen bischöflichen Bauten in Munkács — Mukatschewo).

Wiener Arbeiten in den 70er und 80er Jahren

Von 1774 bis 1776 wurde das ehemalige Professhaus der Jesuiten nach Plänen von Hillebrandt zum Sitz des Hofkriegsrats umgebaut. Die Torausbildungen wurden erneuert, eine Gliederung der Fassade verwirklicht und ein weiterer, vierter Stock hinzugebaut. Das Gebäude wurde 1909 abgerissen, doch die Attika und die Toreingänge sind als sekundäre Einbauten im Gebäude des Kisserler Museums in Budapest untergebracht worden.

Die Redoutensäle der Hofburg wurden in den Jahren 1773 sowie 1787 von Hillebrandt umgestaltet und verziert. Dem Gebäudekomplex der Hofburg wurde ein neuer Gebäudeflügel in der Richtung des Reitschulplatzes angeschlossen.

Auch ein signierter Entwurf von Hillebrandt zum Glashaus der Hofburg (1781) ist bekannt.

Aufträge des Hofes

In der Zeitspanne zwischen 1765 und 1775 übte Hillebrandt eine intensive Tätigkeit auf dem Gebiet der Neuherstellung und Umgestaltung der Privatschlösser der kaiserlichen Familie aus. Der Umbau von Schloß Halbthurn begann 1765 und wurde 1767 beendet. Im Äußeren kam es nur zur Umgestaltung des Daches, doch im Inneren wurden erhebliche Umbauten vorgenommen: aus dieser Zeit stammen die neue Stukko-Verzierung und das Deckengemälde des Prunksaales (Fresko von Maulbertsch). In der Reihe dieser Umbauten sind die Arbeiten um das Schloß „Schloßhof“ die bedeutendsten: Hillebrandt wurde 1773 mit dem Bau eines zweiten, neuen Stockwerks beauftragt und aus diesem Anlaß kam es zu ausgedehnten Veränderungen an den Fassaden und in den inneren Räumen. Dieses Bauwerk wurde mit neu entworfene Gärten und Nebengebäuden ergänzt, 1780 beendet. In diesen Jahren wurden von Hillebrandt auch die Pläne zur Neugestaltung des Schlosses und des Schloßgartens in Niederweiden sowie in Holics (Holíč) ausgearbeitet.

Preßburger Arbeiten in den 70er Jahren

Im 18. Jahrhundert war Preßburg noch vom Doppelring der mittelalterlichen Stadtmauer umgeben. Das Problem, die Stadtmauer samt Basteien abzutragen und das Stadttinnere neu zu ordnen, stammt aus dem Jahre 1773. Aus den verschiedenen Gesuchen und Erlässen kann festgestellt werden, daß die Arbeiten mit Hillebrandts Genehmigung und unter seiner persönlichen Leitung erfolgten. Im Jahre 1773 erbaute Hillebrandt in Preßburg das Getreidelagerhaus; mehrere signierte Entwürfe, mit der Genehmigung der Königin versehen, blieben erhalten. Das Lagerhaus wurde 1908 abgerissen, doch sein ehemaliges Bild ist uns neben ursprünglichen Entwürfen auch von Vermessungen und Lichtbildern vertraut. In den 1770er Jahren hat Hillebrandt in Preßburg noch weitere Bauwerke geschaffen: 1772 wurde der rückwärtige Flügel des Kammergebäudes erweitert, 1778 leitete der Meister den Bau der neuen Auffahrt zum Dom. 1776 wurde der Krönungshügel erbaut.

Unverwirklichte Pläne

Zahlreiche Werke Hillebrandts blieben unausgeführt und liegen nur in Form von Entwürfen vor. Eines der frühesten Werke ist die Skizze des Gartenhauses in Tállya, während aus dem Jahre 1761 zehn Entwürfe zur Erweiterung des Schlosses zu Gyula vorhanden sind (Ungar. Nationalarchiv. T-20, No. 57/1–12). Diese Projekte sind nicht signiert, doch stilkritische Überlegungen befürworten Hillebrandts Autorschaft. Zwei datierte Skizzen bezeugen, daß Hillebrandt sich mit Entwürfen zum Palais des Großprobstes Schwarzer zu Nyitra (Nitra) beschäftigte (Ungar. Nationalarchiv. A-39. 1779. No. 999). Auf's Jahr 1783 datiert sich Hillebrandts Entwurf zum Károlyi-Schloß zu Nagykároly (Carei) zurück, von einer eigenhändigen, signierten „Specification“ begleitet (Ungar. Nationalarchiv. T-20. No. 101/6).

1769 verordnete Maria Theresia die Neuorganisation der Universität zu Nagyszombat. Den bestehenden Fakultäten wurde eine neue, die medizinische, angeschlossen. Sowohl das Hauptgebäude als auch das für die medizinische Fakultät vorgesehene Gebäude mußten umgebaut werden. Hillebrandt wurde 1770 mit der Ausarbeitung der bezüglichen Projekte und des Kostenvoranschlags beauftragt; die Gebäude wurden 1772 fertiggestellt.

Im Zusammenhang mit der Neuorganisation des Unterrichtswesens tauchte 1776 die Frage der Umsiedlung der Universität auf. Zu ihrem neuen Sitz wurde die Burg zu Buda ausersehen, während die verschiedenen Fakultäten in mehreren Budaer Gebäuden untergebracht werden sollten. Diese Arbeiten wurden von Farkas Kempelen geleitet, doch unseren Angaben nach lag das Recht der obersten Aufsicht und der endgültigen Entscheidung in den Händen von Hillebrandt. Ein Brief Maria Theresias bezeugt, daß der Turm der Universitäts-Sternwarte von Hillebrandt selbst — und zwar auf den Mittelteil des königlichen Palais — entworfen wurde (1777–1779).

Umbauten zwischen 1783–85

Als Joseph II. zur Herrschaft gelangte, begann er unmittelbar mit der Modernisierung seines Reiches. Die Reformen der öffentlichen Verwaltung und Verordnungen zur Auflösung der Mönchsorden hatten auch bauliche Arbeiten zur Folge: die Errichtung neuer Amtsgebäude und der Umbau der früheren kirchlichen Bauten wurden erforderlich.

Der überwiegende Teil der Arbeiten erfolgte in Buda und Pest. In Buda wurden neulich Regierungsämter untergebracht, in Pest erhielt die Universität ihren neuen Sitz. Wie aus zahlreichen Angaben hervorgeht, wurden auch diese Bauten von Hillebrandt geleitet. Als Folge der Sparmaßnahmen mußte der Umbau stets in engen Grenzen gehalten werden, d. h. es wurden zumeist innere Umbauten durchgeführt, doch auch Umbauten im Äußeren und Erweiterungen durch Zubau von Stockwerken kommen vor.

Umsiedlung der Universität nach Pest

Joseph II. hat 1783 die Umsiedlung der Universität aus Buda nach Pest verordnet. Auswahl und Umbau der zur Unterbringung der Universität vorgesehenen Gebäude wurden zur Aufgabe Hillebrandts. Die Vorlesungssäle der theologischen und philosophischen Fakultät wurden im einstigen Gebäude der königlichen Curie, jene der medizinischen Fakultät im einstigen Ordenshaus der Jesuiten ausgebildet. Beide Gebäude wurden Ende des 19. Jahrhunderts abgetragen. Die Stilmerkmale, die Hillebrandts Tätigkeit bezeugen, können nur aus den Abbildungen dieser Gebäude identifiziert werden; außerdem sind die Aufzeichnungen des Steinmetzer-Unternehmers bei den Arbeiten erhalten, worin neben den verausgabten Beträgen auch auf Hillebrandts Tätigkeit Anspielungen gemacht werden.

Buda, Umbau des Clarissenklosters

Im Laufe der Umbautätigkeit der Jahre 1783 bis 1785 bildete Hillebrandts größte Aufgabe die Umgestaltung des Clarissenklosters zu Buda. Laut Verordnung des Herrschers sollte der eine Flügel von der Curie in Besitz genommen werden, während im anderen Flügel das Parlament errichtet werden sollte. Der Curienflügel erhielt eine neue Fassade und die Kirche der Clarissen wurde dem Gebäude angeschlossen. Eine Skizze der Fassade aus dem Jahre 1784 wurde entdeckt, die das Äußere mit dem heutigen Zustand übereinstimmend schildert.

Der andere Flügel, in dem das Landhaus untergebracht werden sollte, erhielt ein dem bereits erwähnten Flügel angeglichenes Äußeres. Was die innere Ausbildung betrifft, so sind hier die Sitzungssäle des Unterhauses und des Magnatenhauses die bedeutendsten. Da der Saal des Unterhauses noch vor der Einführung der Sparmaßnahmen fertiggestellt wurde, zeigt er eine reichere Ausbildung: die sich nach unten zu verengenden Lisenenpaare der

Galerie sind vollkommen mit den Lisenen am Torwerk des ungarischen Kanzleigebäudes in Wien, einer gleichzeitigen Arbeit Hillebrandts, identisch. Der Sitzungssaal des Magnatenhauses ist in einer bescheideneren Ausstattung entstanden.

Umbau der ehemaligen Jesuitengebäude in Buda

Unter den zum Sitz der Regierungsämter vorgesehenen Gebäuden kam drei Objekten, die seinerzeit vom Jesuitenorden gebaut worden waren, eine wichtige Rolle zu: diese standen im Burgviertel, in der unmittelbaren Umgebung der Kirche der Gottesmutter. Das Kollegium wurde im Sinne der aus dem Jahre 1783 stammenden Anordnungen von der Hofkammer in Besitz genommen, später wurde auch der mit der Hofkammer fusionierte Statthaltereirat am selben Orte untergebracht.

Die Pläne wurden von Hillebrandt ausgearbeitet; sein Sohn Joseph leitete die Arbeiten an Ort und Stelle. Die Umbauten ließen das Äußere des einstigen Priesterseminars unberührt. Da jedoch eine unserer Quellen diesen Bau im besonderen erwähnt, dürfte das Innere durch eine den neuen Ansprüchen gemäße Adaptierung umgeändert worden sein. Gleichaltrige Pläne zur neuen Haupt- und Hinterfassade der Jesuiten-Akademie sind erhalten geblieben; neben dem Datum 1784 ist die Signatur Joseph Hillebrandts zu sehen. Das Gebäude besteht nicht mehr, doch aus Abbildungen und Lichtbildern geht hervor, daß der Plan tatsächlich ausgeführt wurde. Die umgestalteten Bauten der Jesuiten sind in Hinsicht auf Hillebrandts Lebenswerk deshalb von Wichtigkeit, weil sie Beispiele des klassizistisch anmutenden Spätstils unseres Meisters auf einem hohen Niveau darstellen.

Umbau des Gebäudes Bankgasse 4–6 in Wien

Dieses Gebäude, einstiger Sitz der ungarischen Kanzlei, stammte aus der Vereinigung zweier Barockpalais. Das eine, das Palais Strattmann-Windischgrätz wurde zwischen 1766–69 von Paccassi umgebaut. 1783 hat Joseph II die Ämter der ungarischen und siebenbürgischen Kanzleien vereinigt und zu diesem Zweck wurde auch das benachbarte Palais Auersperg dem Gebäude angeschlossen. Der Zusammenbau und die Vereinheitlichung der beiden Gebäudefassaden ist Hillebrandts Werk. Vornehmlich wurden die inneren Räume umgebaut, während im Äußeren eine Verdoppelung der ursprünglichen Architektur Paccassis erscheint.

Weitere Umbauten in den Jahren 1783–85

1783 beschäftigte sich Hillebrandt neuerlich mit dem Invalidenpalais in Pest. Dem Gebäude wurde eine neue Bestimmung zugedacht; die innere Umgestaltung hat Hillebrandt vorgenommen. Das Franziskanerkloster im Budaer unteren Donauviertel wurde 1785 für die Nonnen des Elisabeth-Ordens umgebaut. Diese Arbeit wurde von Tallherr auf Grund der Vorschriften und Zeichnungen Hillebrandts ausgeführt.

Das letzte Werk: Projekt des deutschen Theaters zu Pest

Ende der 80er Jahre tauchte der Gedanke eines gemeinsamen Gebäudes für das Pester deutsche Theater und die Redoute auf. Die Probleme der Unterbringung und die Ausfertigung der Projekte haben den Baubeginn lange verzögert. 1792 hat auch Hillebrandt eine Serie aus 7 Entwürfen ausgearbeitet. Obwohl die Zeichnungen signiert sind, wurden sie in der Fachliteratur lange irrtümlich unter dem Namen János Hilds erwähnt. Die Serie besteht aus einer Fassadenzeichnung, zwei Grundrissen, einem Längsschnitt und drei Querschnitten. Das Projekt wurde nicht ausgeführt; die Errichtung des Gebäudes ließ noch vier Jahrzehnte auf sich warten.

Auf Grund der fast vierzigjährigen Laufbahn Hillebrandts kann festgestellt werden, daß ein erheblicher Teil seiner Arbeiten weltliche Bauten umfaßte. Seine Palaisbauten schließen sich an den Wiener Palaistyp des 18. Jahrhunderts an. Das Erdgeschoß wurde von Hillebrandt als Unterbau aufgefaßt, das erste Stockwerk ist der *piano nobile*, während dem zweiten Stock als Mezzanin eine untergeordnete Rolle zukommt. Die Fassade wurde als eine ebene Fläche unter Vermeidung von Beweglichkeit ausgebildet. Der Grundriß der von ihm erdachten Schlösser ist vom *cour-d'honneur*-Typ, in der U-Form gehalten. Die in der ungarischen Barock-Architektur allgemein übliche Doppeltrakt-Einteilung (Flucht der Säle und Korridor) wurde von Hillebrandt ebenfalls angewendet.

Die Zahl der kirchlichen Arbeiten Hillebrandts ist gering: es sind die süddeutsche, österreichische Varianten des *Gesù*-Typs. Die Kapelle der Hl. Rechten in der Budaer Burg ist dagegen ein zentraler Bau. Hillebrandts künstlerische Laufbahn entwickelte sich vom reifen Barock dem klassisizierenden Spätbarock entgegen. Seine vornehmsten Tugenden sind fachliches Können, Maßhalten, guter Geschmack; seine Werke zeichnen sich durch sorgfältige Planung, Klarheit und Übersichtlichkeit aus.

BILDUNTERSCHRIFTEN

1. Pozsony (Bratislava). Der Palast Balassa
2. Pozsony (Bratislava). Der Palast Balassa, Portal
3. Nagyvárad (Oradea). Die Hauptfassade der Kathedrale um 1940
4. Nagyvárad (Oradea). Die Kathedrale, Blick zum Hochaltar
5. Nagyvárad (Oradea). Der Grundriß der Kathedrale. Entwurf »G«
6. Nagyvárad (Oradea). Die Krypta der Kathedrale. Entwurf »H«
7. Nagyvárad (Oradea). Der Situationsplan der bischöflichen Bauten. Entwurf »I«
8. Nagyvárad (Oradea). Der Grundriß des bischöflichen Palais, Erdgeschoss. Entwurf »K«
9. Nagyvárad (Oradea). Der Grundriß des bischöflichen Palais, Erster Stock. Entwurf »L«
10. Nagyvárad (Oradea). Der Grundriß des bischöflichen Palais, Zweiter Stock. Entwurf »M«
11. Nagyvárad (Oradea). Der Grundriß der Galerie. Entwurf »N«
12. Nagyvárad (Oradea). Der Grundriß der Galerie, Erster Stock. Entwurf »O«
13. Nagyvárad (Oradea). Die Fassade des bischöflichen Palais, Detail von Entwurf »R«
14. Nagyvárad (Oradea). Entwurf für die Stallung. Entwurf »P«
15. Nagyvárad (Oradea). Die Fassade der »Ambulacra«. Detail von Entwurf »R«
16. Nagyvárad (Oradea). Die Fassade des bischöflichen Palais um 1940
17. Pozsony (Bratislava). Die Fassade des Theresianums neben dem königlichen Schloss
18. Pozsony (Bratislava). Der Grundriß des Theresianums neben dem königlichen Schloss im Jahre 1783
19. Pozsony (Bratislava). Das königliche Schloss, Detail des Erweiterungsprojektes für die Kaserne
20. Pozsony (Bratislava). Entwurf für die Nebengebäude im königlichen Schloss, signiert von Hillebrandt
21. Buda. Das königliche Schloss. Plan der westlichen und östlichen Fassade, copiert von Sebastian Zeller
22. Buda. Das königliche Schloss. Grundriß des Souterrains und des Erdgeschosses (Hillebrandt, 1770)
23. Buda. Das königliche Schloss. Grundriß des ersten und des zweiten Stocks (Hillebrandt, 1770)
24. Buda. Das königliche Schloss. Grundrisse, copiert von Sebastian Zeller
25. Buda. Der Situationsplan des königlichen Schlosses. Hillebrandt, im Jahre 1771
26. Buda. Die Schlosskapelle. Durchschnitt von einem unbekannten Meister mit Monogramm I. H. im Jahre 1771–1780

27. Buda. Kapelle der Heiligen Rechte. Durch- und Querschnitt, um 1778
28. Buda. Der Grundriss der Probstei neben dem Schloss. Entwurf von Hillebrandt, 1771
29. Buda. Das königliche Schloss. Entwurf der östlichen Fassade mit dem Observatorium, 1780
30. Buda. Das königliche Schloss. Entwurf des Mittelteils mit dem Observatorium
31. Buda. Entwurf der Stallung am Schlossberg
32. Esztergom. Der Grundriss der geplanten Kathedrale (Detail). Copiert von Anton Hartmann
33. Esztergom. Das Holzmodell der St. Stephanskirche
34. Esztergom. Das Holzmodell der Burg mit der St. Stephanskirche
35. Esztergom. Der Grundriss der St. Stephanskirche. Aufmessung von Johannes Mathes
36. Sasvár (Šaštín). Der Hochaltar der ehemaligen Paulanerkirche
37. Székesfehérvár. Der Hochaltar der Domkirche (Photo Lajos Dobos)
38. Gyula. Entwurf für den Hochaltar, mit Signatur von Joseph Hillebrandt
39. Gyula. Entwurf für den Seitenaltar, mit Signatur von Joseph Hillebrandt
40. Gyula. Entwurf für den Seitenaltar, mit Signatur von Joseph Hillebrandt
41. Wien. Das Hofkriegsratsgebäude. Stich vom XVIII. Jahrhundert
42. Wien. Das Hofkriegsratsgebäude. Seitenfassade. Aufmessung von 1802
43. Wien. Das Hofkriegsratsgebäude. Hauptportal im Jahre 1900
44. Budapest-Kiscell. Das Palais mit dem eingebauten Portal des Hofkriegsratsgebäudes, um 1930
45. Schlosshof. Die rekonstruierte Hoffassade des Schlosses. Zustand vor dem Umbau von Hillebrandt
46. Schlosshof. Die Hoffassade des Schlosses. Zustand nach dem Umbau
47. Schlosshof. Die rekonstruierte Gartenfassade. Zustand vor dem Umbau von Hillebrandt
48. Schlosshof. Die Gartenfassade des Schlosses. Zustand nach dem Umbau von Hillebrandt
49. Pozsony (Bratislava). Die Seitenfassade des Getreidemagazins. Entwurf von Hillebrandt 1773
50. Pozsony (Bratislava). Der Grundriss-Entwurf des Getreidemagazins, mit Signatur von Hillebrandt
51. Pozsony (Bratislava). Das Getreidemagazin um 1900
52. Nagykároly (Carei). Hillebrandts Entwurf für das Schloss Károlyi
53. Gyula. Hillebrandts Schlossprojekt. Die Hauptfassade, 1762
54. Gyula. Hillebrandts Schlossprojekt. Die Gartenfassade, 1762
55. Gyula. Hillebrandts Schlossprojekt. Der Grundriss mit Bezeichnung des alten Schlosses
56. Nagyszombat (Trnava). Das Hauptgebäude der ehemaligen Universität um 1900
57. Buda. Entwurf für den Umbau des Ex-Clarissinenklosters mit Signatur von Joseph Hillebrandt, 1784 (Detail)
58. Buda. Der schematische Grundriss des umgebauten Ex-Clarissinenklosters, 1793
59. Buda. Der Grundriss des Ex-Clarissinenklosters, verfertigt für die Unterbringung der königlichen Kurie, 1791
60. Buda. Die Fassade des Alten Landtagsgebäudes — heute (Photo Lajos Dobos)
61. Buda. Das Alte Landtagsgebäude. Saal des Unterhauses — heute (Photo Lajos Dobos)
62. Buda. Die Frauenkirche mit den Ex-Jesuitengebäuden um 1870
63. Buda. Detail der Fassade des Ex-Jesuiten Kollegialgebäudes um 1910
64. Buda. Der Grundriss und Aufrissdetail des Ex-Jesuiten Kollegialgebäudes. Aufmessung von 1766
65. Buda. Das Ex-Jesuiten Kollegialgebäude nach dem Schulekischen Umbau
66. Buda. Die Ex-Jesuiten Akademie um 1900
67. Buda. Die Ex-Jesuiten Akademie. Umbauprojekt, signiert von Joseph Hillebrandt, 1784
68. Buda. Die Ex-Jesuiten Akademie. Umbauprojekt, signiert von Joseph Hillebrandt, 1784
69. Buda. Die umgebaute Fassade der Ex-Jesuiten Akademie. Aufmessung
70. Wien. Das Portal des Palais im Bankgasse 4—6.
71. Pest. Die Fassade des Deutschen Theaters. Entwurf von Hillebrandt
72. Pest. Der Durchschnitt des Deutschen Theaters. Entwurf von Hillebrandt
73. Pest. Die Grundrisse des Deutschen Theaters. Entwurf von Hillebrandt

KÉPEK

1. Pozsony (Bratislava). A volt Balassa-palota

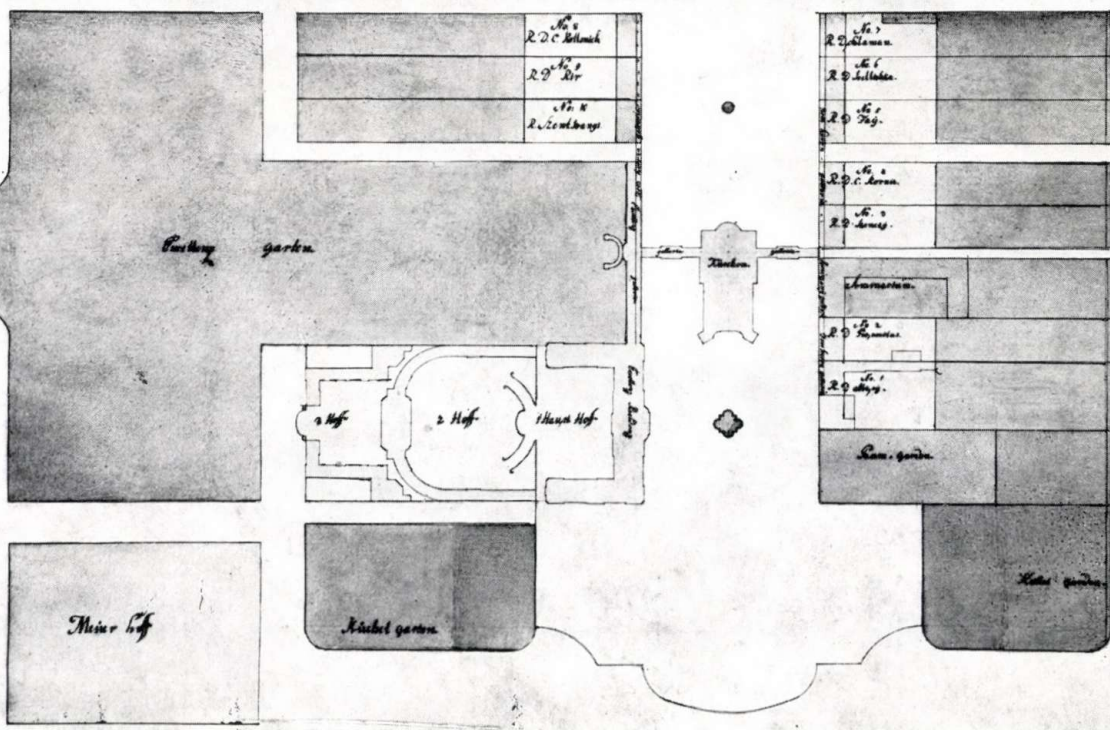
2. Pozsony (Bratislava). A volt Balassa-palota részlete

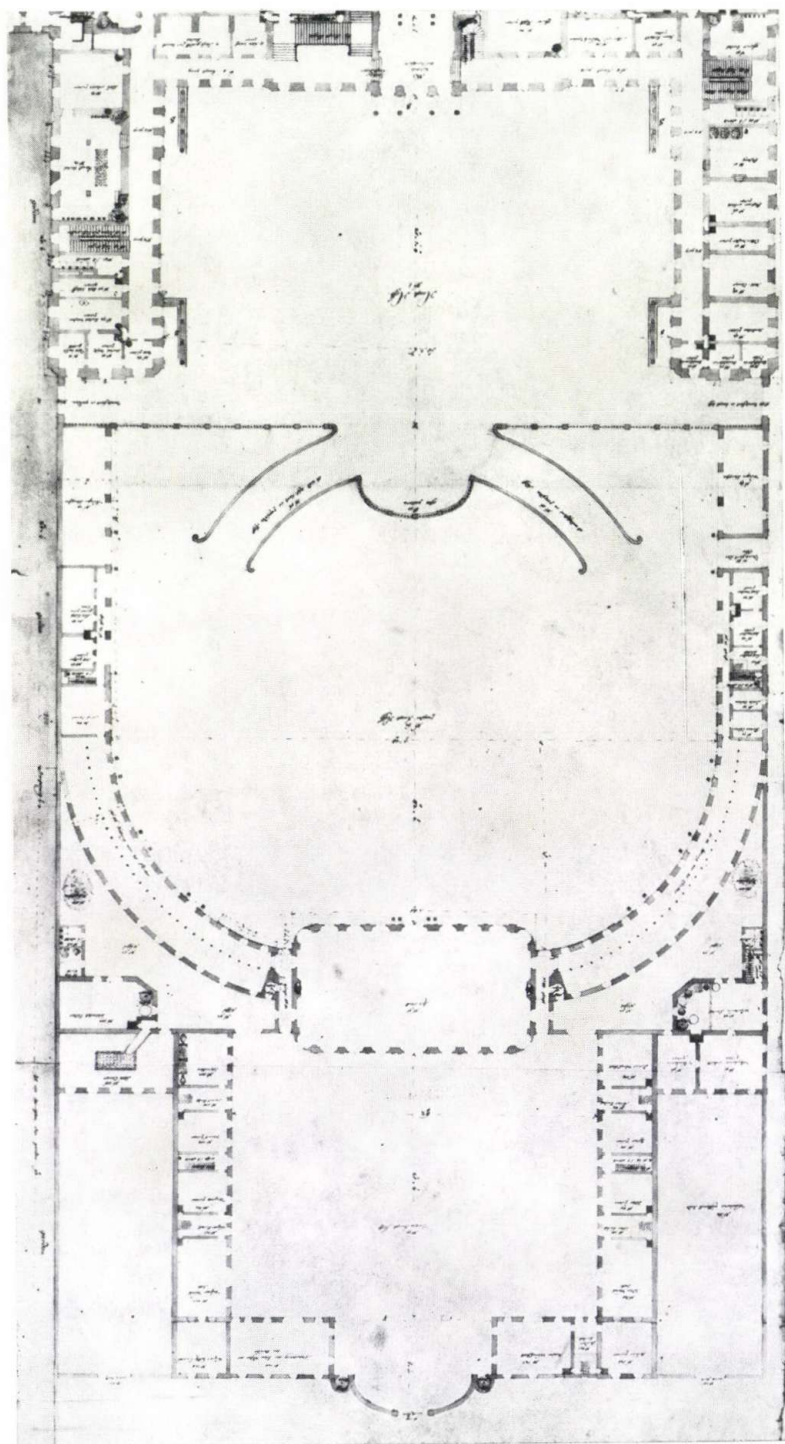

3. Nagyvárad (Oradea). A székesszegyház főhomlokzata 1940 körül

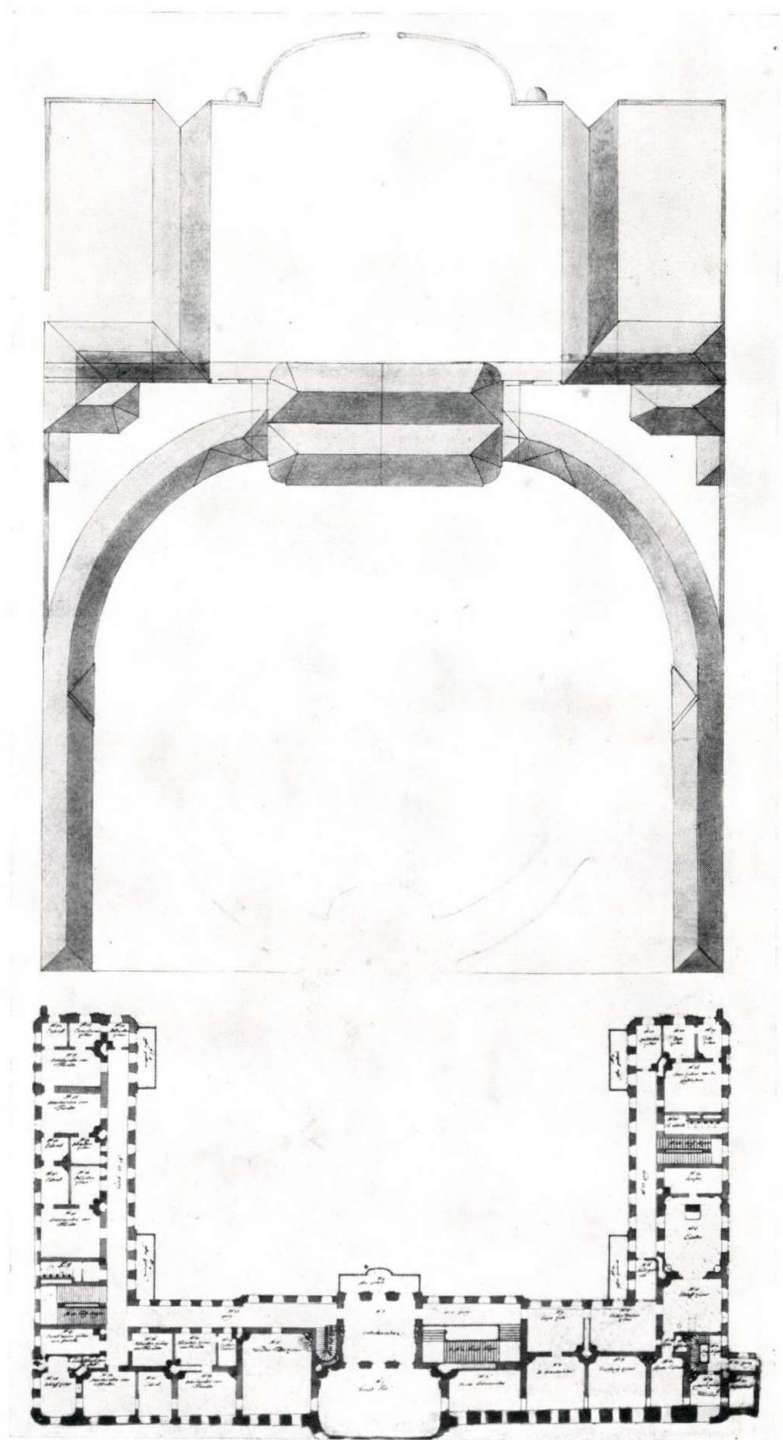
4. Nagyvárad (Oradea). A székesszegyház belseje

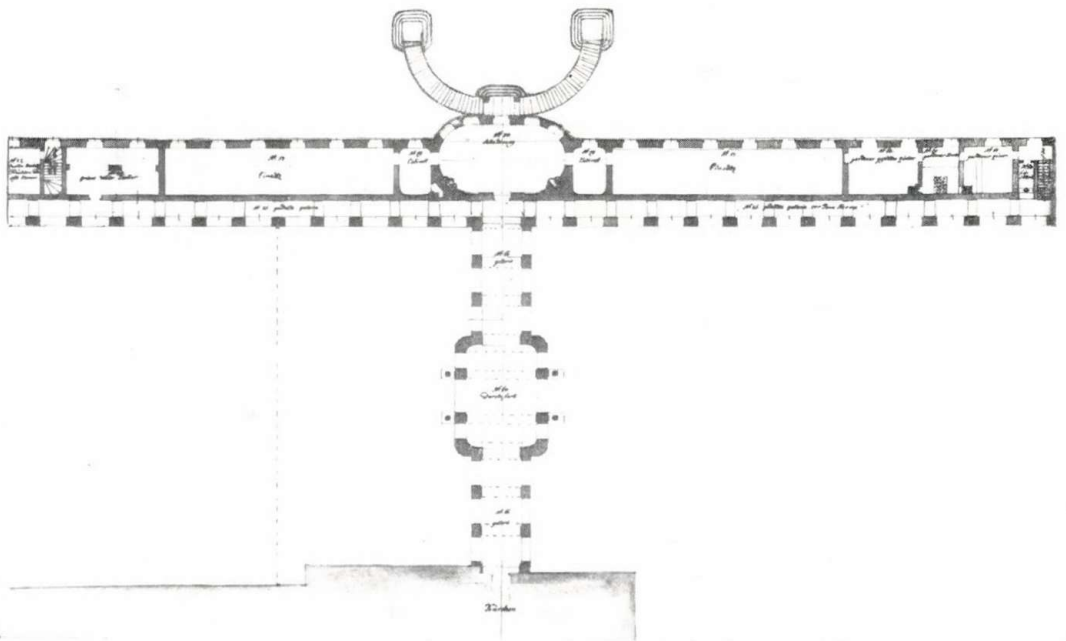
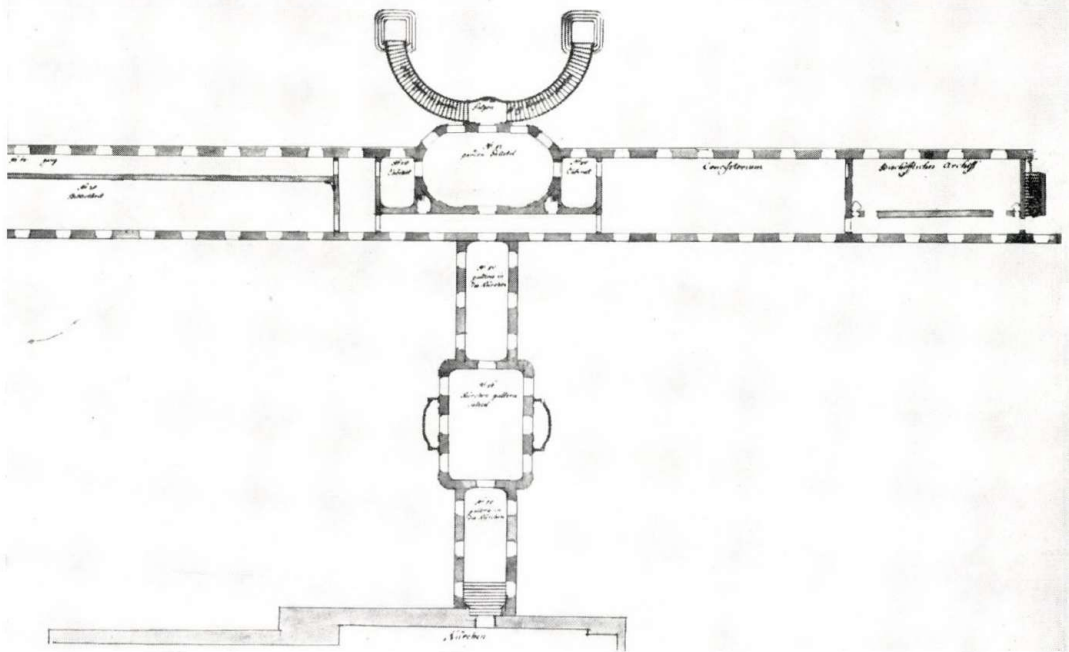
[illegible][illegible]

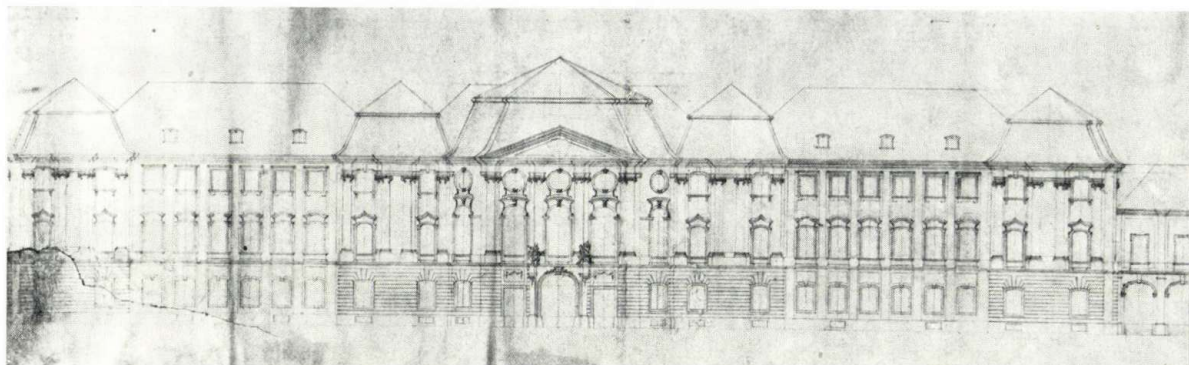

8. Nagyvárad (Oradea). A püspöki palota földszinti alaprajza. „K” terv

Nagyvárad (Oradea). A püspöki
palota első emeleti alaprajza. „L” terv

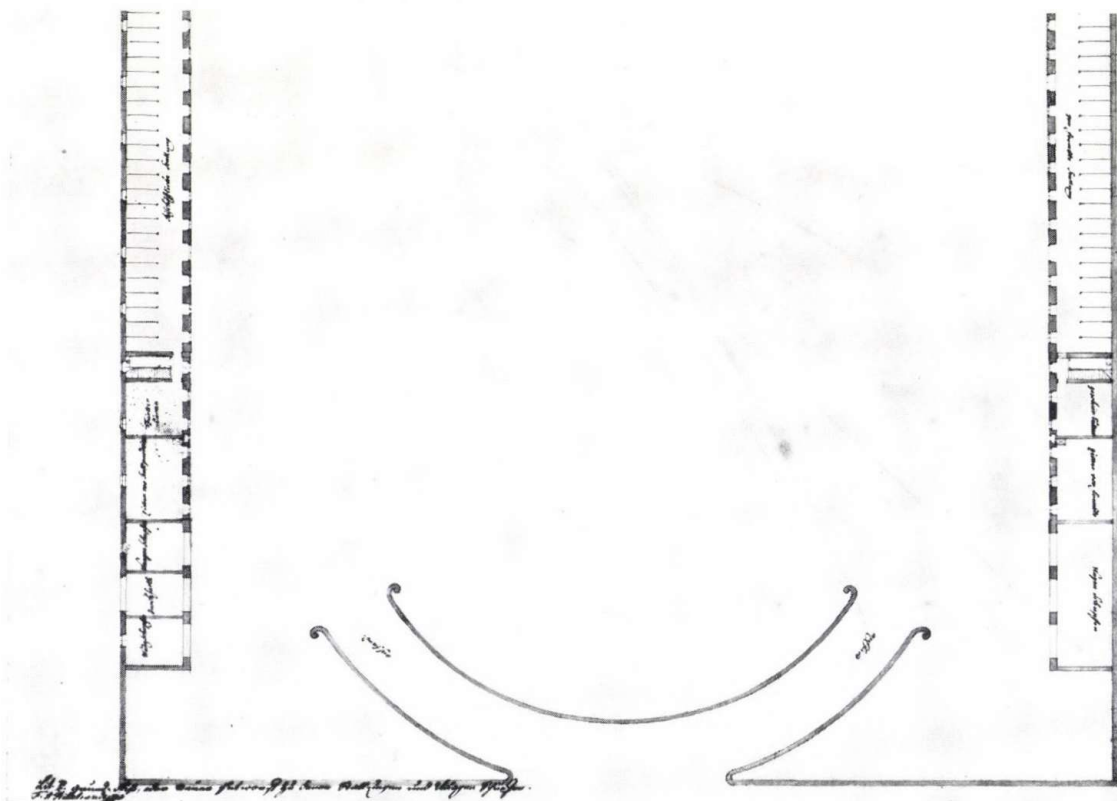

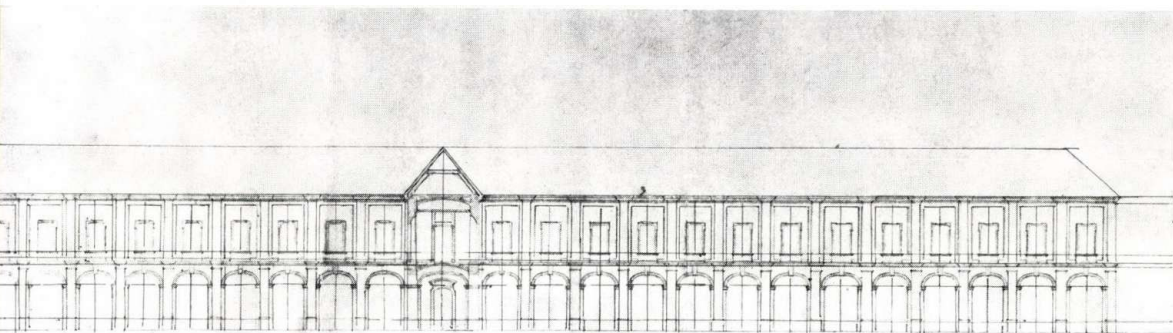

13. Nagyvárad (Oradea). A püspöki palota homlokzata. Az „R” terv részlete

14. Nagyvárad (Oradea). Istállóterv. „P” terv

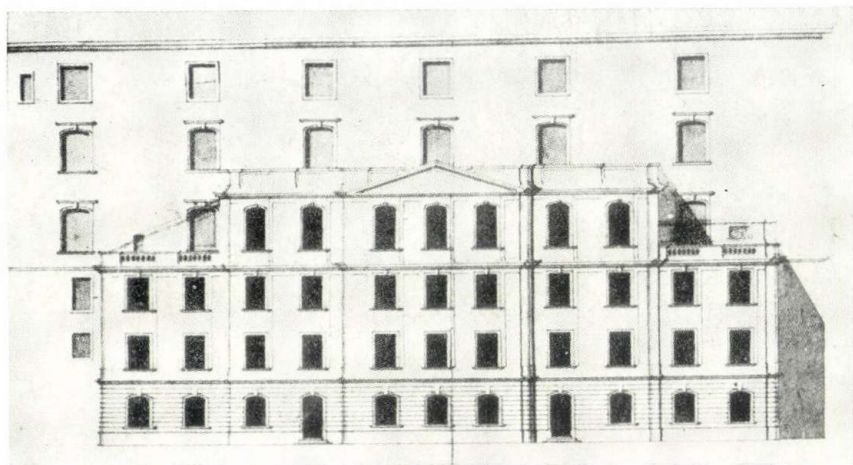

5. Nagyvárad (Oradea). Az „ambulacra” homlokzata. Az „R” terv részlete

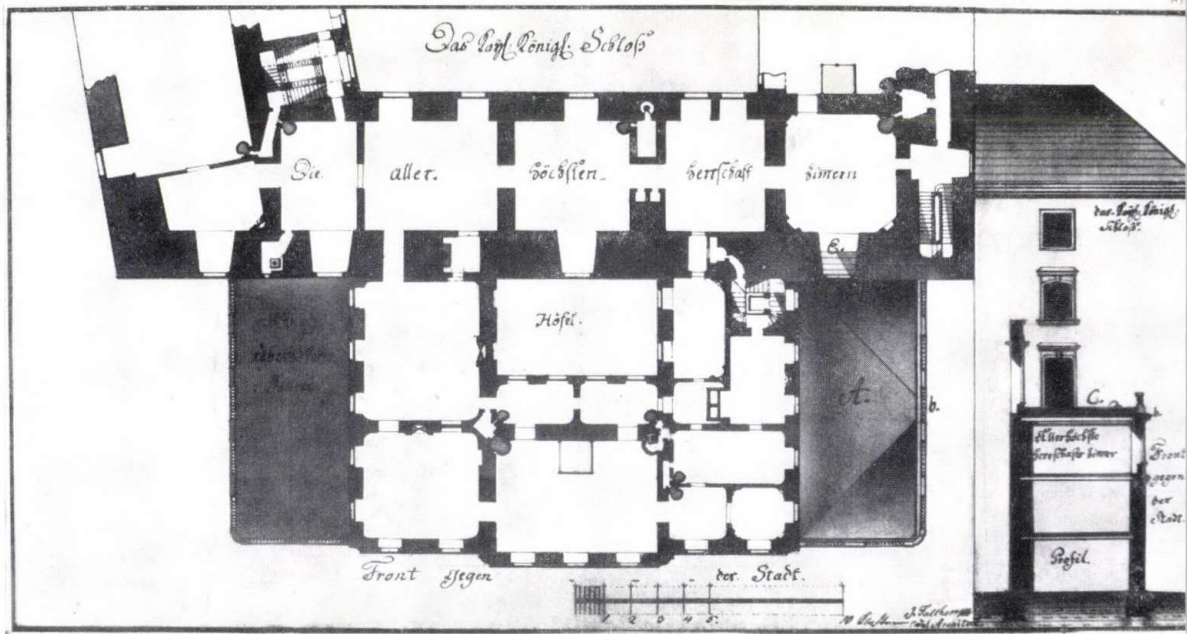
6. Nagyvárad (Oradea). A püspöki palota főhomlokzata 1940 körül

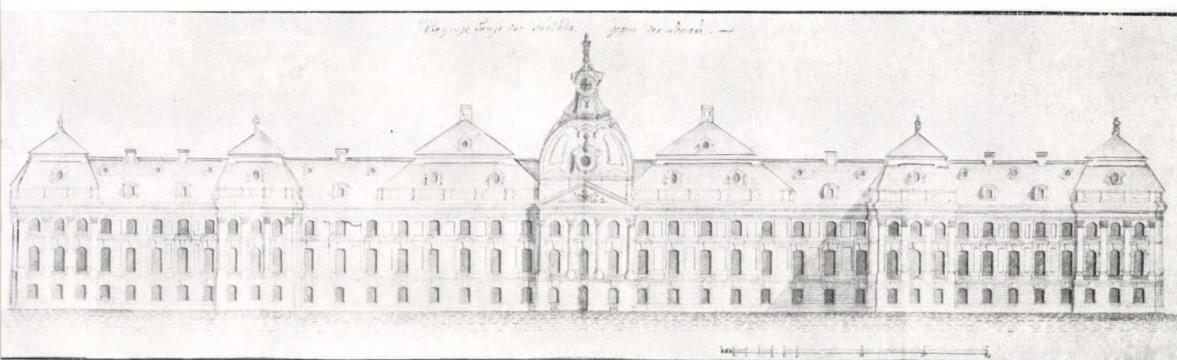
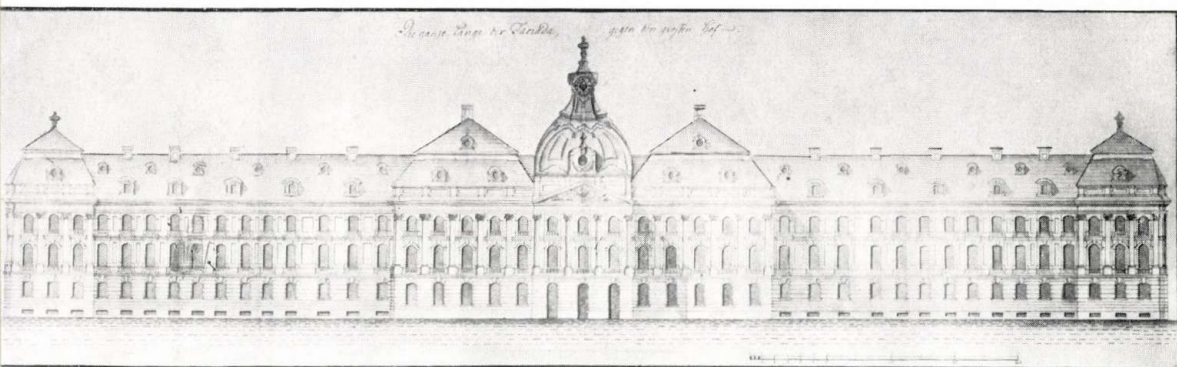

17. Pozsony (Bratislava). A várhoz épült Theresianum homlokzata. Tervrajz

18. Pozsony (Bratislava). A várhoz épült Theresianum alaprajza. 1783

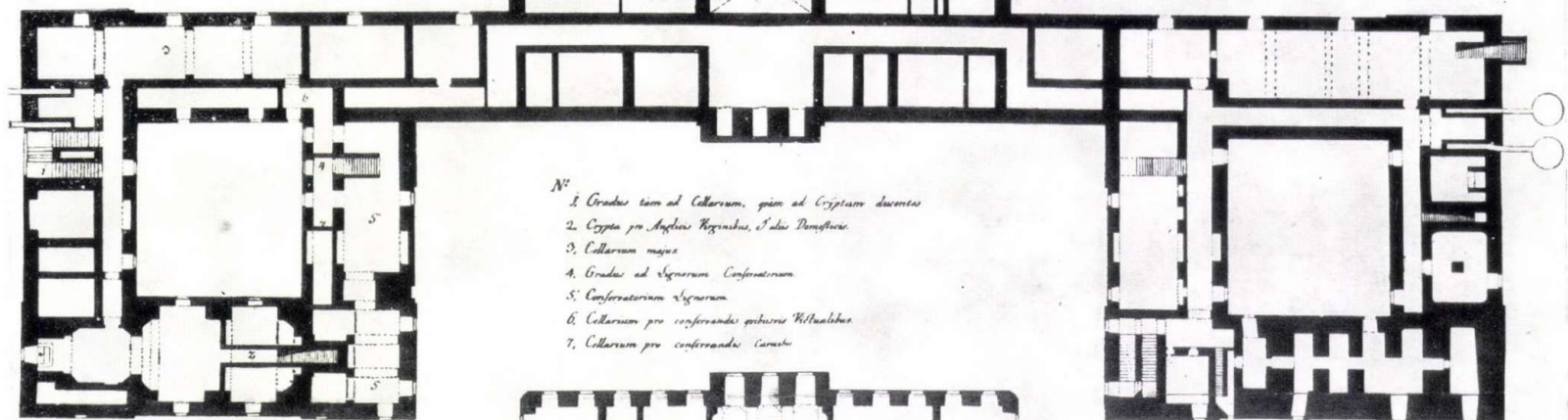

21. Buda. A királyi palota homlokzatainak tervrajza. Zeller-féle másolat

22. Buda. A királyi palota alagsori és földszinti alaprajzai. Hillebrandt, 1770

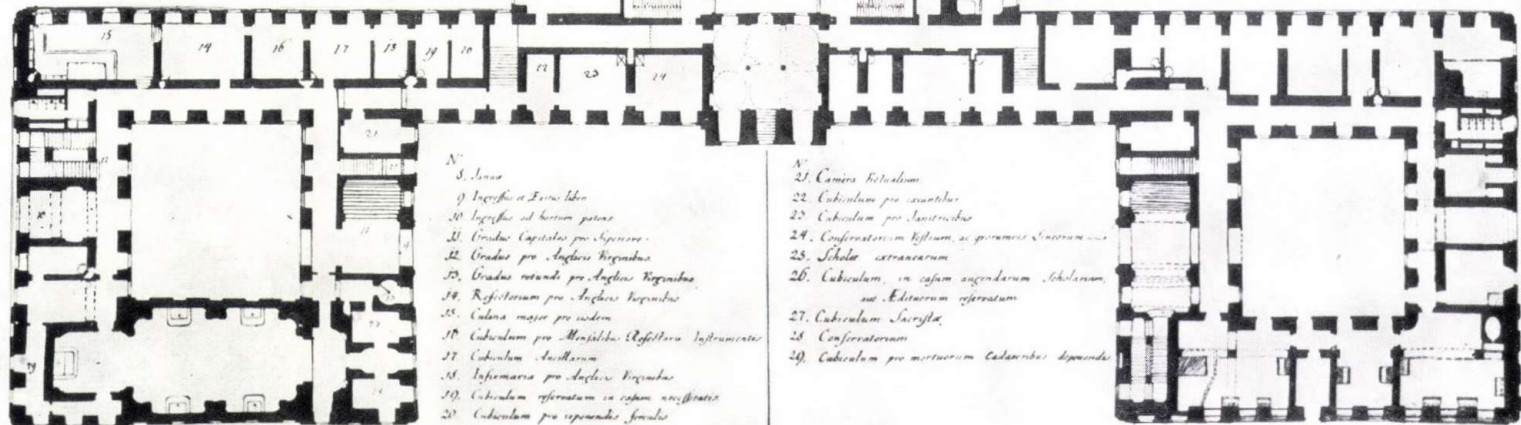
23. Buda. A királyi palota első és második emeleti alaprajzi felvétele. Hillebrandt, 1770

N. I.
Infra Terram

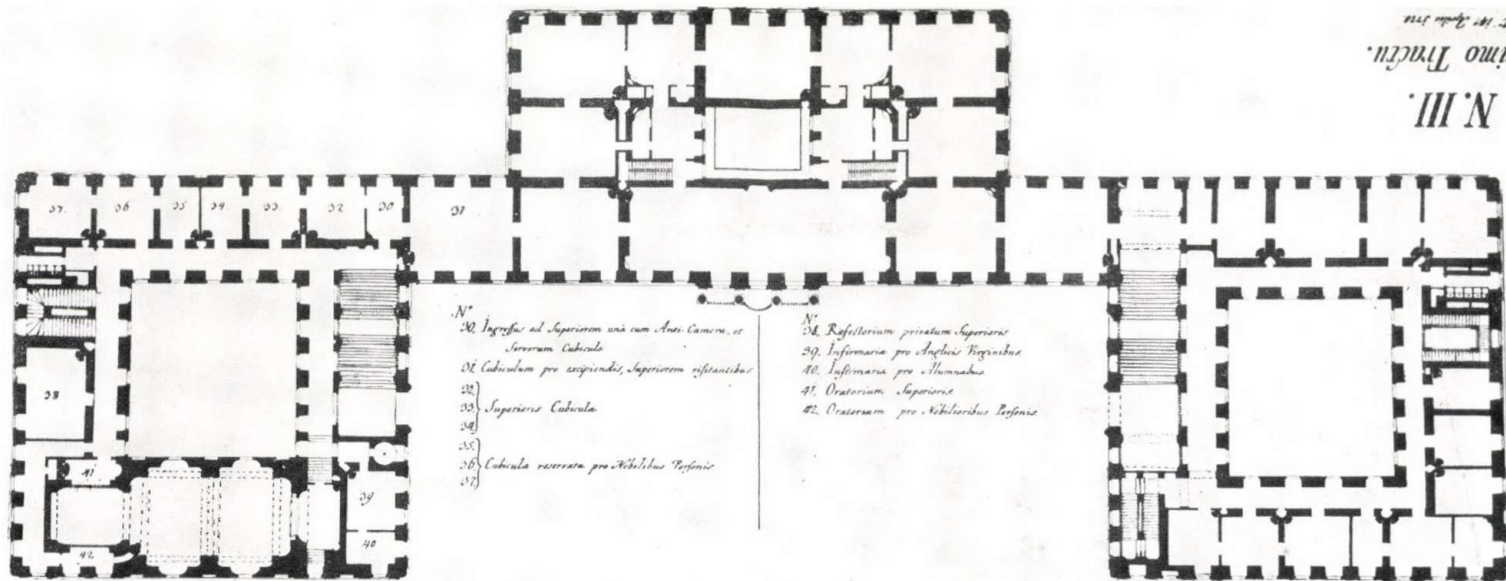
- N^o
1. Gradus tam ad Cellarium, quam ad Cryptam ducentis
 2. Crypta pro Anglorum Regibus, & suis Domestice
 3. Cellarium magis
 4. Gradus ad Signorum Conferentium
 5. Conferentium Signorum
 6. Cellarium pro conferendis quibusvis Rebus
 7. Cellarium pro conferendis Carab

N. II.
In Infimo Tractu

- N^o
1. S. Anna
 2. Ingressus et Exitus libri
 3. Ingressus ad hunc gradum
 4. Gradus Capituli pro Signorum
 5. Gradus pro Anglorum Regibus
 6. Gradus rotundi pro Anglorum Regibus
 7. Refectorium pro Anglorum Regibus
 8. Culina major pro usum
 9. Cubiculum pro Magistris Regibus Instruendis
 10. Cubiculum Auditorum
 11. Infirmeria pro Anglorum Regibus
 12. Cubiculum refectorium in capam usum
 13. Cubiculum pro refectorio foveis
 14. Camera Refectorium
 15. Cubiculum pro refectorio
 16. Cubiculum pro refectorio
 17. Conferentium Refectorium ac gradum usum
 18. Schola astronomicum
 19. Cubiculum in capam usum Refectorium
 20. Refectorium Refectorium
 21. Cubiculum Refectorium
 22. Cubiculum Refectorium
 23. Cubiculum Refectorium
 24. Cubiculum Refectorium
 25. Cubiculum Refectorium
 26. Cubiculum Refectorium
 27. Cubiculum Refectorium
 28. Cubiculum Refectorium
 29. Cubiculum Refectorium
 30. Cubiculum Refectorium

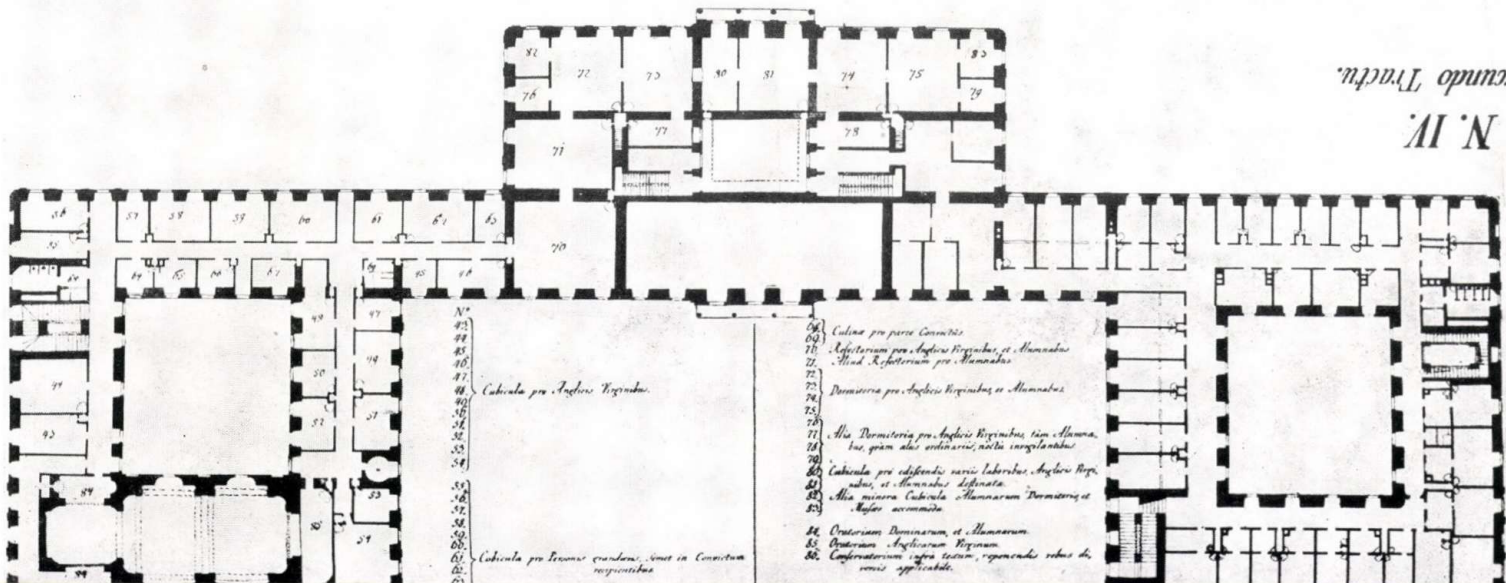
N. III.

- N.
30. Ingressus ad Superiorem unam cum Anti Camera, et
Servorum Cubicula
31. Cubiculum pro accipiendo, Superiorem visitantibus
32.
33. Superioris Cubicula
34.
35.
36. Cubicula recreata pro Scholasticis Regens
37.

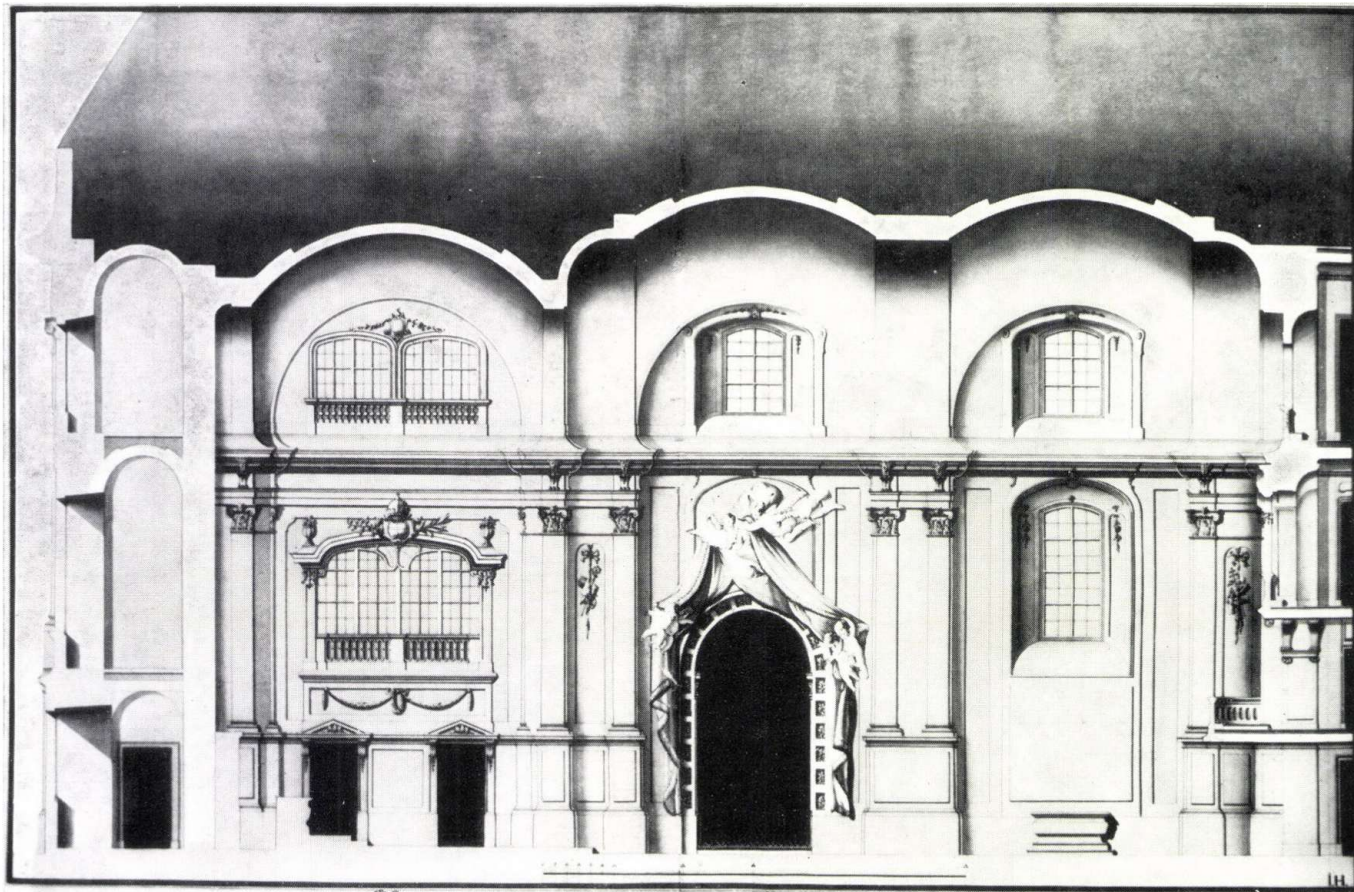
- N.
38. Refectorium privatum Superioris
39. Infirmeria pro Anglica Virginitas
40. Infirmeria pro Monachis
41. Oratorium Superioris
42. Oratorium pro Scholasticis Regens

N. IV.

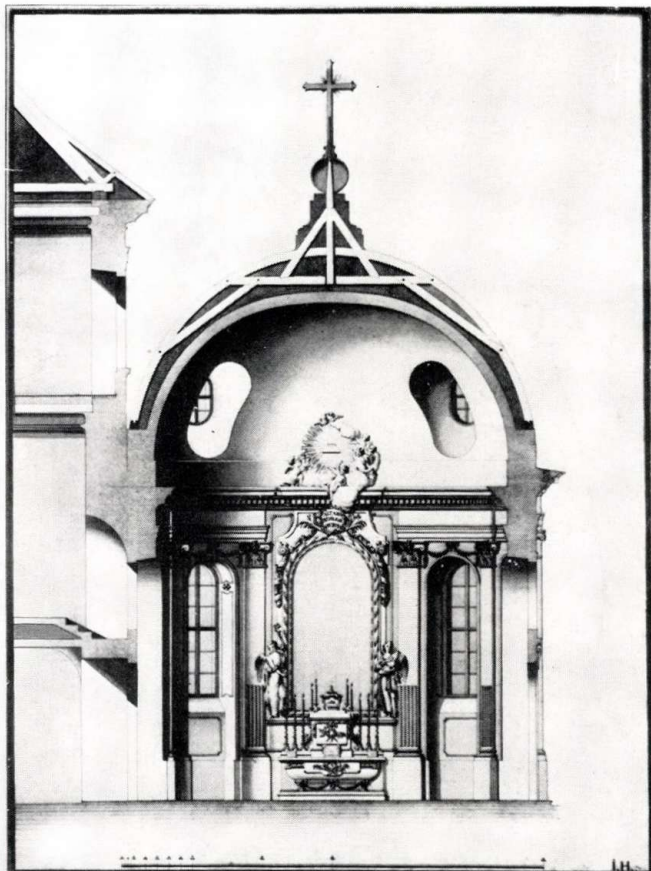
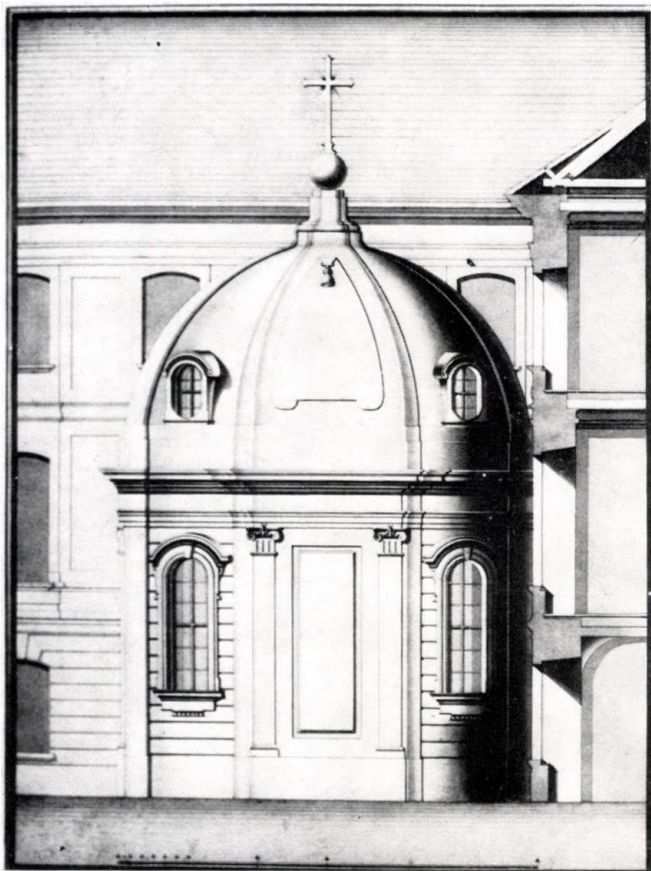

- N.
43.
44.
45.
46.
47.
48.
49.
50.
51.
52.
53.
54.
55.
56.
57.
58.
59.
60.
61.
62.
63.
64.
65.
66.
67.
68.
69.
70.
71.
72.
73.
74.
75.
76.
77.
78.
79.
80.
81.
82.
83.
84.
85.
86.
87.
88.
89.
90.
91.
92.
93.
94.
95.
96.
97.
98.
99.
100.
101.
102.
103.
104.
105.
106.
107.
108.
109.
110.
111.
112.
113.
114.
115.
116.
117.
118.
119.
120.
121.
122.
123.
124.
125.
126.
127.
128.
129.
130.
131.
132.
133.
134.
135.
136.
137.
138.
139.
140.
141.
142.
143.
144.
145.
146.
147.
148.
149.
150.
151.
152.
153.
154.
155.
156.
157.
158.
159.
160.
161.
162.
163.
164.
165.
166.
167.
168.
169.
170.
171.
172.
173.
174.
175.
176.
177.
178.
179.
180.
181.
182.
183.
184.
185.
186.
187.
188.
189.
190.
191.
192.
193.
194.
195.
196.
197.
198.
199.
200.

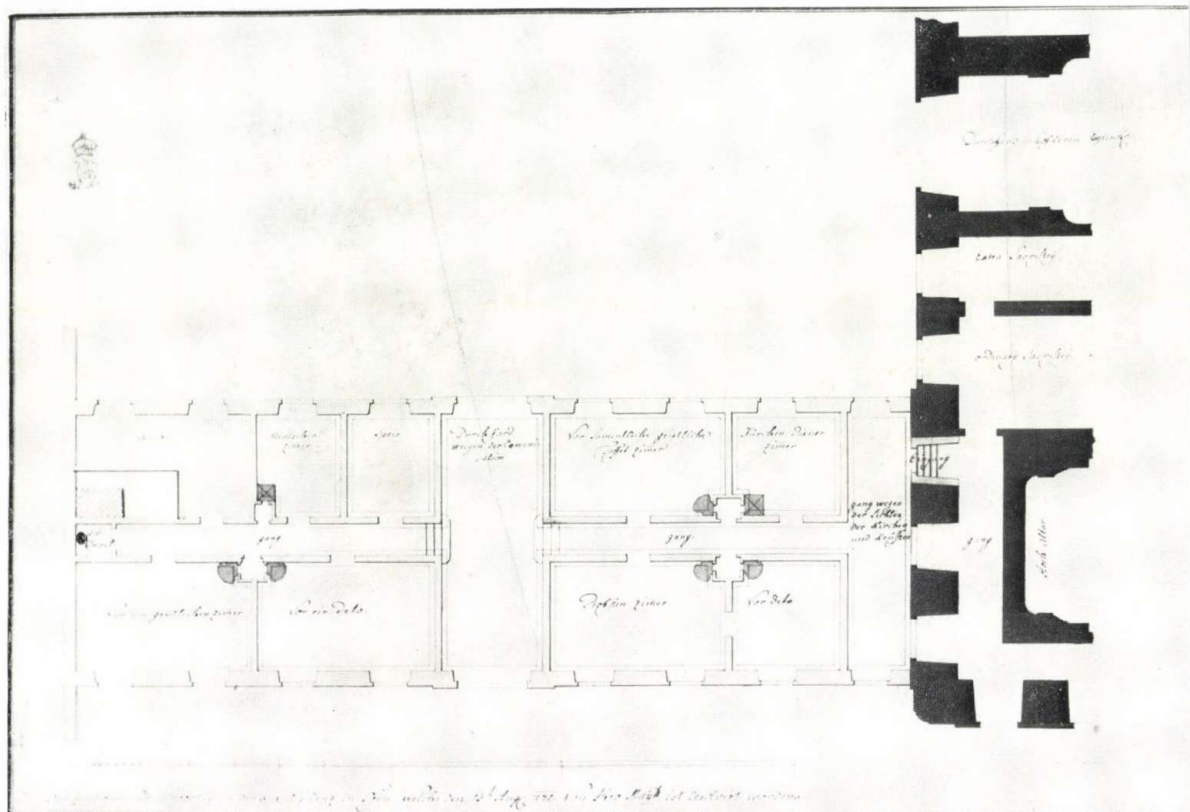
69. Cubina pro parva Coenaculo
70. Refectorium pro Anglicis Virginitas, et Monachis
71. Mod. Refectorium pro Monachis
72.
73. Dormitoria pro Anglicis Virginitas et Monachis
74.
75.
76.
77. Alia Dormitoria pro Anglicis Virginitas, tam Monachis,
tam quam alii visitantibus, nichil singulandum
78.
79.
80. Cubicula pro edibendo variis laboribus Anglicis Regi-
bus, et Monachis designata
81. Alia novissima Cubicula Monacharum Dormitorii et
Anglicis accommodata
82.
83.
84. Oratorium Dormitorii, et Monacharum
85. Oratorium Anglicarum Virginitas
86. Comptuatorium regis totius, regendam rebus di-
versis applicabile

26. Buda. A királyi palota kápolnájának hosszmetszete. I. H. monogramista terve, 1771—1780 között

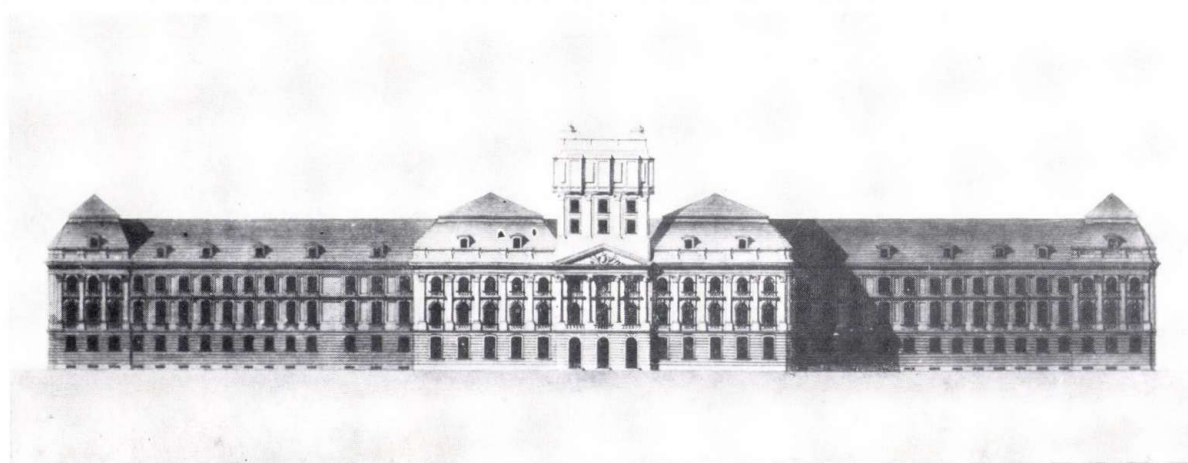

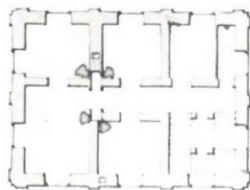
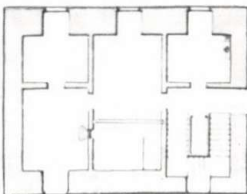
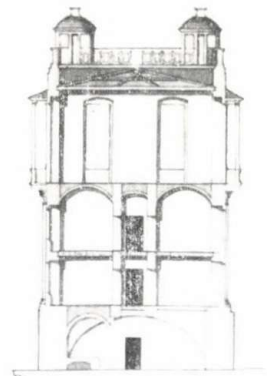
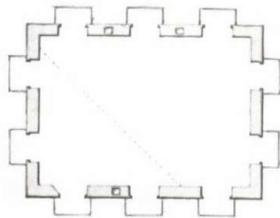
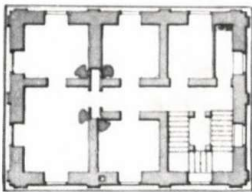
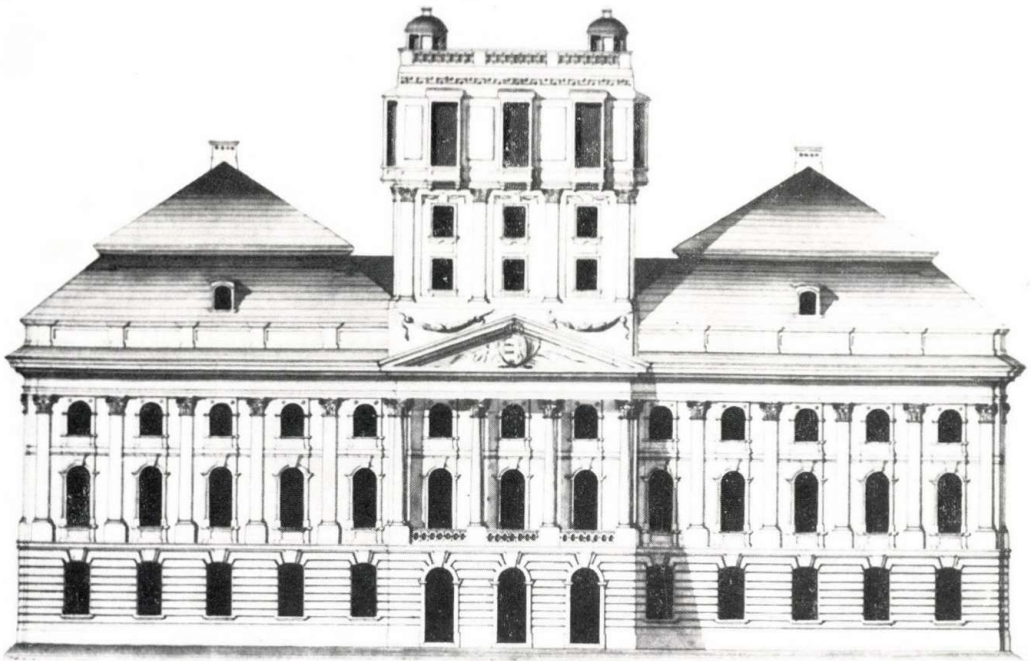
27. Buda. A Szt. János-kápolna homlokzata és metszete. 1778 körül

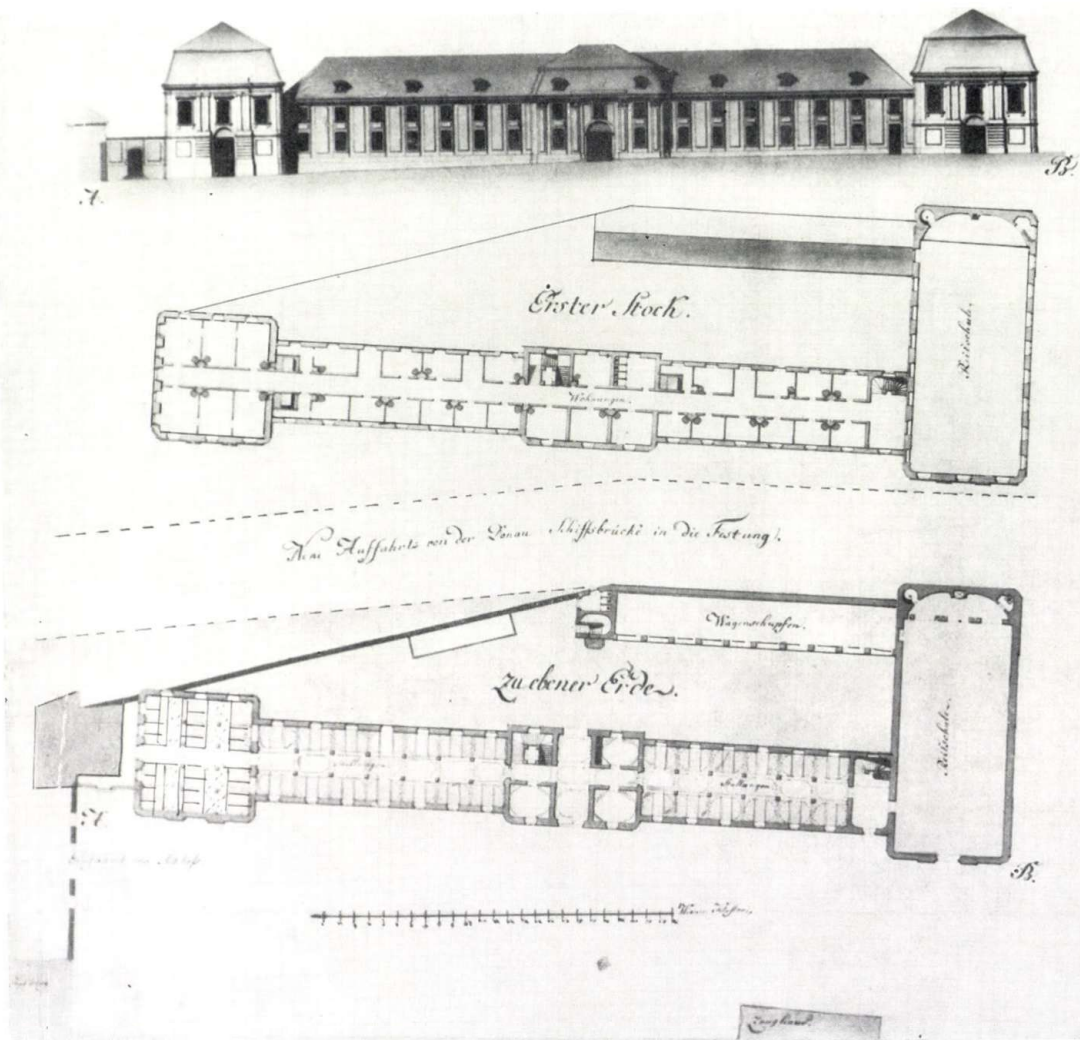
28. Buda. A királyi palotához épített prépostsági épület alaprajza. Hillebrandt terve, 1771

29. Buda. A királyi palota keleti homlokzatának tervrajza a csillagvizsgáló toronnyal. 1780

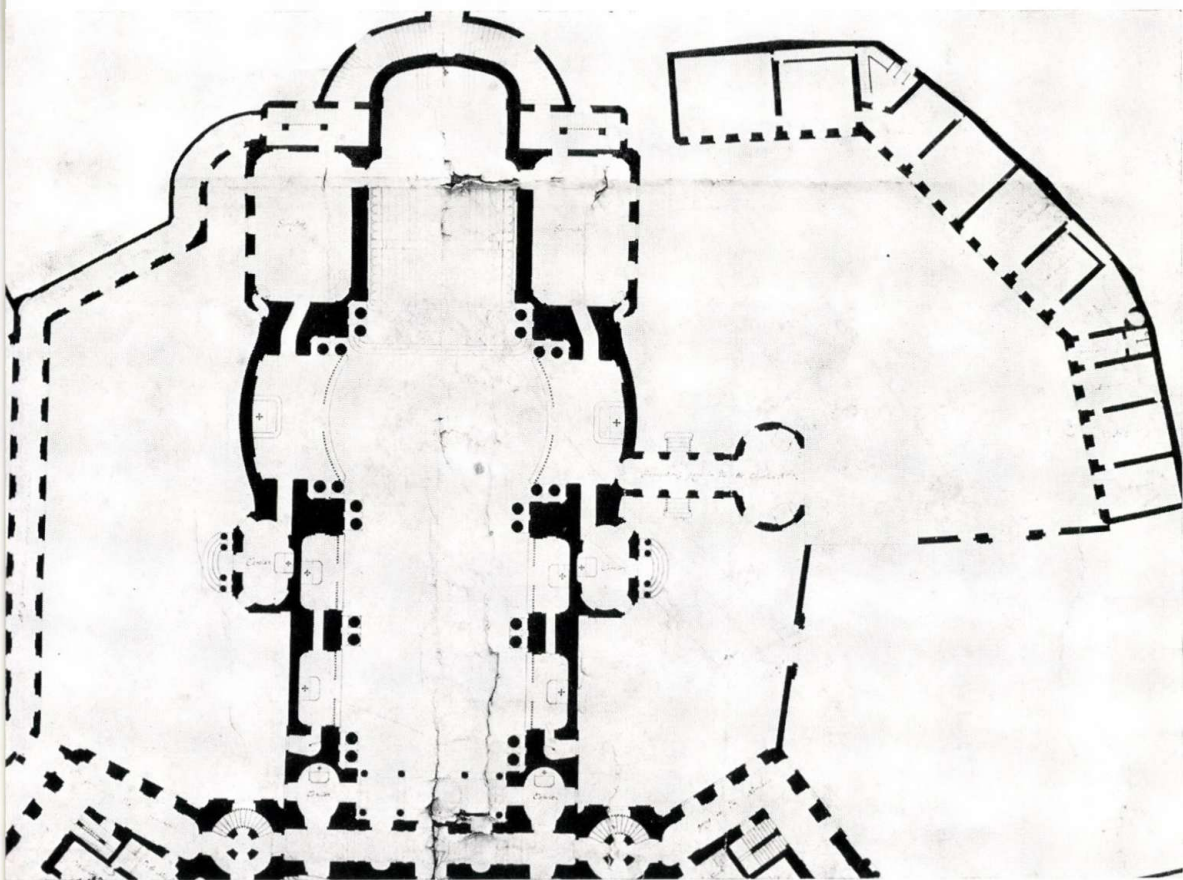

30. Buda. A királyi palota keleti homlokzatának középrésze a csillagvizsgáló toronnyal

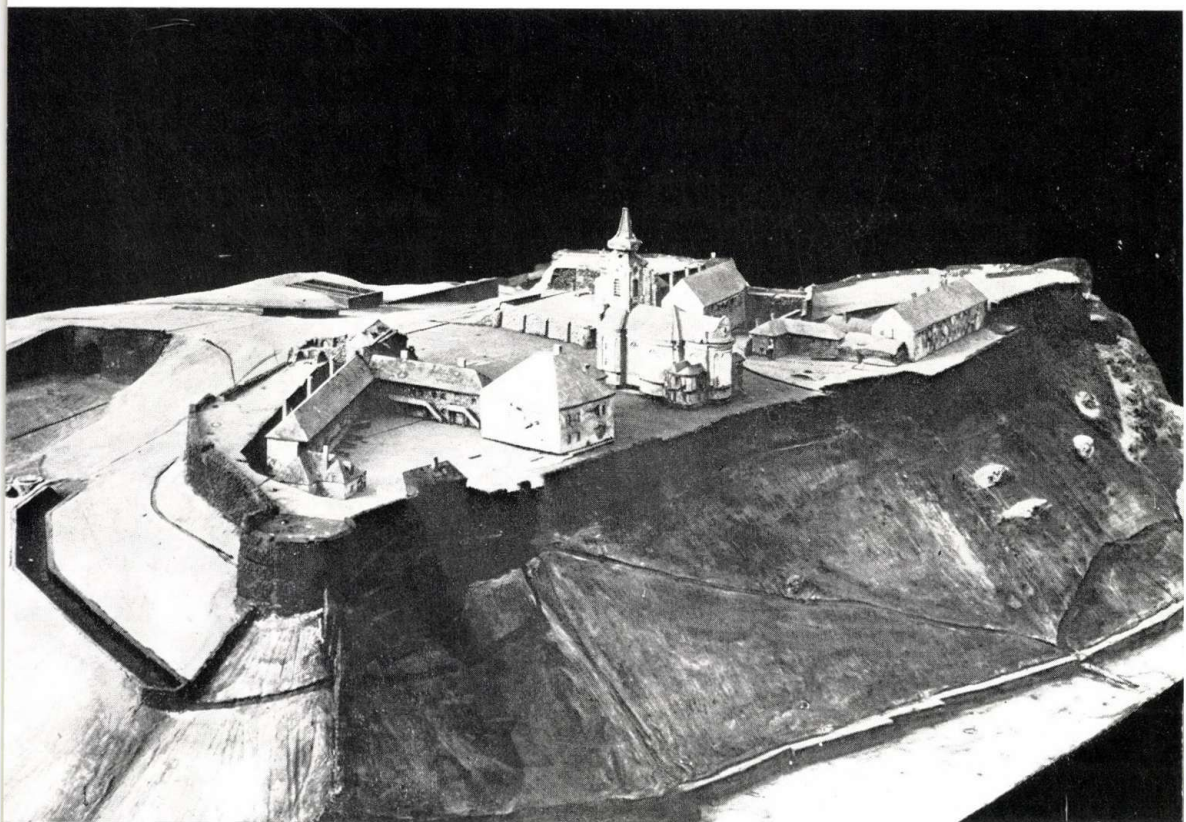
31. Buda. Istállóépület tervrajza a királyi várba

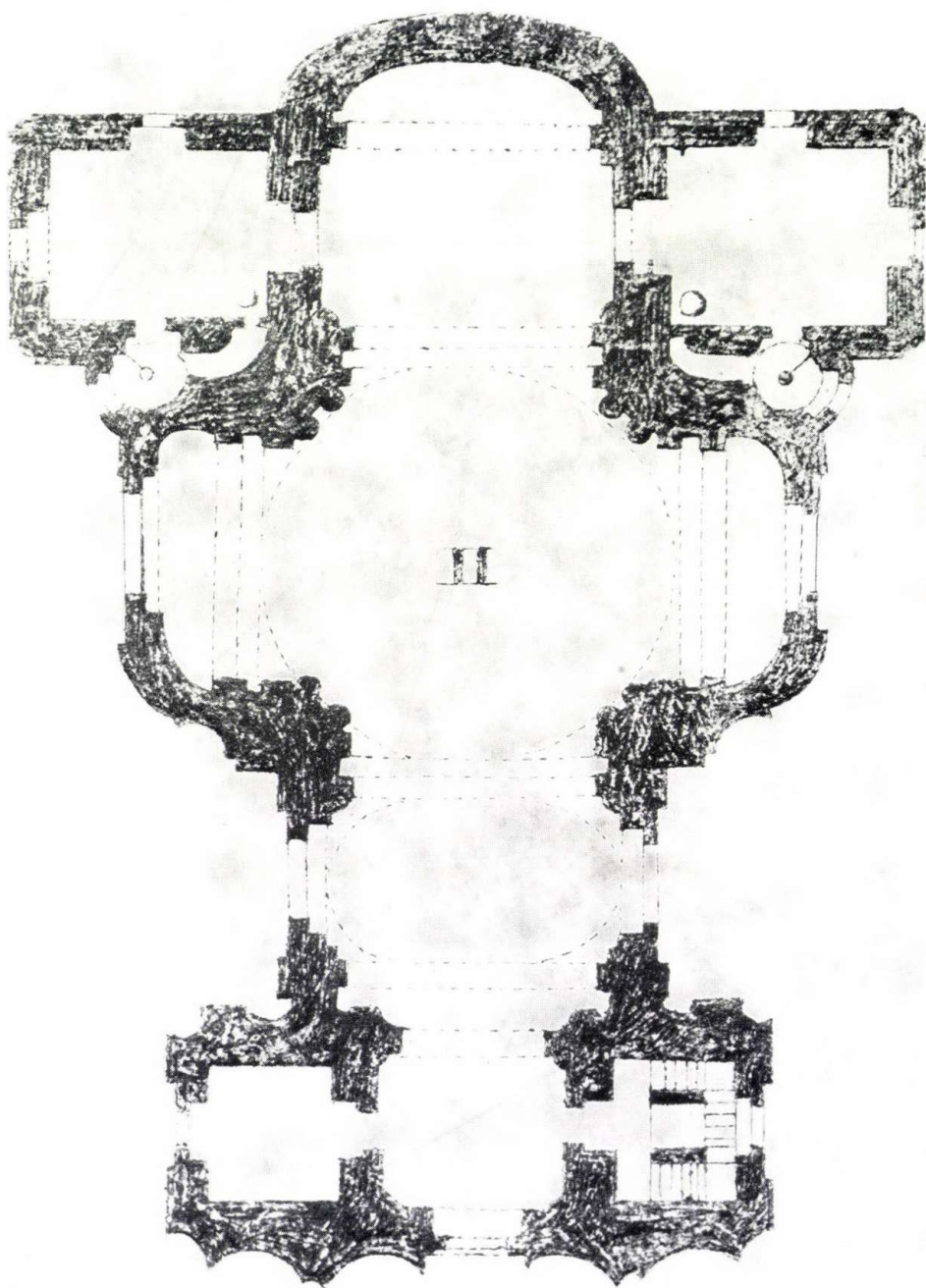
2. Esztergom. A tervezett székesszegyház alaprajza. Hartmann tervmásolatának részlete

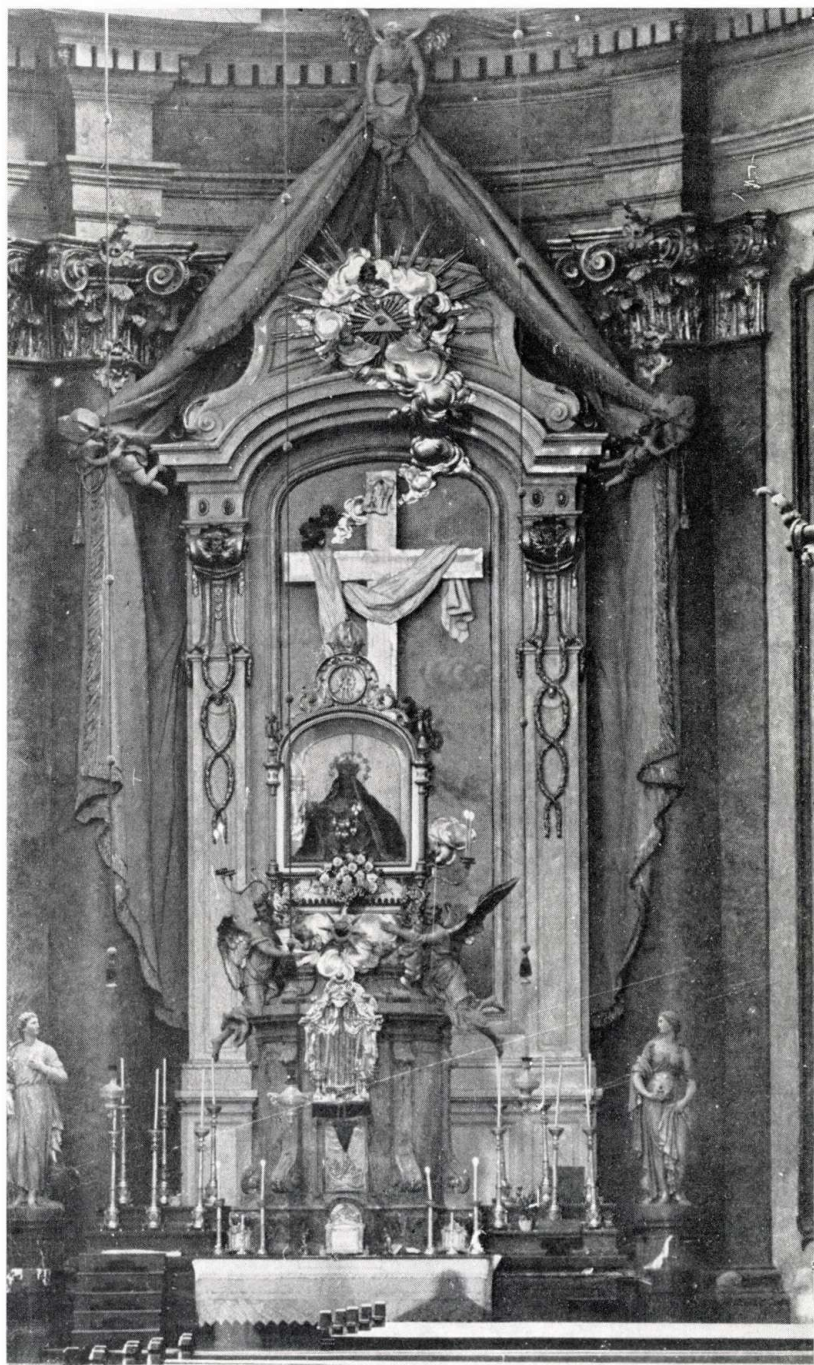
33. Esztergom. A Szt. István-templom famodellje

34. Esztergom. A Várhegy famodellje a Szt. István-templommal

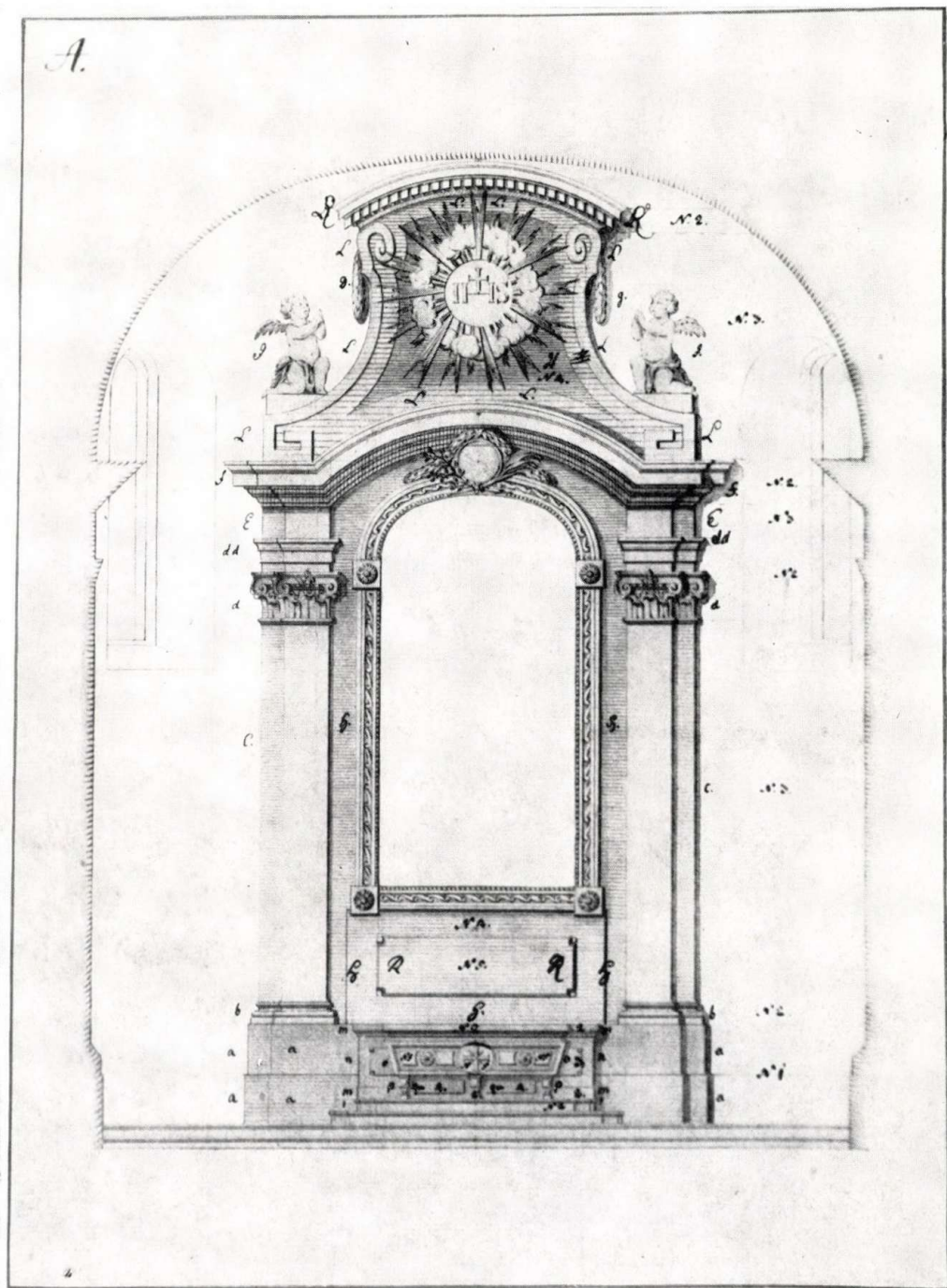
35. Esztergom. Az egykori Szt. István-templom alaprajza. Mathes felmérése

36. Sasvár (Šaštín). A pálos templom főoltára

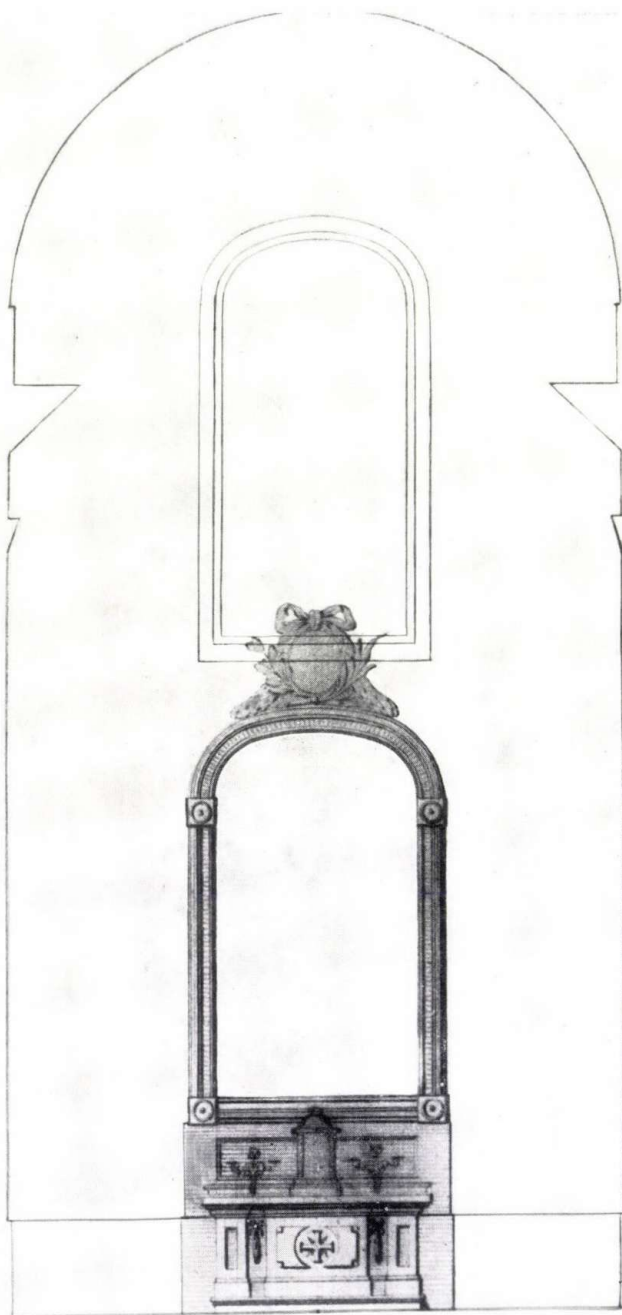

37. Székesfehérvár. A székesegyház főoltára (Dobos Lajos felvétele)

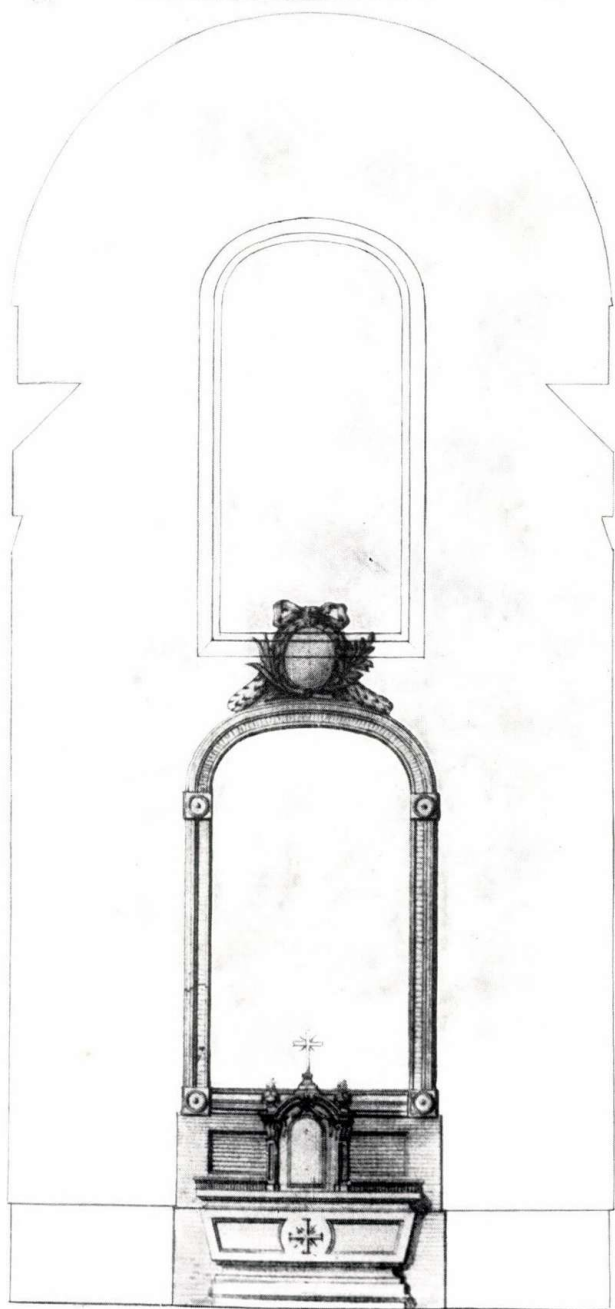

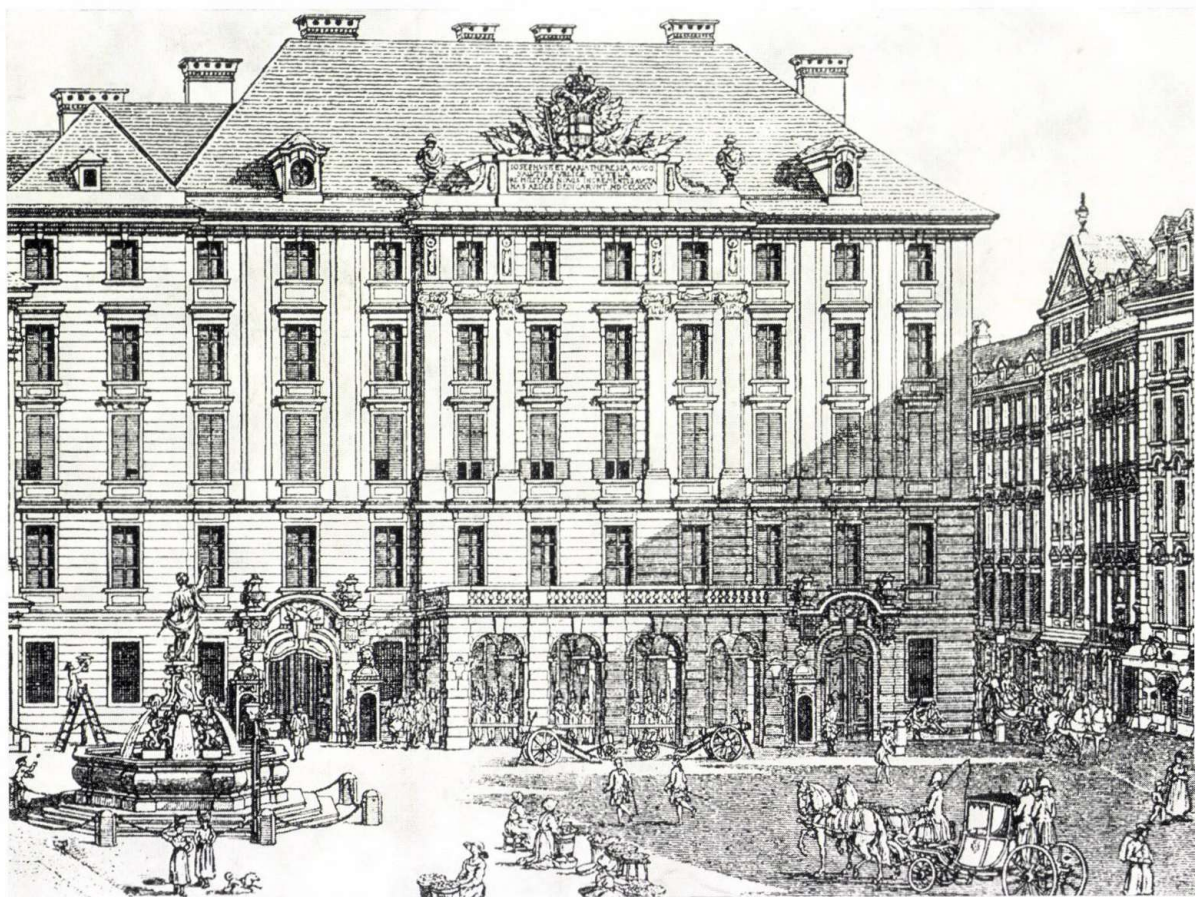
38. Gyula. Főoltárterv Joseph Hillebrandt aláírásával

39. Gyula. Mellékoltárterv Joseph Hillebrand
aláírásával

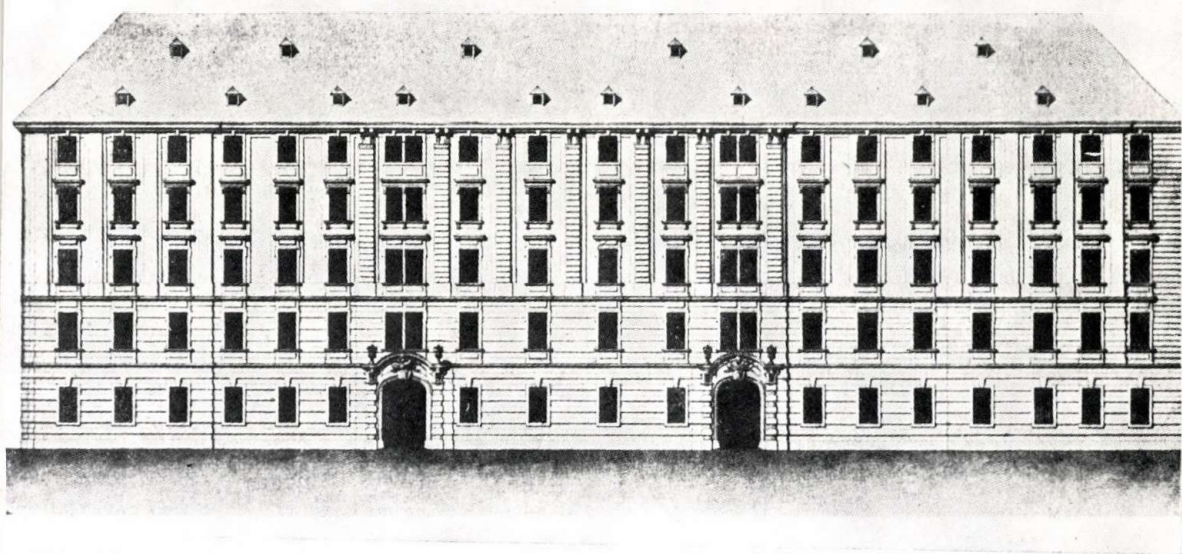

40. Gyula. Mellékoltárterv Joseph Hillebrandt aláírásával

41. Bécs (Wien). Az Udvari Katonai Tanács épülete. Egykorú metszet

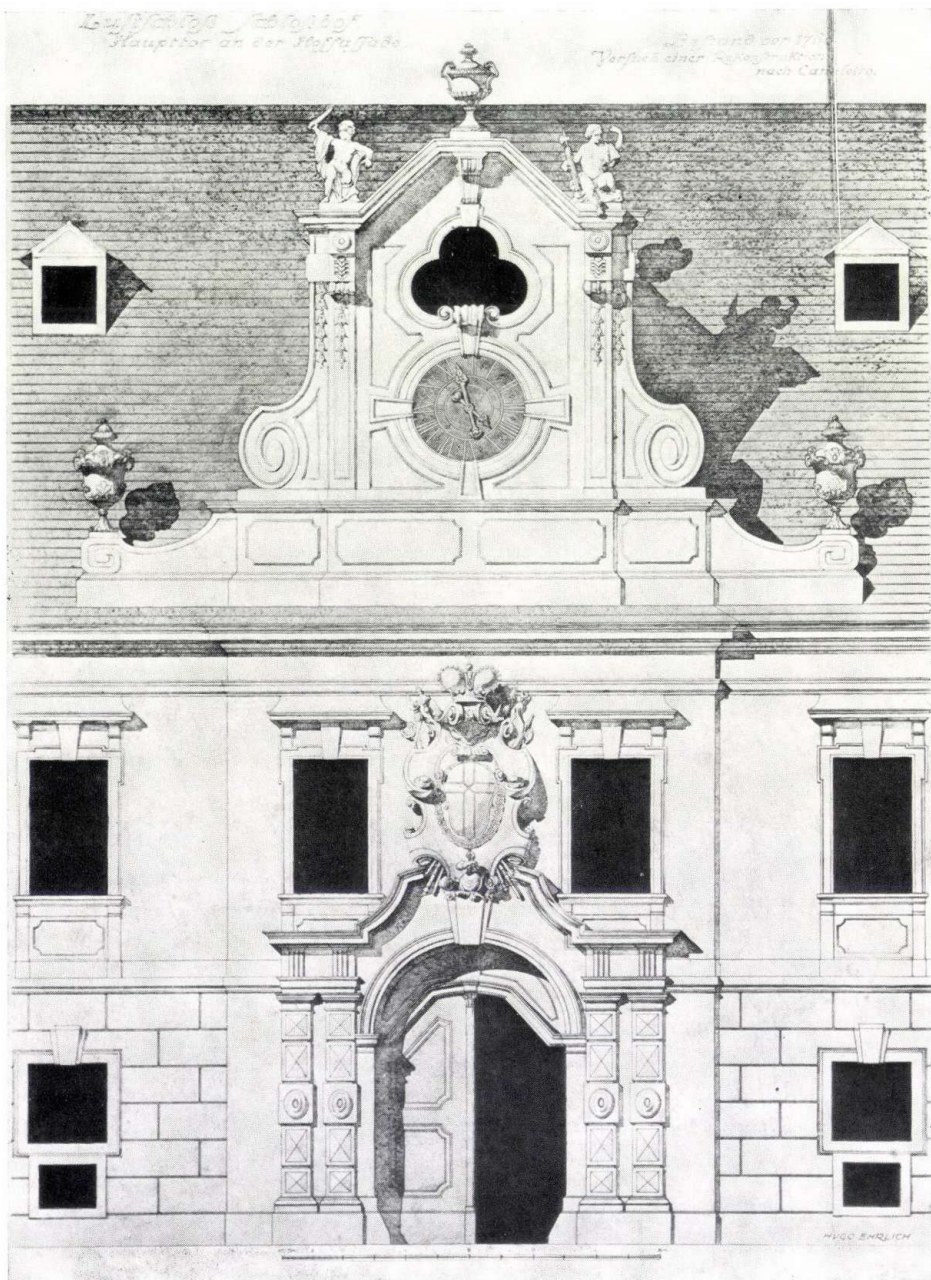
42. Bécs (Wien). Az Udvari Katonai Tanács épületének oldalhomlokzata. 1802. évi felmérés

43. Bécs (Wien). Az Udvari Katonai Tanács épületének kapuja 1900 körül

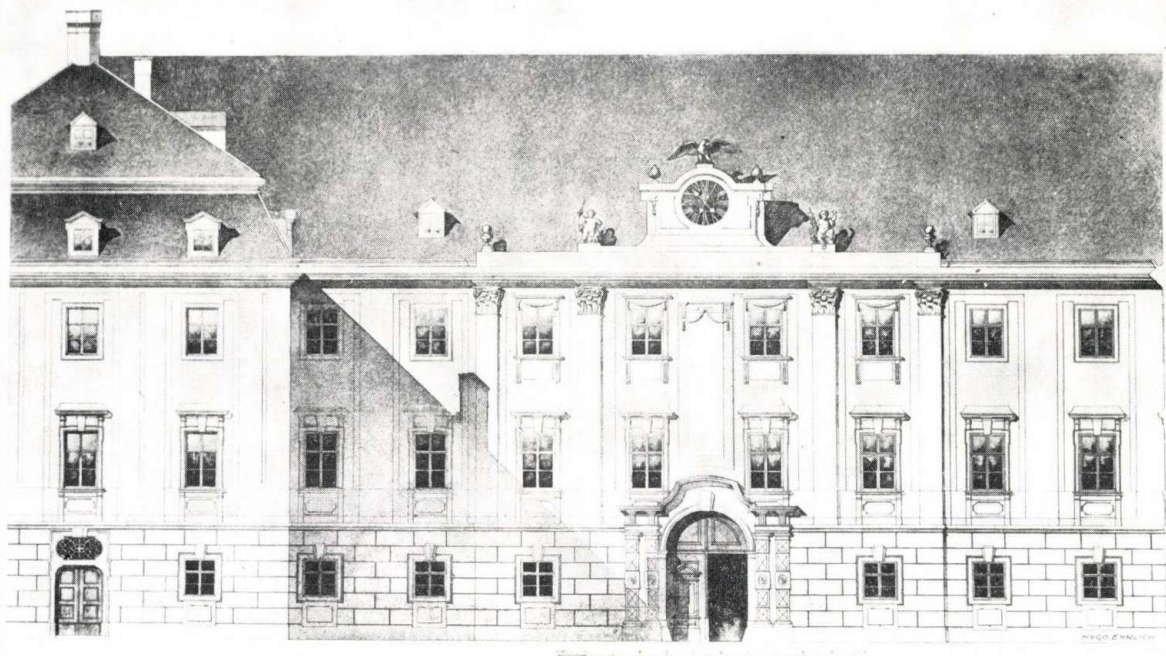
44. Budapest. A kiscelli kastély a bécsi Udvari Katonai Tanács épületének beépített részleteivel az 1930-as években

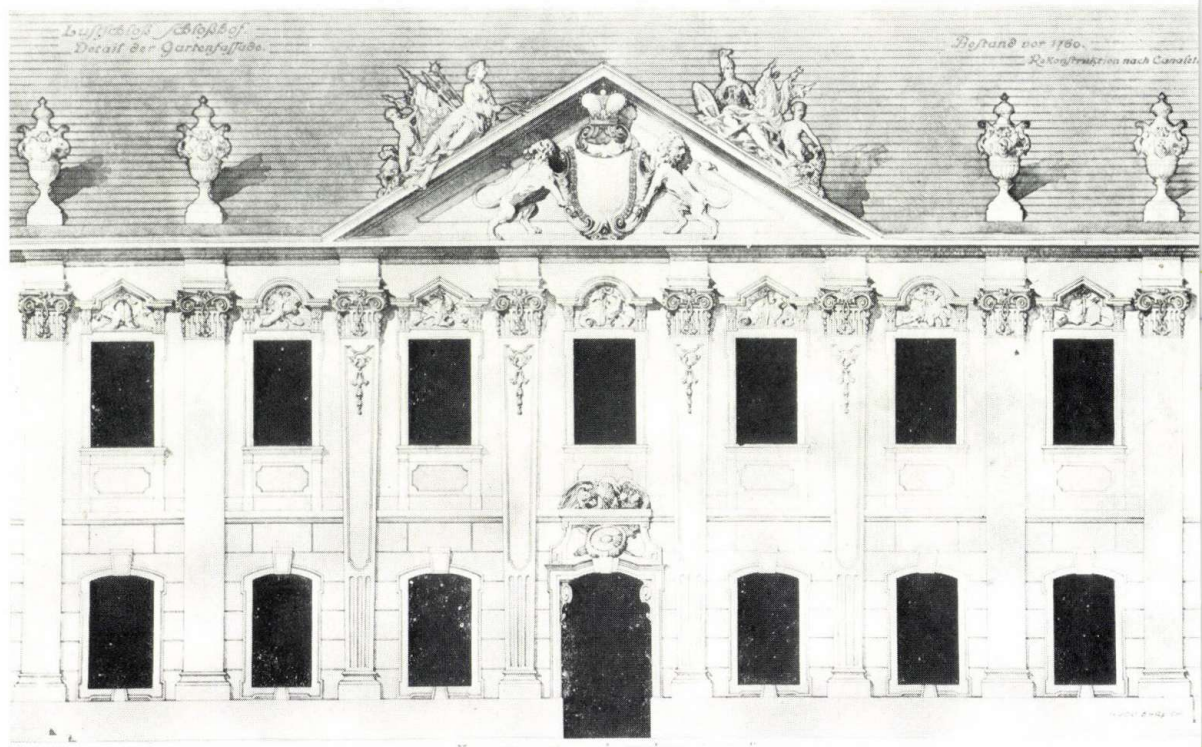
45. Schlosshof. A kastély rekonstruált udvari homlokzata. A Hillebrandt-féle átépítés előtti állapot

Lustschloß Schlosshof
Hofstadt.

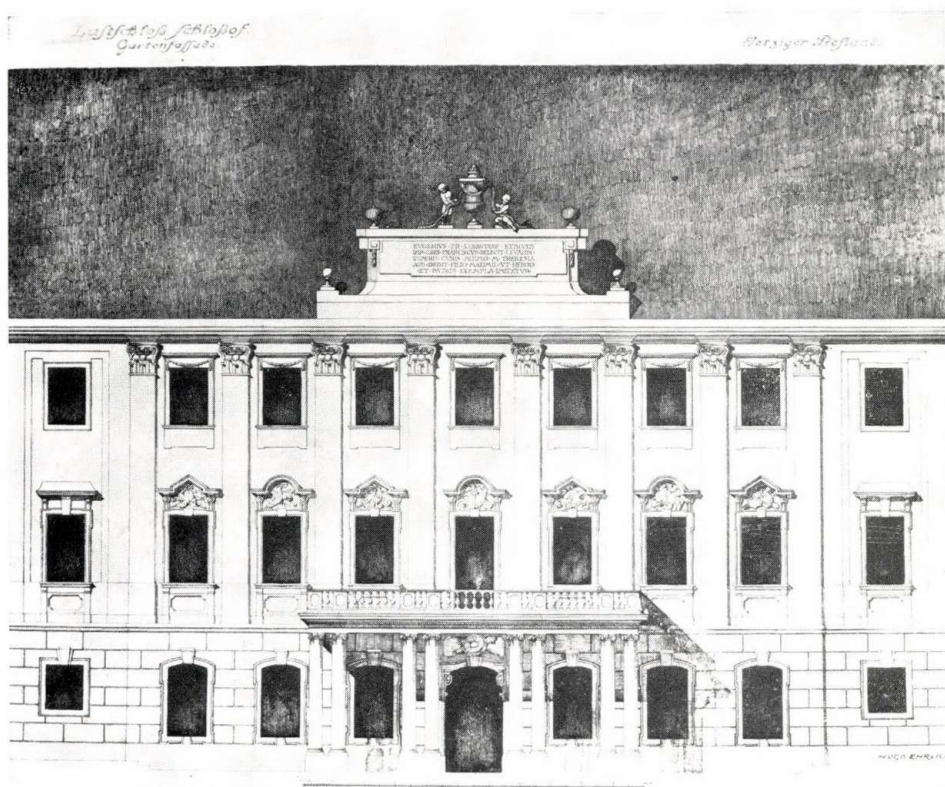
Georgier Bestand

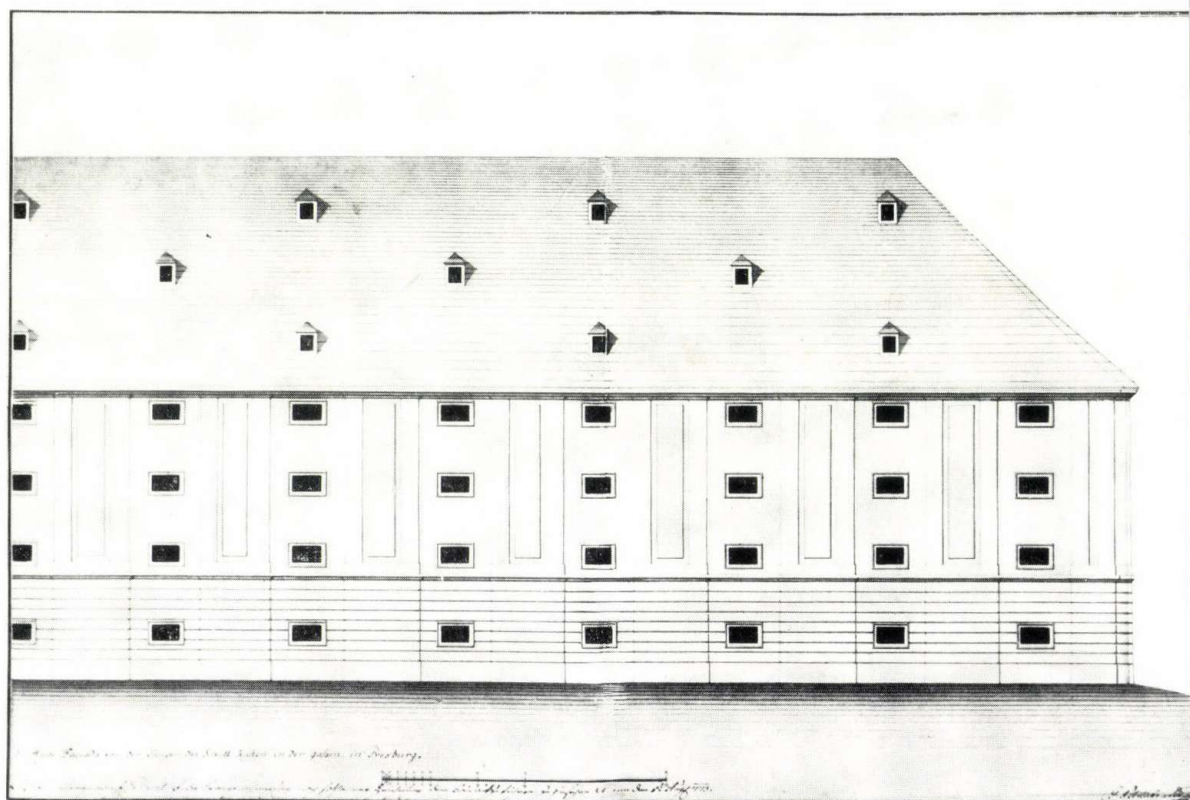
5. Schlosshof. A kastély udvari homlokzata a Hillebrandt-féle átépítés után

47. Schlosshof. A kastély rekonstruált kerti homlokzata. A Hillebrandt-féle átépítés előtti állapot

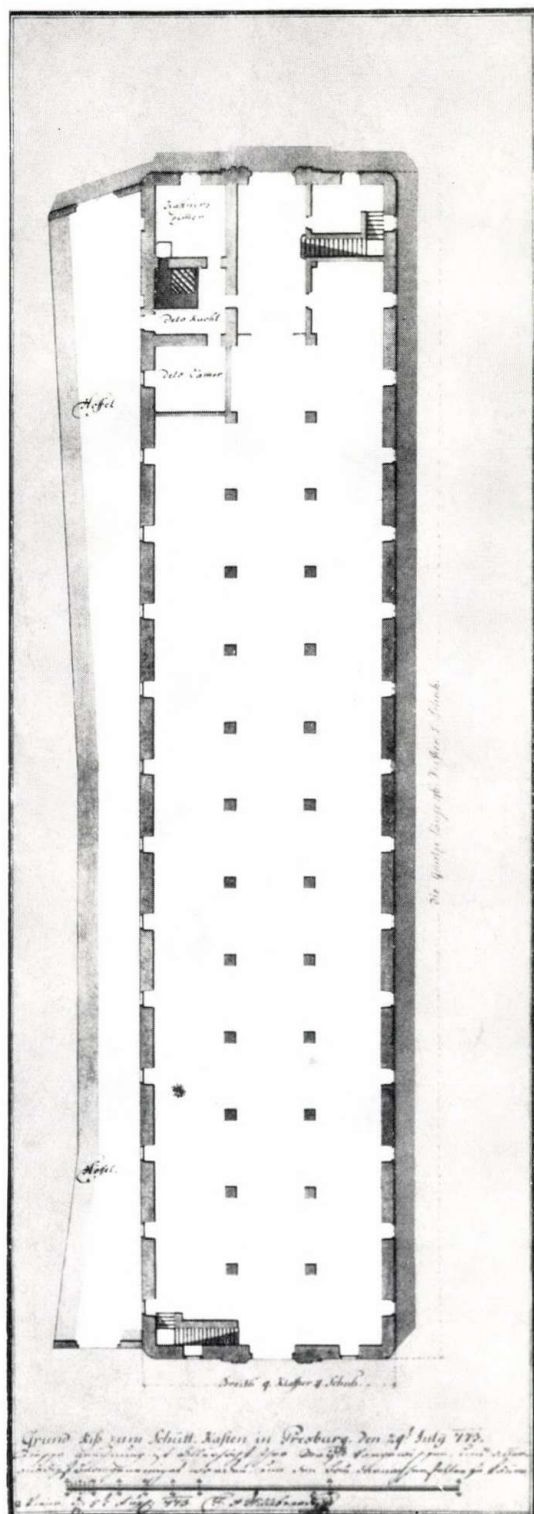

48. Schlosshof. A kastély kerti homlokzata a Hillebrandt-féle emeletráépítés után

49. Pozsony (Bratislava). A magtár oldalhomlokzata. Hillebrandt terve. 1773

50. Pozsony (Bratislava). A magtár alaprajz-terve
Hillebrandt aláírásával

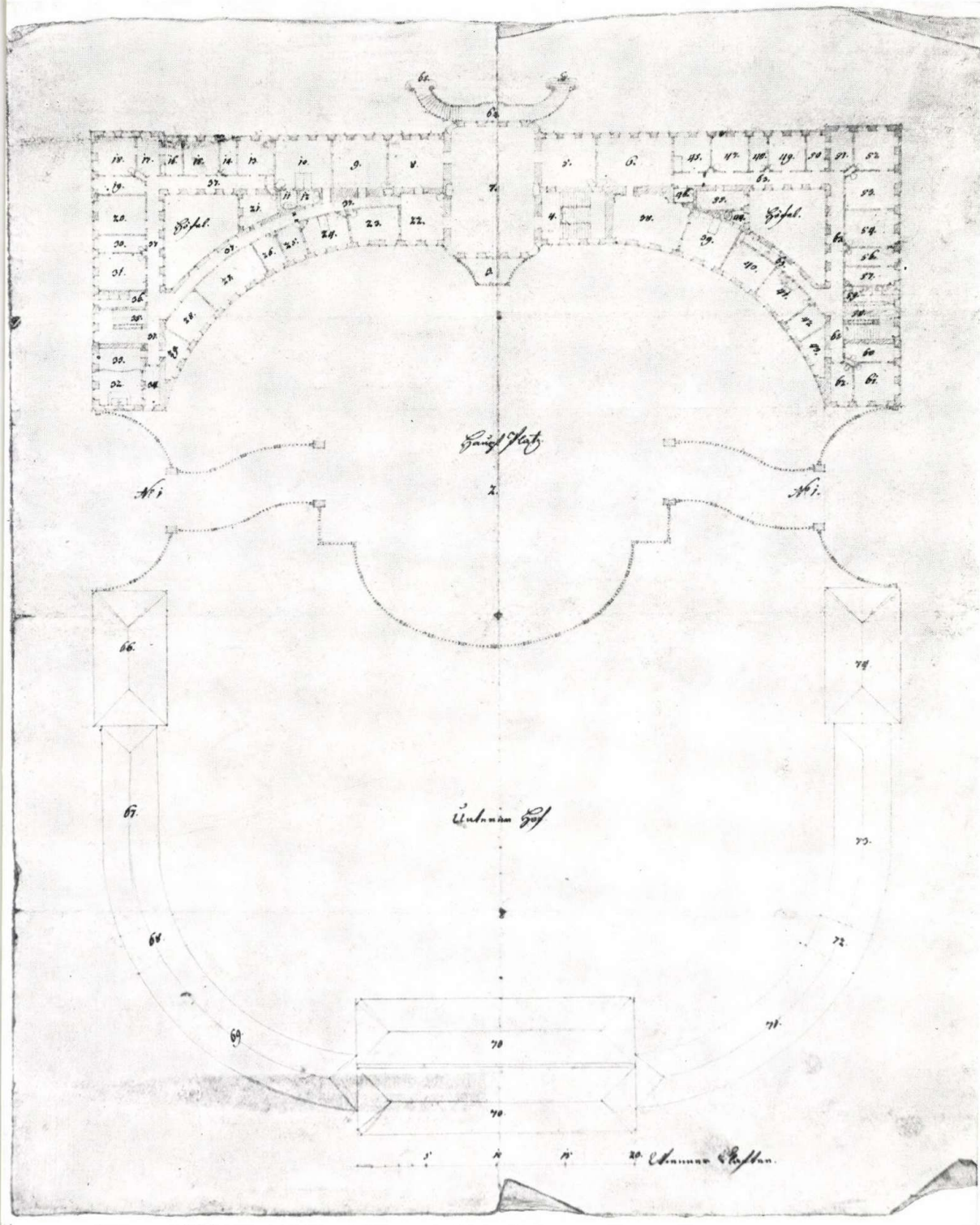

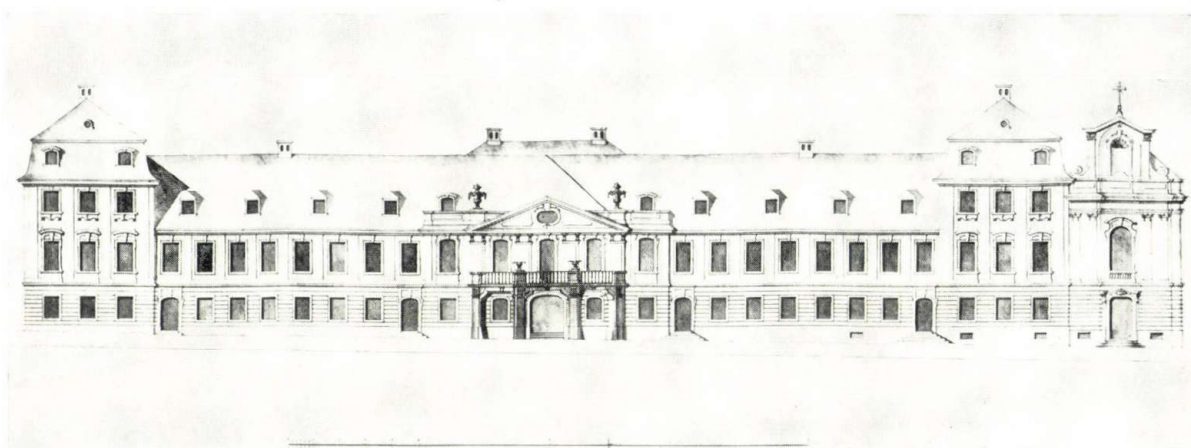

51. Pozsony (Bratislava). A magtár 1900 körül

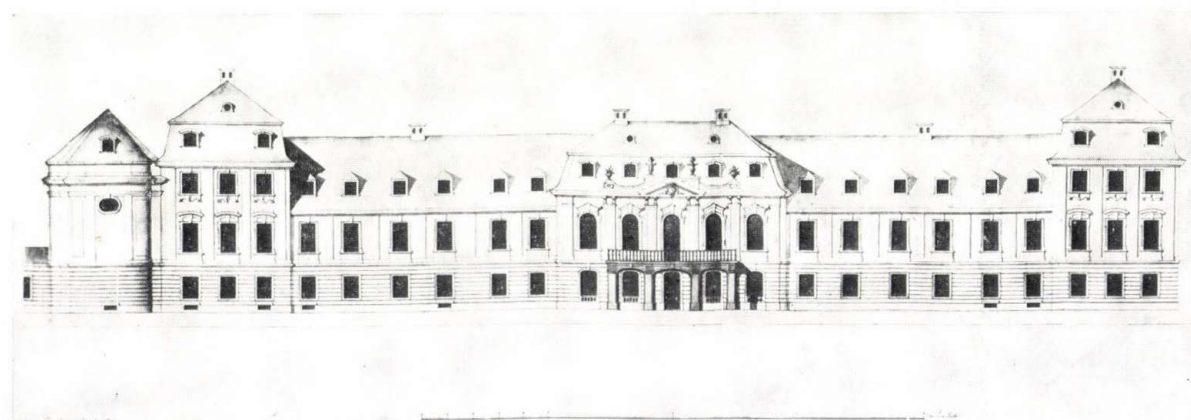

52. Nagykároly (Carei). Hillebrandt tervrajza a Károlyi-kastélyhoz

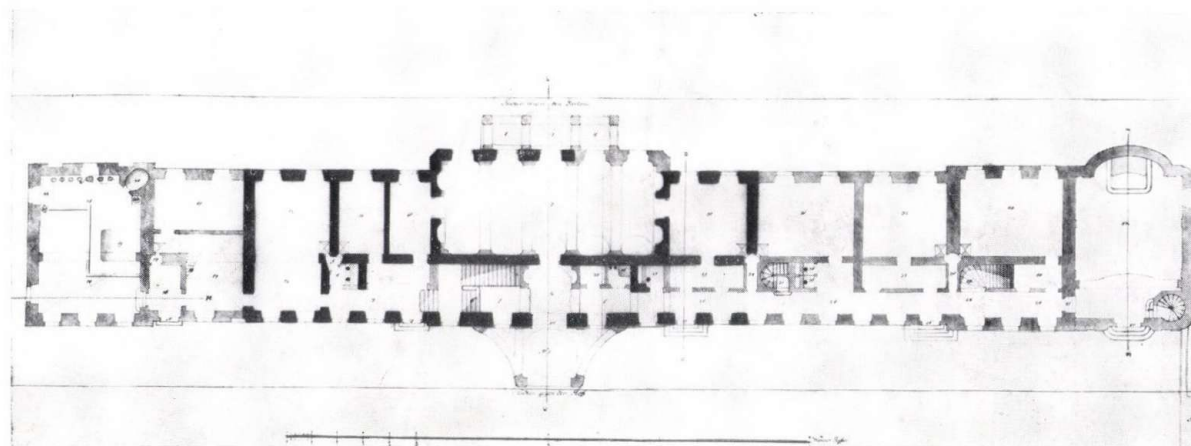

53. Gyula. Hillebrandt kastélyterve. Főhomlokzat. 1762

54. Gyula. Hillebrandt kastélyterve. Hátsó homlokzat. 1762

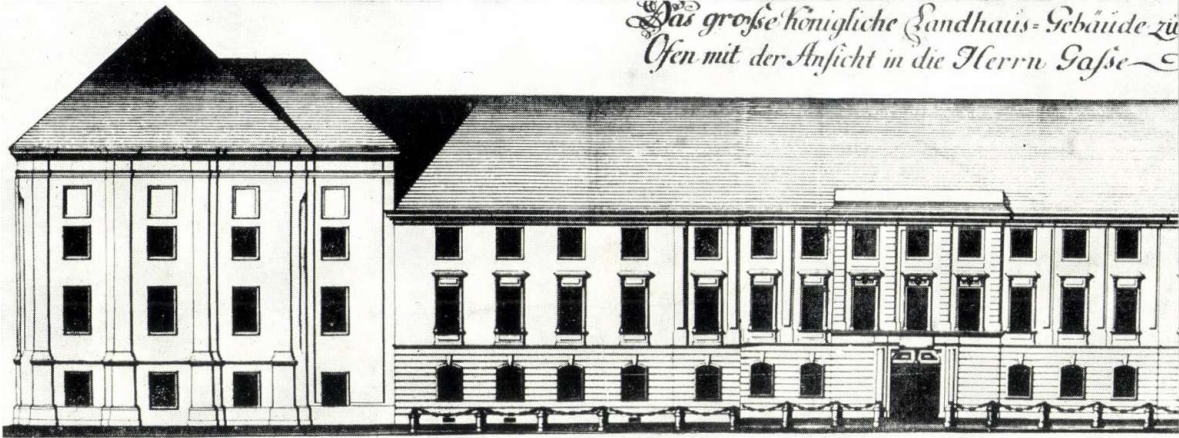

56. Nagyszombat (Trnava). Az egykori egyetem főépülete 1900 körül

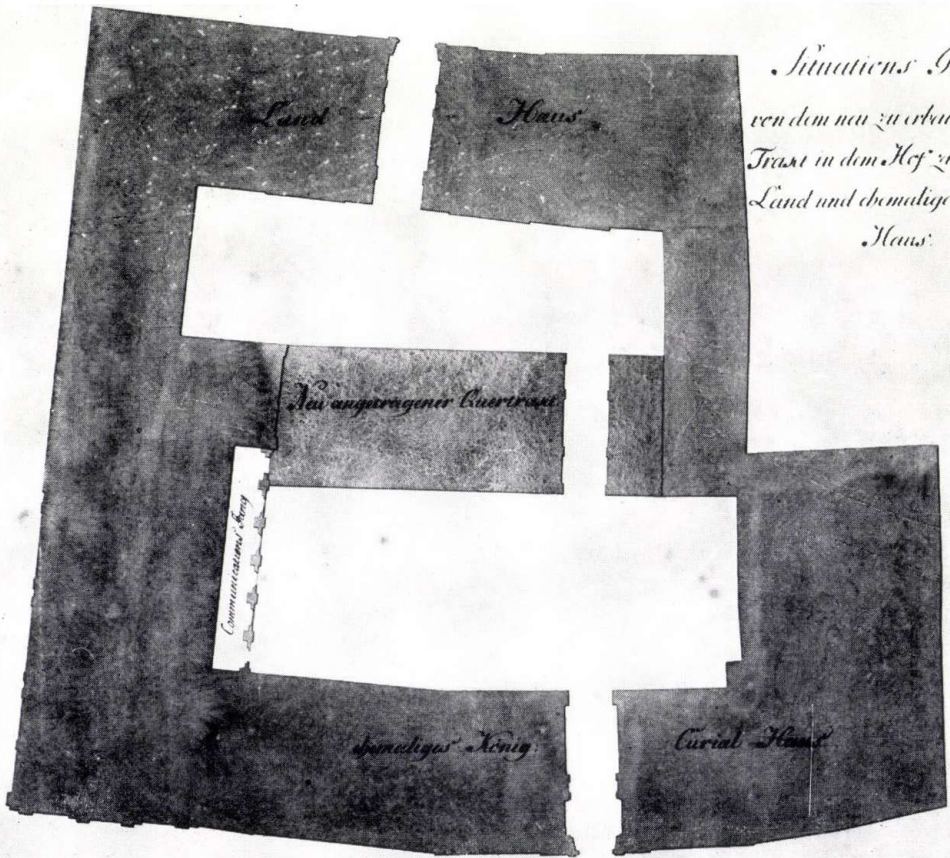
55. Gyula. Hillebrandt kastélyalaprajza, a régi alaprajz feltüntetésével

*Das große königliche Landhaus-Gebäude zu
Ofen mit der Ansicht in die Herrn Gasse*

Situations Plan

von dem neu zu erbauenden Cuir-
Trakt in dem Hof zwischen dem
Land und ehemaligen A. Curial
Haus.

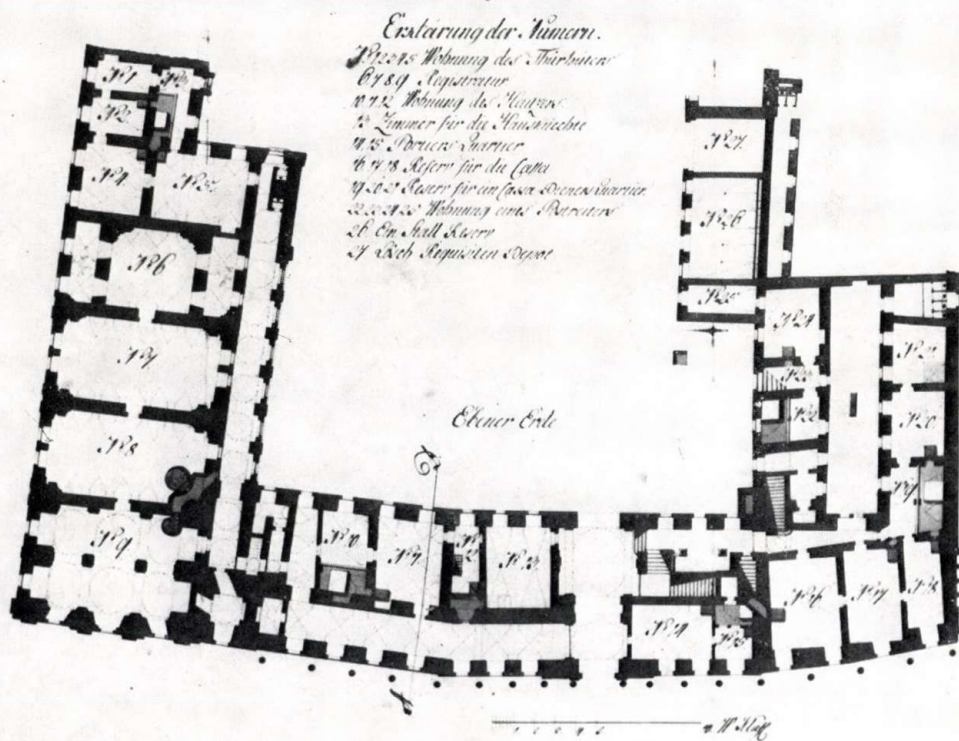
Von der König. Hof Land. Bau Director.

7. Buda. Az átalakítandó volt klarissza zárda tervrajza Joseph Hillebrandt aláírásával (részlet). 1784

8. Buda. Az átalakított volt klarissza zárda sematikus alaprajza. 1793

9. Buda. A Kúria részére átalakított volt klarissza zárda alaprajza. 1791

Plan zur Unterbringung der Hochweldlichen Königlich-Hungarischen Haushaltung in jenem Theil des hiesigen Königl. Landhauses, welcher vor 2. Jahr von der Septemviral und Königl. Tafel bewohnt ward.

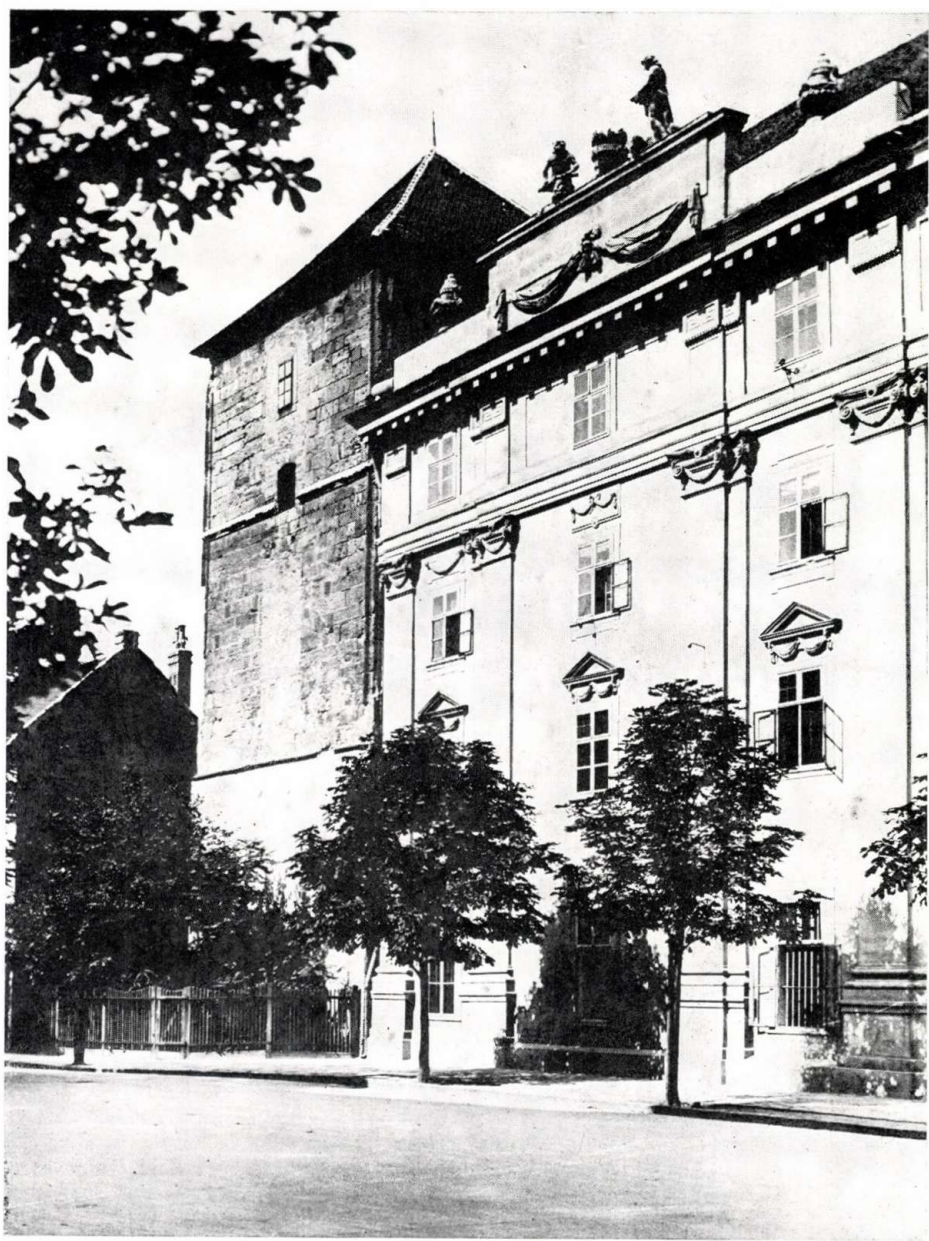
60. Budapest. A régi országház homlokzata — jelenleg az MTA tudományos intézeteinek épülete (Dobos Lajos felvétele)

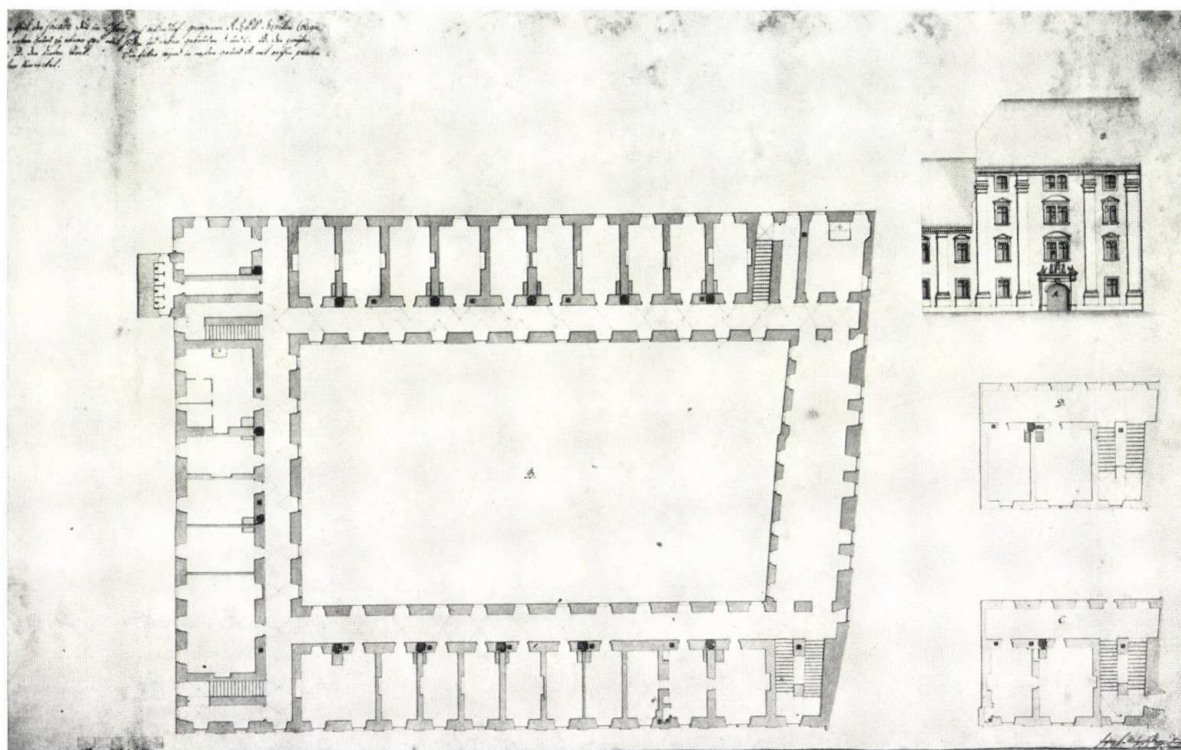
61. Budapest. A régi országház. Az alsó tábla ülésterme — jelenleg az MTA díszterme (Dobos Lajos felvétele)

62. Buda. A Nagyboldogasszony-templom az egykori jezsuita épületekkel az 1870-es években

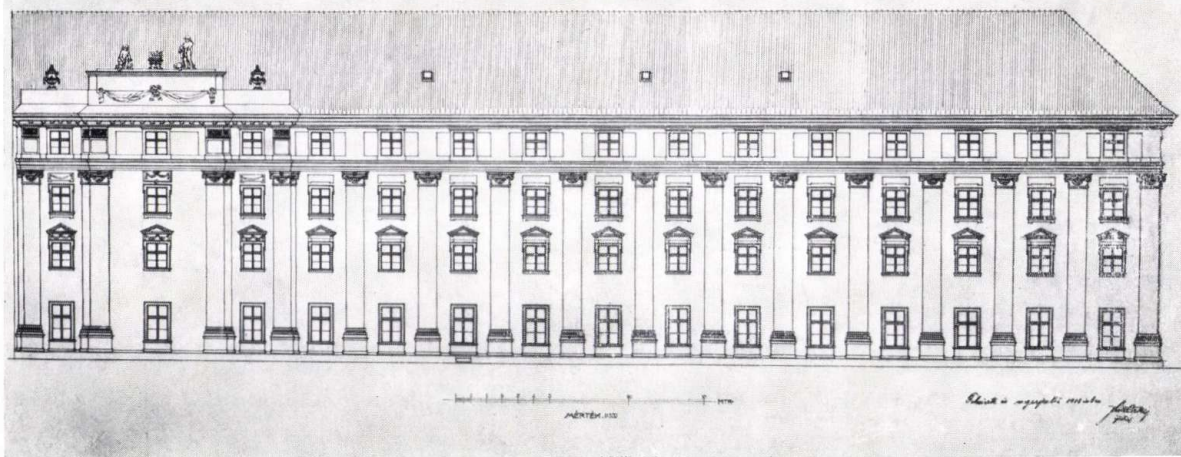
63. Buda. Az egykori jezsuita kollégium homlokzatának részlete az 1910-es években

64. Buda. Az egykori jezsuita kollégium alaprajza és főhomlokzatának részlete, 1766. évi felmérés

65. Buda. Az egykori jezsuita kollégium a Schulek-féle átépítés után. Felmérés

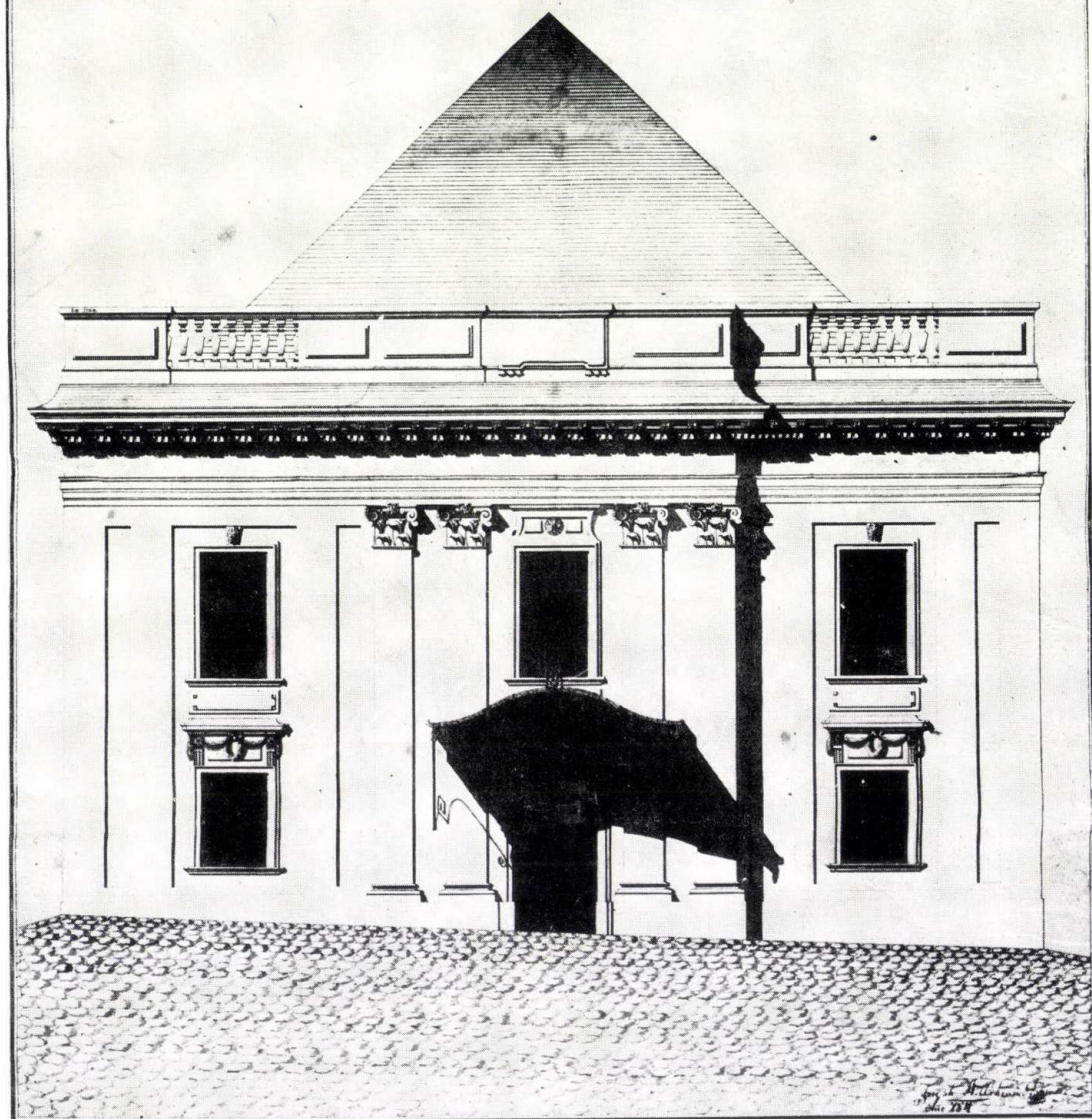
ABUDAVÁRI RÉGI PÉNZÜGYMINISZTERIUM NYUGATI HOMLOKZATA 1919 ÉVBEN.

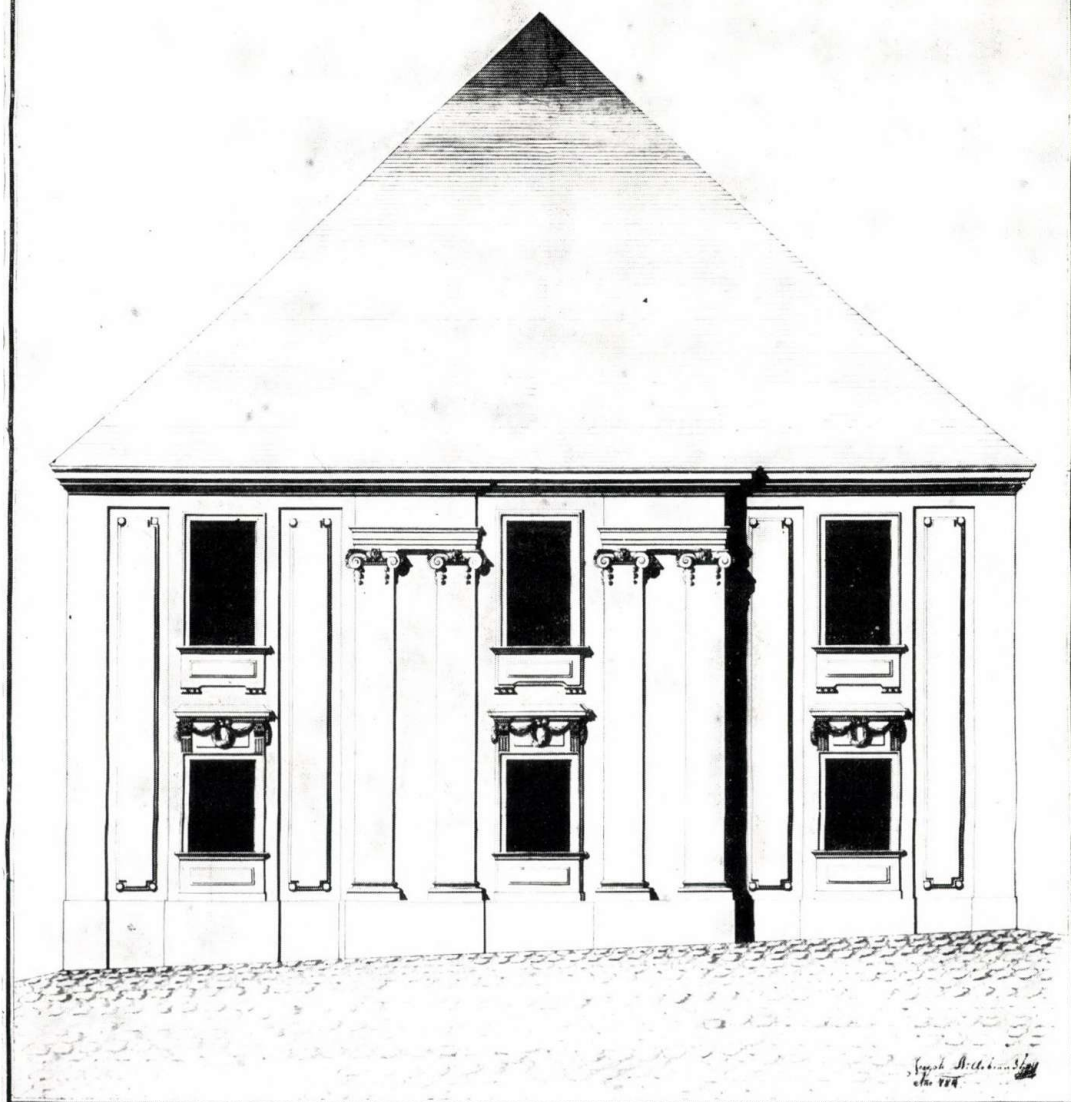
56. Buda. Az egykori jezsuita akadémia 1900 körül

*Das königliche Präsidial-Gebäude
zu Ofen, in der vordern Ansicht.*

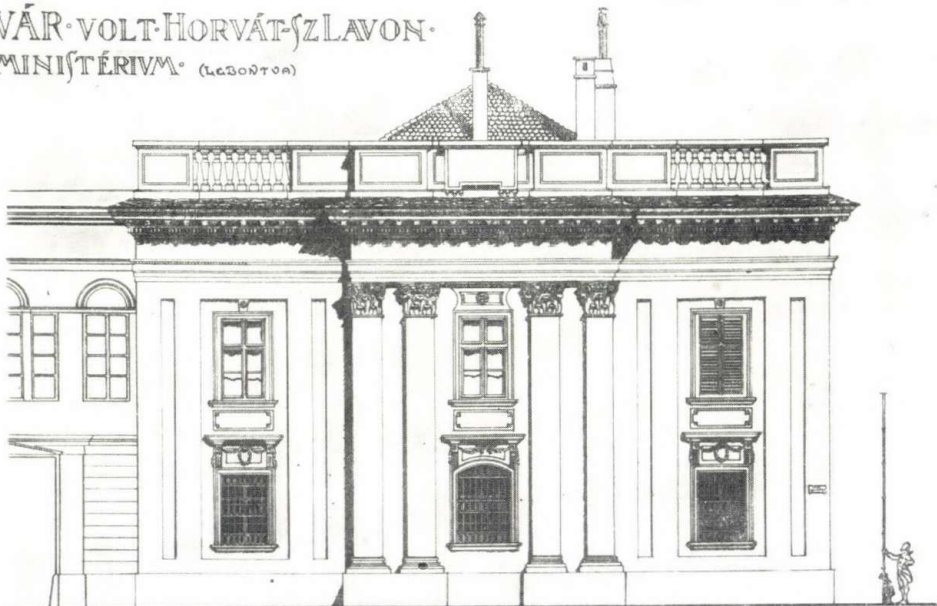
67. Buda. Az egykori jezsuita akadémia átépítési terve Joseph Hillebrandt aláírásával. 1784

*Das königliche Präsidial-Gebäude
zu Ofen, nach der rückwärtigen Ansicht.*

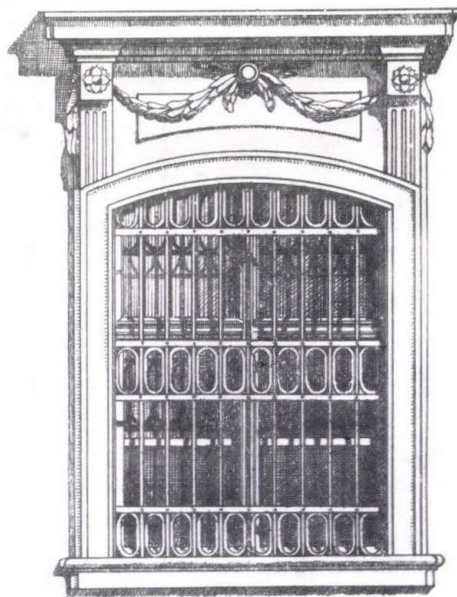
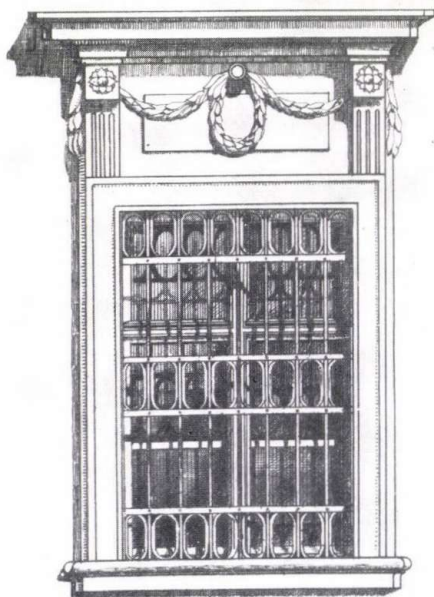

68. Buda. Az egykori jezsuita akadémia átépítési terve Joseph Hillebrandt aláírásával. 1784

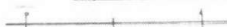
VÁR·VOLT·HORVÁT·SZLAVON·
MINISZTERIUM· (LEBONTVA)

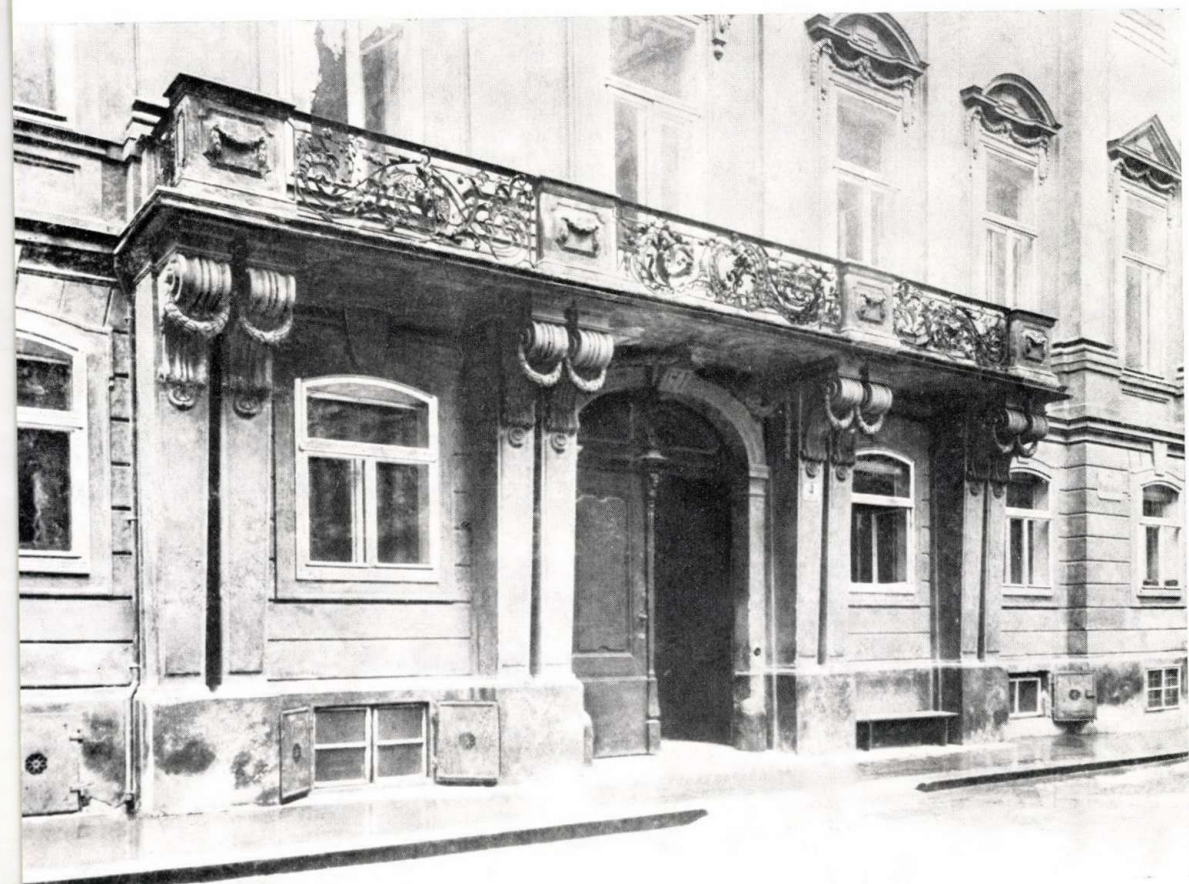

LÉPTÉR.

LÉPTÉR. 0 50 100 CM. MAGNITUDÓ 1:1000

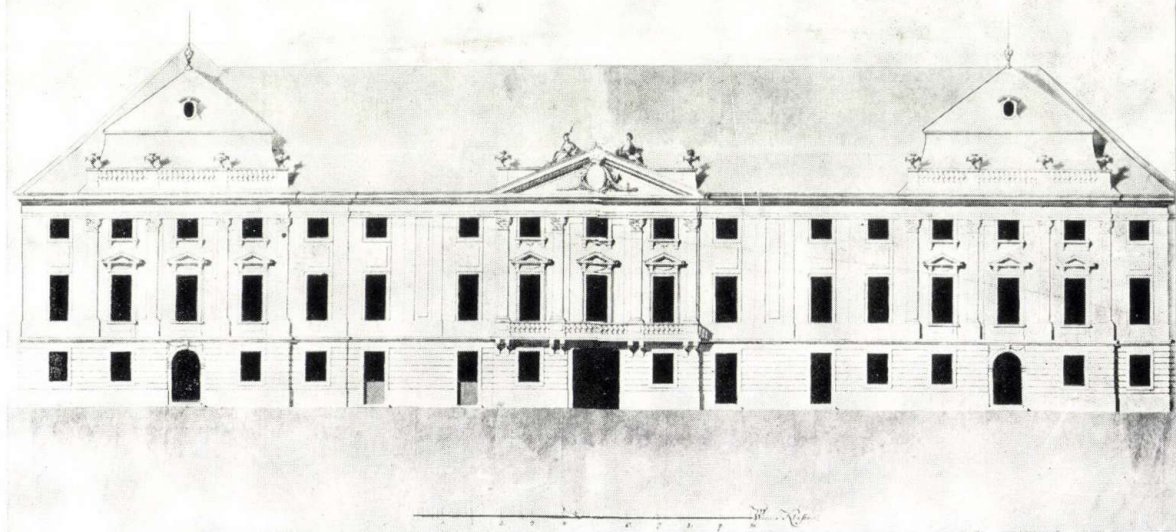

8. Bécs (Wien). A Bankgasse 4—6. sz. épület kapuzata

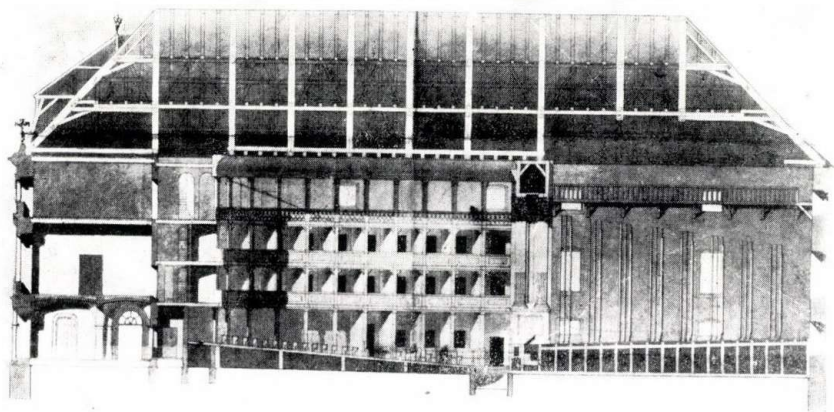
9. Buda. Az egykori jezsuita akadémia átépített homlokzata. Felmérés

*Lith. Pl.
Faciade gegen der Donau.*

71. Pest. A német színház homlokzata. Hillebrandt terve

Lit. G.
Lang. Profil nach der Linie A.B.

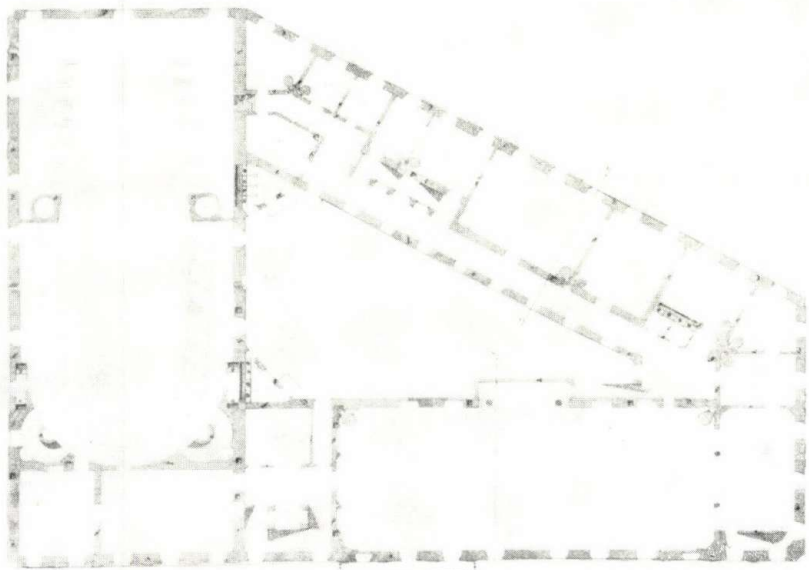

72. Pest. A német színház hosszmetzete. Hillebrandt terve

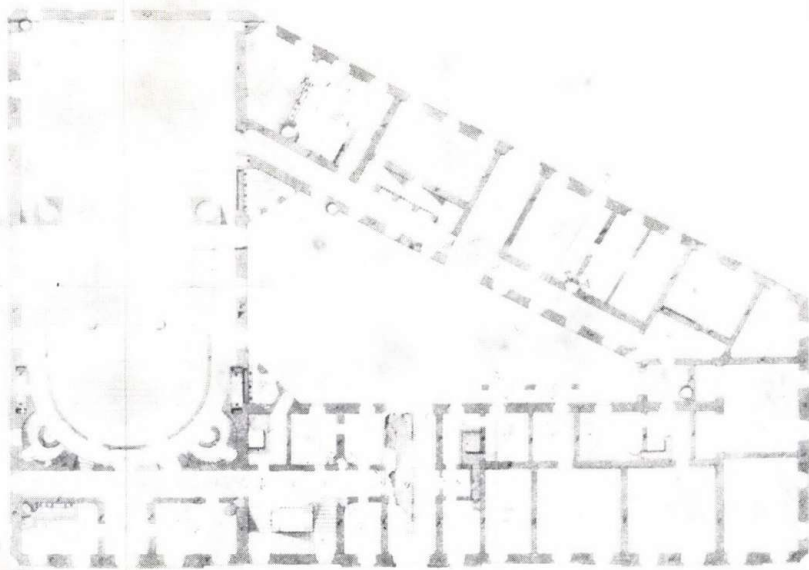

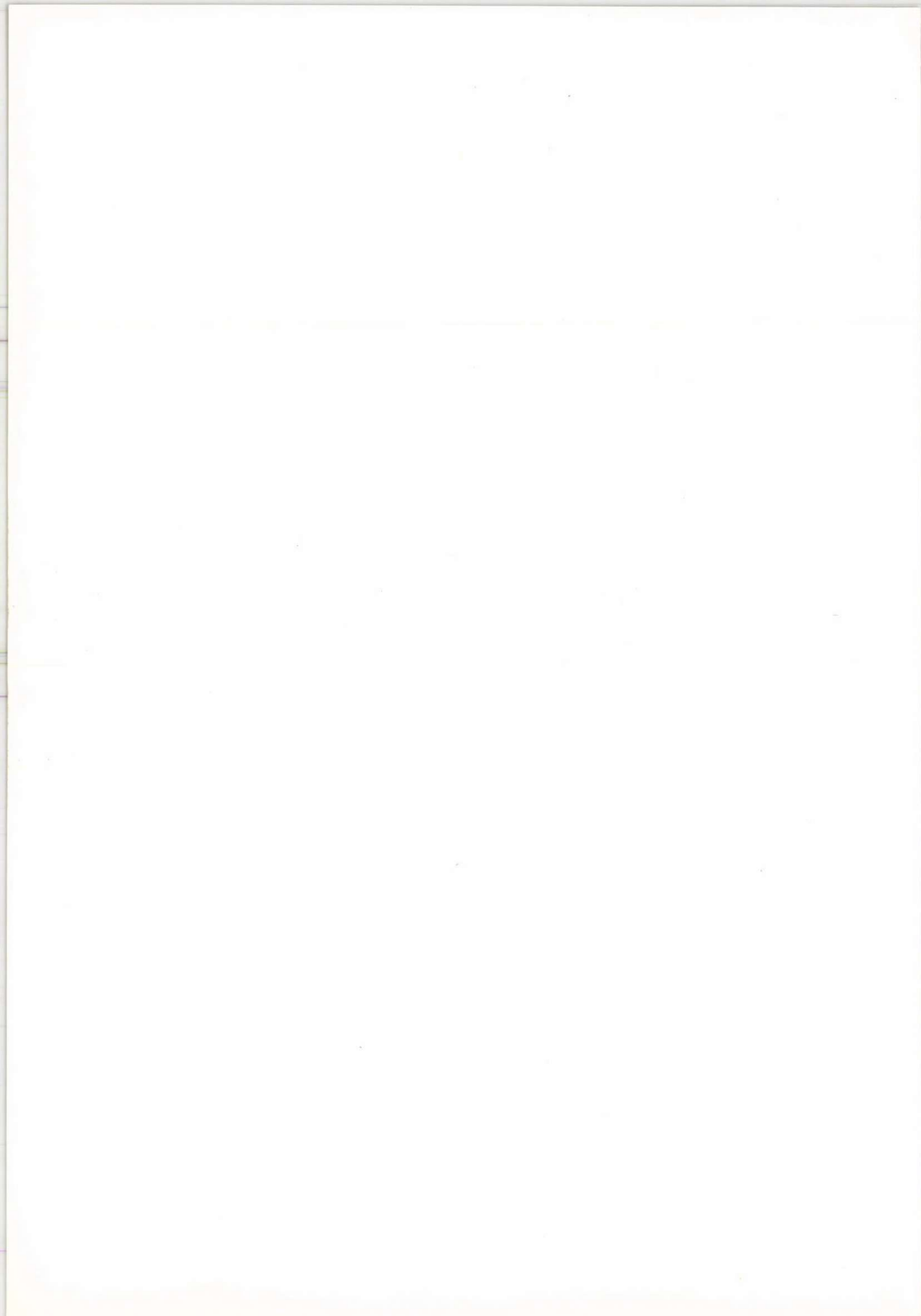
73. Pest. A német színház alaprajzai. Hillebrandt tervei

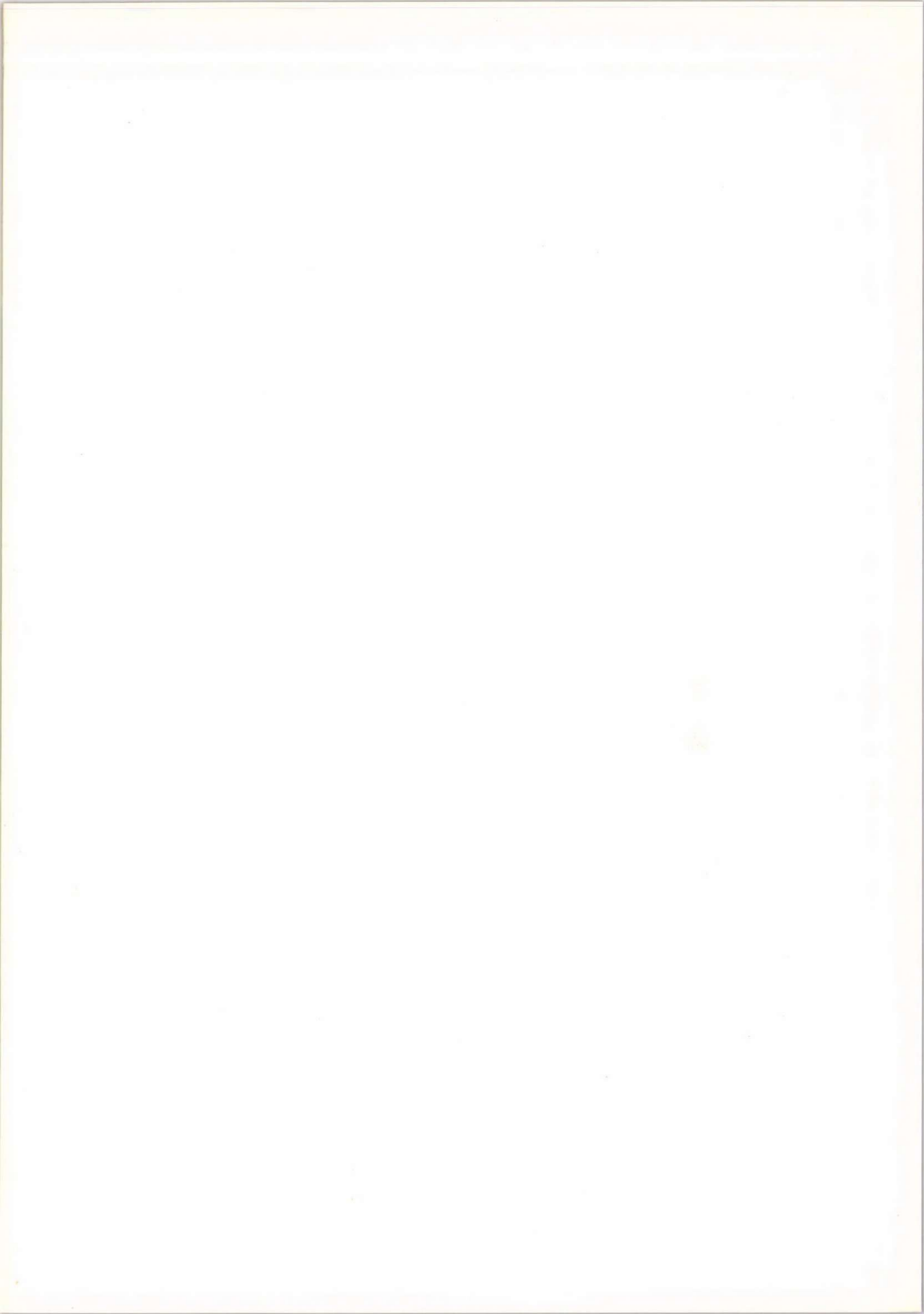
Lith. C.
Grundriß des ersten Stockes.

Lith. B.
Grundriß zu ebener Erde.

Ára: 46,— Ft

ISBN 963 05 0861 3

